

5124/91 5-162
 13-18

ԽԵՍՐՈՎԱԼՆ ԴՐ ԲԱՆԴԱՅԻՆ ԵՄԵՆԻ
 ՍԵՐԿԱՆԱԳԻՒ ՍՐԻՈՑ Է ԶՄԻԱԾՆԻ

Դ ՆԵՅՍ ՆԵՏՈՐ ԸՌԱՋԻՆ

————— * ԳՐԱԴԱՐԱՆ * —————

ՏՊԱԴՐԵԱԼ ԵՐԵՆԱԳՐԱԳԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՈՒՆ
 Դ ՍՓԻՒՌՈՒ ՆԵՐՍԵՍ

Դ ԼԵՍԿՈՎԻՆՍԻԻ-ԵՄԵՆ ԳԵՐԻՆ ԶԵՄԵՆԻՆ ԵՄԵՆԻ
 ԿԱՌԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆՈՍՅԱՆ ԿԵՆՏՐ

Դ ՏՊԱՐԱՆԻ
 ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
 Դ ԿԱՐԵՎԱԿԻ
 1377

~~33 - 26/5/75~~

~~096 - 2/11/75~~

[Faint, illegible handwriting]

[Faint, illegible handwriting]

Հայաստան

2458 910.9191.342 47

ՃԼՆԱԳԱՐ ՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

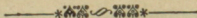
644-42

ՄԵՍՐՈՎԱՅ Դ. ԹԱՂԻԿԵԱՆՑ . Վ. Ա.

ՍԱՐԿԱՒԱԳԻ ՍՐԲՈՑ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Դ ՀԱՅՍ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲԹ ԱԶԳԻ ՄԵՐՈՑ
Դ ՍՓԻՒՌՍ ՀՆԴԿԱՅ

Դ ՀԱՅՐԱԳԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՄԵՍԻ ԱԶԳԱՄԻՐԻ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

50181
4001

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Դ ԿԱԼԿԱԹԱ

1847

Ճանապարհորդութիւն, մանաւանդ՝ որ կից ունիցի ընդ
 իւր վիշտս և կարիս՝ սրէ զմիտս և ընդարձակելով զգիտու-
 թիւն՝ բարւոքէ զվարս մեր։ Յանկալի էր արդարեւ թէ ծը-
 նեալք ՚ի զանոյս՝ նախ քան զամբառնալ իւրեանց ՚ի նոսա՝
 ճանապարհ առնելն որպէս սոսկականք՝ առ ՚ի փորձ թշուառու-
 թեան մարդկային կենաց։ Ինգլիշէմն Լլւոգ • Հւլտ • 8 • 1847.

ԱՌԱՔԵԼԱՊԱՏԻ ՏԵԱՌՆ ԴԵՐՍԻՍԻ ԱՉԳԱՍԻՐԻ

ԵԱՅՐԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՕՐ ԵՒ ՏԵԱՌՆ

Ի

ՊԱՏԱՐԱԳ ԱԿՆԱՌՈՒԹԵԱՆ

ՅՈՒՍՈՎ ԸՆԾԱՅԱԲԵՐԵԱԼ

ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԷՐ

ԱՌԱՋԻՆ Կարգեալ ՅԼՄՏՈՒԾՈՅ Դ խնամա-
կալս մանկական ուսմանց խմբ , և առաջին
խիկ այժմ Դ մատակարարութիւն Բանին՝ յԱ-
թոս Հայրապետութեան ամենայն Հայոց՝ ա-
ռաջին հանգիսանայ.ք յողորմութիւն արդարեւ՝
եթէ աստուածահայեաց աչք.ք քաղցրութեան
տկիտ ըկիջի.ք յայս դու զնա.քեայ աղերս , իբր

յառաջին 'ի տեսակս իւր՝ առաջնապետու շնք-
ուիրեալ ՁԵՐԴ ԱԶԳԱՍԷՐ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ 'ի պա-
տարագ ահնաճութեան :

Գիւղ գլորեալ 'ի բարձանց յաստանդանս
աջ և ահեակ պատահարաց աշխարհի՝ և տա-
ռապանաց 'ի տառապանս օտարութեան անտուն
և անդրամ՝ տուայտեալ՝ պատկառ իմ պարծել
թէ ժողովեցի ինչ՝ ՁԵԶ արժանի արմաղան :

Յաւերտիս ԱՆԷԻՐ զազատութենէ Հայ-
րենեաց առ Հասարակութիւն մեր 'ի Հնդիկս՝
ուրացայ անձին զայն ամենայն՝ զոր աշխարհ
տալ կարէր օտարականի ուրուք . և որպէս
մանուկ սարտուցեալ 'ի ստեանց մօր՝ անդրէն
'ի նոյն դիմեցի : — Բայց ոչ գտեալ զոր
ինդրէր անձն իմ, — վանական մտեալ և
վանական ելեալս 'ի Հնդկաց՝ յաշխարհական
փոխեցայ 'ի Պարսկաստան, հասի 'ի ծոց՝ ՕՂ-
նողիս, սպաս հարի Հայրապետիս . այլ փո-
խանակ միւրիմարութեան՝ յազատութիւն ան-
ձին իռսել պարտաւորեցայ :

Ի՛, որ պիտեան , և է՛ որ անպիտան վտա-
րանդեալ՝ որ 'ի բեմբ , և որ 'ի բանդ , ելի
առանց վրէժխնդրութեան , և խոյս ետու 'ի
Հնդիկս վերստին : Աւրանօր մերթ գրաշար
տպարանի , մերթ պատմաբան Հնդկաստանի ,
մերթ փերեզակ յերկրամիջի , և մերթ հիւանդ
գեանախշոի , զամս հինգ անդադար աշխա-
տեցայ . այլ շահեցայ և ոչ ինչ՝ մինչև եկաց
Արարատեան Անկերութիւն , սպաս հարկանել
Ազգին գրագիտութեան : Արոց 'ի ծառայել
իմում , ծառայից ազգի ծառայելով՝ զանձն
երջանիկ համարիմ՝ զարդեալ և բուն նպատա-
կին հասեալ :

Եթէ բարիք իցեն 'ի շարժմանէ յայսմանէ՝
այն ամենայն իմաստութեան և մեծագործու-
թեան Պատուելի Հասարակութեան Հայոց
Հնդկաստանեայց են շնորհք . ապա թէ ոչ՝
ծառայս անպիտան նոյն եմ , որ ինչ և էի յա-
մենայն ուրեք :— Աստի և այս դուզնաքեայ
աղերս , թերեւս առաջին՝ որ պարծի յանուն

ԱԶԳԱՍԷՐ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵՐՈՅ՝ յայտնի ապա-
ցոյց է որդիական սիրոյ և ջերմեւանգութեան
նոցա՝ առ Ս. Եւստիա ՏԷՐՈՒԹԻՒՆ ՁԵՐ :

Խորին ակնածութեամբ բարեհաճ ընդու-
նելութեան յուսացեալ՝ մնամ

ԱԶԳԱՍԷՐ ՏԷՐ

Ս. ԵԶԱՓԸՌ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵՐՈՅ :

ԱՄԵՆԱՐԻՆԻՔԻ ՆՈՐԱՆՈՅ

ՄԵՐՈՎԷ Դ. ԹԱԳԵՏԵՆՆՅ՝

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՈՐՊԵՍ յիս Ժառանգան, նոյն և Ժառանգան յառաջաթ զգայա-
րանօր պարաշաճեալ 'ի Բարեբար Արարչէն, ու ինչ այնքան օգտա-
յար և ախորժ համարին՝ որոնք զպարտութիւն շարժանի առ-
պանդանիսն. ինչն Բանին ցարք՝ որոնք և Ժառանգին :

'ի Ժառանգին քիչ անքի՝ ոչոք հաւատել զերեւելիս առաքինի և
առաքանի անդի ծամանիաց, և զվարաց վարաց վարելչութիւնն՝
սորոք քիչաւորութեամբ և ընդօրինակութեամբ հնաւեանց. ոչ
'ի պէտքէն ձախորդութեան անքի՝ իրաւ համ անիրաւ պարտե-
ւոյ՝ և յաշխարհաց յաշխարհս վարարանքի և հաւաքանիսն գնաւոյն՝
ինքեան նոքա յինչ իրաւոյ :

ՀԱՆՈՒՍԱՐԱՆ ՓՈՐՁԱՆԱՑ անոնեալ Յեռագիր իմ,
ԵՐԵՒԱՆ ՓՐԿԵԱԼ, ԱՐԱՅՆ ԳԵՂԵՑԻԿ, հանդերձ օրի-
նալօր նախնի արշանաւորութեանց, և ցոյցանօր յերբաւորաւոր գե-
րեանց գրեւոյ 'ի քիչիս քիչիս անհեղացան յԱրարաւոր. Բա-
վանդանի գրութիւնս իմ զծիտից և ինչից Հնդկաց՝ Բառան 'ի
Սոստանիսն-պօլիս. և այլս՝ ասք և անք. Եւ երբ շէր վեր-
նախնաւ Գրութեան պարապանեալ զինքնս յանհամար և 'ի վերահա-
տրիսծիցն՝ շնորհ ինչ զարդիս զար ինչ իմ ասել իմեանսն :

Բայց 'ի նիւթ անքը—'ի վերայ Առաջին հարաւոր գրացո ու
յօթարեցայ պարտաւորել զՊարտութիւն. յի՛ շի յայնի եւ Ազգիս
պարտութիւն 'նախահարցն. և երբեք չի որք գրանիսն՝ 'ի ցան-
կաւեանց Երբ քիչանիսն. Երանի՛ Եւ Բառանի Պարտութիւն յեր-
նոր 'ի նորայ սկսանիս, ըսք օրինակի և առայ Բառանիսն Զօր
Սոստանս Բառանից՝ 'ի հարաւ Լեւոնտանիսն :

ի հնա-ն-նա ազգի և Հայրենեաց ա'ւ ընկալեցաւ. յի' ղի իս-
րա-ն-նա էին հաւաքստանք իմ. և երկրորդ' ղի յի' հեռաւոր և ա'ւ
ի Տօփոյ արթնանաց խօսել: Եւ ըստ որո՜ւն աշտակեալ, իսն' որ Լա-
ւազոն ևս խօսին քան ղիս:

Ջառանջին ծիսից և առվարա-ն-նանց գաւառաց և քաղաքաց
իարի հարեանցի՜ յիշեցի, քան ղի յի' Տփի իսն իմ' ելեւ իւրից
Աստուծով, յօրինել' ու ելեւ Ղա'ռաւոր ինչ, այլ Ծիսարան յի,
յորո՜ւն նկարագրիցին ասանջին առվարա-ն-նանք, հանդէսք, իարգ
և արարողա-ն-նանք ազգայինք: Ելեւ շահաւոր աշտակեանց'
վեհապետիցն աղաւթանն առնեմ զայն, Տանաւանդ' որոց հին Պար-
սի՜ Բարբառաց քեզեկապանք իշեն:

Ջառանջի' վերայ հաւիյնա-ն-նան լեզու-ն' իմանալին յի Բաց
հասի: Որպէս և զԲարձրագոյնն յի Տանիւնն առից և յի իւրից'
որք եկաւորն անց քան ղի Դարաւ ինչացո՜ւն և ըստ յի' ծի' Տա-
ւին Լաւազանք անվարա-ն-նան' այլ ու ղերծք գլխովին յարարի
Բարբառա-ն-նանց և յի ներքին խաղաճանկա-ն-նանց որք հարկեա-
յալ-րէն իրեցոց:

Յոսո՜ւն յերկրորդ հաւաքին ասաւել պարզախօս և սքաւա-
ղապոս լինել. ղի անդ' ելեւ գովեստ ինչ' ամենեցոնն վերա-
բերի, իսկ ելեւ պարսաւ' անջին յիսնոց և ել:

Հաս լիցին' ա'ւ Բանասիրին յի արհարաւ ուղեւորանաց վերծա-
նա-ն-նան' քան եւ իմանալի գրչին յանձ և յանպաճոյճ պարսա-
ն-նան աստուգանացն յերեւոյն նշ-դեցոցանել աստ և անդ զանան
պարսաւն ազգային անցից' իբրեւ զաստեղանն ազգաւոյն ընդ
պարսաւա-ն-նան ամոց համարաւոր գիշերոց:

ՅԱՆԿ

ԲԱՐԵՐԱՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱՅ

ԿԱԼԿԱԹԱ

“ Ինչ քան ամենեցուն յաւէտ հաճելի և ընդունելի է, չէ միայն ճանապարհորդութիւն ընդուագէտ առն ճարտարի և ազգասիրի, այլև փափագելի է ինձ բոլորովին իմանալ ըզ-
Հայրենեաց երկրին իմոյ զուտ և ստոյգ տեղեկութիւնս. վասն որոյ ամենայն հաճութեամբ ստանամ զվեցամսական տետրական կազմեալ. որքոն և բազմատետրակ հասանիցի զործն. մին օրինակ վասն իմ, մին օրինակ վասն Սրբոյ Տան Երուսաղէմի, և մին օրինակ և ս վասն Դպրատանն Սրբոյ Աթոռոյն. որոց յետին պաշտօնեայ

Տէր Գրիգորեան Իսահակ Ծ. Վարդապետս 3”
հազարեթայ սուրբ Եկեղեցւոյ Վիճակաւոր Քահանայք.. 1

Պարոնայք Ա. Գալստան ..	1	Ջ. Մալխասեան	1
Թադէոս Խ. Ալիսուռմեան	1	Մ. Խ. Մալխասեան ..	2
Պ. Յ. Սարգսեանց	2	Մեսրոպ Թադէոսեան ..	1
Խ. Գ. Աթեանց	1	Գ. Եղիազարեան	1
Ո. Պ. Որդանան	1	Ղազար Սիմէօնեան	1
Պ. Յ. Պալ	2	Յովսէփ Աղարեգեան....	1
Յարութիւն Արզար վասն Հ.		Յովհաննէս Աղարեգեան .	3
Հայրենասիրական Ճեմարանին՝	2	Մկրտիչ Աղարեգեան....	2
Աբգար և Ընկերք.....	3	Ջ. Աղարեգեան	1

Ա. Աղաբէգ վասն Մ.

Ճեմարանին	1
Կարապետ Աղաբէգեան	1
Մալխաս և Պօղոս Աղաբէգ	1
Յովսէփ Էմինեան	1
Մանուկ Զօրաբեան	1
Զօրաբ Մ. Մանուկեանց ..	2
Յ. Գ. Գրիգորեանց	1
Յովհան Եղբարք	2
Յովհաննէս Ալիալեան	1
Փ. Ա. Գէորգ	1
Յարութիւն Հերապետեան .	1
Յ. Մ. Վարդանեան	1
Ս. Մ. Վարդանեան	1
Վ. Մ. Վարդանեան	1
Խաչատուր Յովհանեան	1
Ռ. Զ. Շիրիսօռեան	1
Յ. Գ. Գրիգորեան	1
Յակոբ Ստեփաննոսեան	1
Ա. Վրդանիսեան	1
Գ. Մ. Գասպարեան	1
Բ. Ա. Տէր Գասպարեան ..	1

ԲՈՒՄԲԱՅԻ

Յարութիւն Յորդանան .	1
Դաւիթ Ղ. Մհի Յովսէփ .	1
Գրիգոր Մ. Մհի Յովսէփ .	1
Յովսէփ Մ. Մհի Յովսէփ .	1

ՄԱԴՐԱՍ

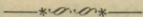
Սամուէլ Մարգար	1
----------------------	---

ԲԹԱԻԻԱ

Տիկին Մարիամ Յ. Յա-	
րութիւն և Օրիորդ Թա-	
գուհի Մանուկեան	1
Ա. Պ. Աղանուրեան	1
Մկրտիչ Յ. Եղիկեան ..	1
Յակոբ Ս. Մկրտչեան ..	1
Յովհան Յարութիւնեան .	1
Գրիգոր Յովսէփեան	1
Մէլքոն Ա. Տէր Գաս-	
պարեան	1
Գէորգ Աւետ Զաքարեանց .	1

ՃԸՆԸՊԸՐ ՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ

Մ. Դ. ԹԸՂԻԴԵԱՆՑ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Աստիճանային , նոր Էդանակ դաստիարակութեան մանկանոց :

Ի՞նչ է ի՞նչ որ ծնունդն ճանապարհորդ , զանազան դուրսագրեայ ընկալցի՝ հաղորդ վիճակի իւրում : Այսան զի՝ հանի իմ Աննա յետ թաղելոյ զայր իւր զՄեոբուք . թողեալ զորդիս իւր յԵրեւան քաղաքի , ի թաղն անուանեալ Վարբույ ի Չորակելի , որ ի հիւսիսոյ* Հրատտան գետոյ՝ առնու զամենայն հարստութիւն զուդ դրամոց և զարդուց տանն , և չուէ գնայ բնակի ի Վաղարշապատ աւանի . փոքու իմն յառաջ քան զծնունդ իմ , յամի Տեառն

*Այս Վարբի առ Հրատտան գետով՝ այլ է յիսկ Վարբույն առ Քասախաւ յՈռանն Արագածոյ՝ ուր Յովհաննականքն է , ըստ որում յետ աւերածին՝ մասն ինչ ժողովրդեանն՝ այսր զաղթեցան :

1803, Այսպիսով յետ ծնաներոյ իմոյ անդրանիկ իմոց ծնողաց, այլ կոյր աչօք և հաշմանդամօք՝ որպէս պատմէր մայր իմ, յաւանդի եղեալ նորա զոր ինչ և ունէր առ Սահակայ Այսրեապետի ուրումն Օգոստոս կամ Հոգոս անուանելոյ, ի սակս հսկայադ խոսկն ահագնութեան, վերադառնայ յԵրեան, և զիս ինքն տանու տանի ի Սուրբ Սարգիս յԵկեղեցի մեր, խնայն մկրտել տայ յաւուր Գննութեան Տեսուն մերոյ՝ ուստի անուն և կոչեն ինձ Աւետիք, Անդ որ զչարեալ հիւնոյս՝ փոխէ զայն ի Մեսրոպ, յանուն հաւուն իմոյ, և յետոյ՝ ի Պապիկ, Ապա ուխտէ զիս՝ որպէս տաի* ի Ճառայութիւն Արքայ Էջմիածնի, և ընդ օձիս շապկին ի վայր հանեալ՝ որպէս թէ վերստին ծնուաւ, և Տաշտաքերանք իւր անուանեալ՝ հատանէ զիս յստեանց Սօր իմոյ, և տարեալ ընդ իւր ի Այսպարշապատ՝ սնուցանէ թառամ և ցամաքեալ ստեամբք իւրովք՝ ընդ հարուստ ամանակս, Որով մշտնջենաւոր նուա-

*Այս եղանակ որդեգրութեանն ոչ ուրիշք ընթերցայ, սակայն կարի հին թուի ինձ, ընիկ Հայաստանի, և նախկնադոյնքան զՆիկողոսայ «չորովն Տօր Տփոնէլ և աւերէն ծնունէն»

զուժիւն կաթին տուեալ մաքուր սաեանց
 Սօր խմյ, զողի և մշտնջինաւոր անհոգու-
 թեան զկենացն հանդերձելոյ գիեցոյց, Բայց
 դու եկ ալէ և ընդ զուժ խնամոց Բարերարին
 զարմոցիր, որ զհին աւուրց պառաւու զստինս
 յորդորեաց կաթամբ՝ ի սնունդ ապիկար որ-
 դանս ինքեան, Որ այն ինչ դեռ տղայ ի
 խանձարուրս պատեալ, երբեմն ի Ս աղարշու-
 պատայ յԵրեան, և երբեմն յԵրեանայ ի
 Ս աղարշապատ բարձեալ բերելով, յայն
 բնաւորեցայ ի չըջմովիկ սալորոյթ, որ յասպյս
 ժամանակաց ի հեռաւոր ծագս աշխարհաց
 վտարանդի թափառեցոյց զբովանդակ կեանս
 իմ, —

Իբրեւ մեռաւ հանիս կորստեամբ ամենայն
 գոյից իւրոց՝ և զհետ չոգան նմա որդիք
 նորա ի գերեզման մահու իւրեանց, յաւեր-
 ժայիշատակ Սայր իմ Օ արդար Թալիա-
 դեանց, որ երկրորդ պսակաւ ամուսնացեալ
 ընդ Պետրոսի Պ օնջագիւլիւնաց, ոչ ախոր-
 ժէր ծանրանալ նմա որբւովք օտար հօր
 որդւոյ՝ կոչեաց առինքն զԲաբէլ Սարբեցի
 զարեան մերոյ ընտանի, և յանձն արար նմս
 զիս տանել յԵջմիածին և հաւատալ ի խնամս
 Պարոն Յովհաննիսի Ասկարեան հօռաքե-

առան խմյ, որ զայնու ժամանակաւ վարէր
 զտակառապետութիւն Ներսին, կամ Սե-
 ճարանին :

Սոյն այս սյր աստուածասէր, որ թէպէտև
 յետ մահու Հօրաքեռ խմյ՝ ածեալ էր իւր
 կին զայլ, սակայն դեռ ևս արծարծուն պահէր
 ՚ի սրտին զինամոցն առ ընտանիս՝ հուր սիրոյ,
 իսկ և իսկ առեալ կացոյց զիս առաջի Սեփին
 Ներսիսի Աշտարակցոյ, Արքեպիսկոպոսի,
 որ յետոյ կարգեցաւ Առաջնորդ Հայոց
 Սրաստանեայց, և ապա Աթուղիկոս ամե-
 նայն Հայոց, զառաջինն բան ՚ի մէջ առեալ
 ասաց, “Պիտիցեա մանձկ դու զընթեռնուլ
 դրոց,” Յանդգնագոյն և համարձակապէս
 պատասխանի արարեալ նմա՝ ասացի, “Եթէ
 դիտէի, էր՞ում գայի բա՛ւ” — “Օ՛րնչ գի-
 տես ապա,” Արկնեաց Տօնելին յազգի մերում:
 պատասխանի արարի, “Օ՛ր ինչ միանգամ
 ուսուցանէ Երեան անտերունջ սրբոց՝ ցուցս,
 առախ, և առառպելս,” Օ՛ ծաղու հարեալ
 նորա յաներկեան և ՚ի համարձակախօս բանից
 աստի, հրամայեաց ինձ երգել զցուց իմն:
 այլ այնինչ դեռ բանք ՚ի բերան, սկսոյ առա-
 չել զայն, այնքան սաստիկ, ձախ, ծուռ,
 զիլ և անճոռնի ձայնիւ, մինչ պարտաւորե-

ցաւ նա խնդոյն յետս կոչել զՀրաման իւր, և տակ ցիս, թէ “**Ղ**ճռլէր, քանզի և **ՂԱ**ՆՀապետն ի **Ա**ՆՀարան վրդովեցեր:” “**Պ**իտէիր թէ վրդովէր, ընդէր ապա Հրամայեցեր,” ասացի ցիս: **Ե**Հարց ցիս թէ զի՞նչ անուն իցէ քո: **Պ**ատասխանիցի՝ մկրտութեամբ՝ **Ա**ւետիք, պապինական ժառանգութեամբ՝ **Ս**եպուք, իսկ Հասարակ կոչմամբ՝ **Պ**ապիկ: **Ո**ւրեմն կա՞ ատէ, զոր ժառանգութեամբ կալար, և արի **Ս**եպուք ա՞ջ առ: **Զ**ոքայ Համբուրեցի զաջն սուրբ: **Ի**սկ նա Հայեցեալ զամենեքումք՝ ուրք շուրջն կային, ասաց, “**Ա**փո՞ս է զերեխայս ի դպրոցի տրորել, առեալ ածջիք զդա առ **Գ**րագիր **Յ**ովհաննէս **Ա**րդապետ, և պատուէր յինէն զայս տաջիք նմա, զի բարւոք Հետեւեցի դմա, մինչև տեսցուք:”

Յովհաննէս **Ա**րդապետ ի **Բ**ագրեանդայ զոր Հասարակօրէն “**Վ**րուրտ” անուանէր ուխտ միաբանից, էր այր երկայնահասակ, և բարակ, չեչոտ երեսով, քարձ մօրուօք, և դեղնաբիք աչօք, ամենևին զուրկ յողատական արուեստից լեզուի մերոյ: **Ա**րք նորա Հանգունատիպք գիտութեանն և խառնից երկրի իւրում, անգութ, խժական, խորամանկ և կասկածուտ միանգամայն: **Ս**ակայն ունէր

և ինչ ինչ յառաքինական բնուորութեանց
 և արուեստական հմտութեանց՝ որք երևելի
 իմն առնէին զիս ՚ի մէջ սրբազումար միաբանից
 Աթոռոյն մերոյ, զօրօրինակ, անվերհեր արու-
 թիւն սրտի, խորին հնարազիտութիւն առ-
 ամենայն դէպս, նախանձ երևելոյ որպիսի ինչ
 ոչ էր, որպէս և ճարտար գրչութիւն և երա-
 ժըշտութիւն, որք ՚ի մեծի համարման էին
 յայնժամ յընդհանուր Ազգի մերում, Առակ
 հանապազորդեան էր ՚ի բերան նորա՝ թէ «չուն
 զերախտիս ճանաչէ» և ըստ վարդապետու-
 թեան այսորիկ՝ վարէր ոչ միայն ընդ հաւասա-
 րակիցս կարգի և հասակի իւրոյ, այլ նաև ընդ
 երիցագոյնս և ընդ բարերարս իւր անգամ,
 որպէս յայտնի երևեցաւ ՚ի մերժելոյ նորա
 զՏէր Եփրեմ կաթուղիկոս զիւր հոգեոր
 ծնող, և ՚ի կողմն մատչելոյ Տեառն Յովհան-
 նու կարբեցւոյ Աւագ Առստրարի Արքոյ
 Աթոռոյն՝ և ինքնին պատգամաւորելոյ ՚ի
 Պօլիս վասն ընտրութեան նորա՝ ՚ի կաթուղի-
 կոսութիւն ամենայն Հայոց՝ առ կենդանու-
 թեամբ նախորդին, Ալիճակերջանիկ, ՚ի գրկաց
 անտի խանդաղատ մօր զատուցեալ՝ տես ում
 մատուցոյ՝ որ այլ զի ունէր աշակերտս բազումս
 գրչութեան և ձայնւորոց՝ յանձն արար զիս

միում ՚ի նոցանէ . որոյ անունն էր Աւագ Տէր
Սատթէոսեան Երեանցի . Որոյ գլխաւով ՚ի
հոլս իւր . ծանոյց ինձ զաթուածայս լեզուի
մերում, և ՚ի միջոցս աւուրց ինչ՝ յաւել տալ
ի ձեռս իմ և զգրիչ , որոց միահաղոյն ընդ
ուսանել անուանցն, ուսոյ և զձե ուրոյն ՚ի նո-
ցանէ գրել ՚ի թղթի : —

Օ այսու ժամանակաւ 1813. ել Ներսէս
Արք Եպիսկոպոս ՚ի Տփլիս, իսկ ես զամս եր-
կուս տուայտեցայ ՚ի բերան առնուլ ինձ զԴա-
մազիրք և զՍաղմոս, և զամս երկու՝ տուայտե-
ցայ ուսանիլ զՀարական . որ առ անյարմօր
լինելոյ ձայնիս՝ եղև առ յապայս կորուստ
մեծ ժամանակիս , և զրկումն ՚ի պիտանի գի-
տութեանց , Բայց այն զի՝ ոչ օգուտ ինչ է
ստողիս , և ոչ շահ ինչ բերէ լսողոց՝ մանրա-
նալ յառտնին անցս մանկականս , յաւէտ ա-
ւայելիս քան թէ ծաղրալիս , կամովին զանց
արտրեալ զնոքօք՝ ՚ի սլոյծառագոյնն անցանեմ
հանդէս՝ ըստ Հոգւոյն դաստիարակութեան :

1816. Յայտմ ամի եկն յԱջմիածին մեծա-
նուն Սարգսպետն Առաքինութեանց Պօղոս
Ղարապաղցի , որոյ անմահ և հոգեբուղիս
դաստիարակութեան յանձն եղեն բազումք ՚ի
գպրոց և ՚ի սարկաւակաց ուխտին Սրբոյ Լճ-

միածնի, Այլ ինձ, այն զի անօրինակ էր տեսուչ իմ, ի մէջ աղբերացն ծաւարի՝ պսուքեցուցանել, առ ի թեկն տալոյ կուրու թեամբ մտաց՝ ընդ օրինակու թեան կնդակացն և եթ, խնայեցաւ մօւտ առ նա, Յետ բազում աղերսանաց և խնդրուածոց, իբր ոչ կարացի զիջուցանել զանգամանդ ի սիրտ նորա, խոյս տուեալ փախեայ յԵրևան, Օհետ եկին խնդրակք. վերագարծուցին, ի կախողան սնդեցին, և ի հարուածս անսղորմ՝ զանից թափեցին զեղնզունս մատանց ոտից խմոց, Բայց և այնու սաստկացուցեալ զիրն՝ հասուցին յաւկանջս Երանեալ Հայրապետին մերոյ Եփրեմայ, որոյ սիրտ իբրեւ սահան միշտ ի ձեռին Աստուծոյ՝ շարժեցաւ դողջկր ազգամամբ շնորհաց նորա ի դուր յանձն ցաւալից. և կոչեալ կացուցեալ զիս յանդիման պատկառելին երեսաց, “Օհնչ խնդրես՝ ասաց, “Տէր, դուսումն գրոց,” պատասխանի արարի հեկեկանօք սրտի խմոյ, և սկսայ լալ, “Ղեդէր ոչ ուսանիս զՆարեկ, զոր վարդապետ քո կամի դաս տալ քեզ,—“Պիտեմ ես զՆարեկ, և եթէ Տէրութիւն ձեր հրամայիցէ, կարեմ Տերամբ՝ զբազումս ի գլխոց նորա համար տալ առանց գրոց,” Ահարկեաց նա առ Յովհան-

նէս վարդապետ՝ որ ընդ անկարելիս դատե-
 լով զայս՝ ասաց, «Իմ չիք բնուռ ուսուցեալ
 դմա, և թուի իմն եթէ Վարդեցի խաբէու-
 թիւնք իցին յօգածոյք դորա» — Իսկ սրբոյ
 Հայրապետիս մերոյ բարեգոյն ևս կշռելով
 զյարգ պատկառելի յանդիմանութեան իւրոյ՝
 քան զմեզ, հրամայեաց Ստեփաննոսի Եպիս-
 կոսոսի Ենովքեան Տփղիզեցւոյ՝ Ատենադպրի
 իւրում, քննել և տեսանել զիս, Առաջի
 որոյ անսլալ արտասանելով զՁայն հառա-
 չանաց, զԵւարդ ՚ի վերայ այսքանեաց յու-
 սահառութեանց, և զկէս Պաւմորքին խմբից՝
 վկայեցայ առաջի Հայրապետին զիտել ըստ
 արժանւոյն զՆարեկ: Ուստի կոչեալ զառա-
 ջեաւ զայրն Աստուածառաք զՊօղոս Սար-
 գապետ Պարագողցի, յանձն արարեմա զիս,
 պատուէր հրամանի ՚ի վերայ եղեալ՝ զի դուն
 գործեսցէ հրահանգել զիս յարհեստ քերա-
 կանութեան, որքան փոյթ և հնարին ինչ իցէ:
 Յաւուր՝ յորում մօտի ես ընդ աստուածաշնորհ
 դատարարակութեամբ վարդապետին ճշմար-
 տութեան, թիւ աշակերտաց նորա հասանէր
 ցութնեւտանն ոգիս ՚ի սարկաւազաց և ՚ի դըպ-
 րաց անտի չափուհասիցն: Որոց ամենեցուն
 վերջին գտայ ես՝ ոչ միայն հասակաւ և ուս-

մամբ, այլ և վիճակաւ կենաց խմոց և հանդամանօք կարեաց և կարօտութեանց, Վասն զի նոքա լաւագոյն ևս բազմի վիճակեալք, կամ ՚ի ծնողաց կողմանէ, և կամ ՚ի մեծահարուստ տերանց իւրեանց, ՚ի վարդապետաց ասեմ և յեպիսկոպոսաց՝ ստէպ ստէպ մեծարէին զերեսս վարժապետի իւրեանց պատուամատոյց նուիրանօք, իսկ ես՝ որ յերկոցունց ևս վերջացեալ՝ աղօթիւք հոգւոյ զՎստուած ՚ի վերուստ, և հլու հնազանդ սպասահարկութեամբ զվարժապետ իմ ՚ի ներքուստ շարժեցի յողորմութիւն ՚ի վերայ իմ:

Վնաչաւ ոք գոլով սորա՝ զերեսս ուրուք ոչ պաշտէր, և ոչ առ պատարագս ամբարտաւանութեանցն հոգի նորա զիջանէր, Սորոմն եղեալ գոգջեր Արեւտիղայոս, առաւել արժանաւորագոյն համարէր զգոյզն ինչ սուսքինութիւն յաշակերտս իւր, քան զամենայն ոսկի աշխարհիս: Վասն որոյ և յամենայն գնացս զարտուղիս նոցա՝ զուղղութիւն մուծանէր, և ՚ի նժկահելն՝ յաստիկս կշտամբէր երկիւղիւ Տեառն: Այլ նոցա մի առ մի յոսն հարեալ զխրատ բարութեան նորա, որպէս և զկաթն սարարտութեան, որ հոգւոցն տայր սնունդ, հետ զհետէ թիկունս դարձու

ցին նմա, և սկսան սկծանել զայրն տօներէի, իբր թէ բիրտ ոք իցէ նա, անտրդեակ կարգաց քաղաքաւարութեան: Նա՝ շատք այնք էին՝ որք ամուշիմ արդարեւ գրել, իմաստակ անտառային զնա կարգային, ունչս զնովաւ արարեալ ակն յանդիման աչաց նորա:

Իսկ ես, յետ զամենայն զհարկ գրութեան կոնդակացն ինձ պատկանելոց, և զառանիւս սպասահարկութիւնս Յովհաննու վարդապետի անովթար կատարելոյ, (որ զայսու ժամանակաւ և ևս խստէր և ծանրացուցանէր ինձ,) կանխէի յորժամ և ձեռնհաս դտանէի, ՚ի կամակար պաշտօն Հրեշտակիս ՚ի մարմնի, և ՚ի պակասել կարեաց՝ անկեղծութեամբ յառաջ մատուցանէի նմա զյօժարութիւն կամաց: Այլ ոչ բնաւ վռշիմանեցայ, զի քանի որ յիս գամ՝ զարգիս՝ առաւել ողբամ, զի ոչ կարացի պաշտել զայրն Աստուծոյ՝ որպէս արժանն էր:

Օ երկուս և եթ արժան համարիմ պատմիլ զանցիցն՝ յօրինակ Քրիստոնէական հեղութեան և ըստ Հոգւոյն վարդապետութեան առնս տօներւոյ: Սի՛ զի յորժամ զառաջինն բնակութեամբ հաղորդեցայ ընդ նմա, և ոչ կարէի ննջել, ասաց ցիս. Հննջես

որդեակ, Պատասխանելի՛ր՝ ոչ, և ապա ժպտա-
հեցայ հարցանել ցնա, թէ գիտէ՞լ զստու-
մութիւն ինչ, Յետ սակաւ մի խորհելոյ՝
ասաց, գիտեմ, Պատմեա՛ զի ննջեցից՝* ասացի
ցնա, Եւ նա սկսաւ պատմել ինձ յԱբրա-
համէ մինչև ՚ի վախճան Յովսեփայ, այնպիսի
ինն պարզ ոճով. մինչ զի ՚ի միւսումն երեկոյի
դարձեալ ես ինքնին պատմեցի նմա գրեթէ
նովին բառիւք՝ անովթար և անմիջահատ,
Եւ այս էր սորա ոճ ուսուցանելոյ. որ այն-
քան խոր ազդեաց ՚ի միտս իմ, մինչև անհնա-
րին լինել մոռացութեան բառեալ զայն յու-
շոյ իմմէ :

Երկրորդ՝ զի տայր ինձ յերեկոյէ յերեկոյ
լնթեռնուլ զԱստուածաշունչն ՚ի ձայն. և
ինքն ելանէր արտաքս՝ յայցելութիւն եղբարց,
ստեպ գալով և ունկն գներով ձայնի խմում,
Եթէ գտանէր զիս եռանդուն ՚ի կարգալս՝
քօջալերէր. իսկ թէ թոյլ՝ խրատէր սիրով,
Յաւուր միում իբրեւ նա յապաղեցաւ ՚ի

* Այս ակտ գրեթէ ՚ի տղայական տիոց ակտացայ. յորժամ ՚ի
գիրկս աղջկանց Հանւոյ իմոյ՝ կամ հաւասարաց նոցին, ըն-
դունէի զնուսնդ. և այնքան պինդ զհետ զակատեցայ՝ մինչ
բազում անգամ հանել և տալ զհանդերձս իմ՝ որոց պատմէին
ինձ նորս և հրաշալիս :

դալն, և ես գլուխ եդեալ ՚ի մէջ բաց Սուրբ
 Վարդն զքնով անկայ՝ աշտանակն ընթերակայ
 խորտակեալ այրեաց գողջիւր զկէս Վարդն՝
 մինչև եհաս հուրն ՚ի գլուխ իմ, և զարթոյց ։
 Յարուցեալ ահահար և դողահար շուարեցայ
 ոչ գիտելով զպլուս իմ դալել, ելմէ զՍուրբ
 Վիրսն, Իբրև եկն երանելին՝ ՚ի խանձահոտոյն
 զգացեալ՝ հարց ցիս զերաց իրացն պատահելոց,
 և ես սկսայ հեկեկանօք ասել ցնա զճմար-
 տութիւն անցիցն ։ Ախառով պարզութեամբ
 ոգւոյ դարձոյց անդրէն երանելին, «Այդ
 ինձ ուրախութիւն է որդեակ, զի ՚ի վերայ
 ճմարտութեան նահատակեցար, թէպէտև
 փութը մի զգուշութիւն և զքեզ փրկէր, և ըզ-
 Վիրքն Սուրբ ։ Վառ միայն կարգն ։ Սուրբ
 գիրք ոչ պակասին քեզ ։» Օ այս ասացեալ
 հան յարկեղէ իւրմէ զոսկերտութիւնստուածա-
 շունչ մի՝ և մատոյց ինձ, ասելով, «Առ,
 տղքատութիւն իմ որքան և իցէ, տակաւին
 բուական է հոգալ վստն հոգևոր անդեան
 քո ։» Իբրանի որոց այսպիսի վարդապետի
 աշակերտեցան դասախարակութեամբ, առա-
 ւել ինչ ոչ ասեմ ։

Իբրև այսօրինակ աստուածային տեսչու-
 թեամբ հրահանգեալ ՚ի նմանէ՝ ուսայ ըստ

մասին զարուեստ քերականութեան հայկա-
կանս բարբառոյ՝ յանբարեխառնութենէ տօ-
թագին օգոյ ամառանն Լճմիածնի, ախտա-
ցեալ նորա յազոտ տեղի և ջերման, հրա-
ման առ ՚ի Հայրապետէն Արքայ մե բմէ՝ գնալ
բնակել ՚ի վանս սրբոյն Յակովբայ՝ որ յԱրկու-
ռի, առ ստորոտով Սասնաց լիւրին, իսկ
հասանէր ինձայնուհետեւ ՚ի մի վայրկեան կորու-
սանել զամենայն սլուղ վաստակոց իմոց, և
զկուրութիւն յաւիտենից կուրանալ, եթէ
չէր ազգեալ վերին խնամոց ՚ի սիրտ Հայրա-
պետին Եփրեմայ, ճանապարհորդակից առ-
նել նմա զիս, ՚ի սլակ կատարածի կրթու-
թեանց իմոց, — Բայց նախ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԳ.

Դիւրս Կալարչապատայ, Կեղագրական Ժառանգութեան
Սեփոյ Լճմիածնի, այլ և այլ պարագայիս հանդերձ :

Վերս դաշտին Ալաղարչապատայ ընտարդի
երեւութից նորա, ազատ և յամենայն խրթնա-
բանութեանց նախնեաց, է ձուածե իմի,
տարածեալ ՚ի գետուն * յԱրփայ Ալայց

* Այս երկու գետք, Ախուրեանն և Արփային՝ միանուն
Արփայչայ կոչին ՚ի բարրաւ ժամանակիս, այլ ինձ ընդ
տեսանի՝ զԵրեւանի Ախուրեան պահել, որ անկանի ընդ
արեւմուտս ՚ի Երակ, և զԱրփային՝ յարեւելս Շարուբայ, որ
առ նորաչէն գիւղիւ, խառնի յերատիս՝ ուր կայ և աւերակ
Կամբլին Արաշատու :

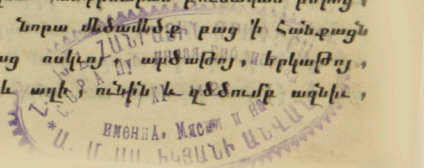
ձորոյ ցԱխուրեան Շիրակաւանից՝ ընդ երկայնութիւն յարեւելից յարեւմուտս : Եւ ՚ի Սասնեաց ցլերինս Արագածոյ՝ Արայի՝ յԱպարանքն անուանեալ տեղի, և յԵրևան՝ ընդ լայնութիւն : Տրամագիծ երկայնութեան նորա ձգիանդր քան զՀրասախս 48. իսկ լայնութեան՝ իբրեւ 30 : Յարեւելից Հիւսիսոյ՝ ճնշեն զնա լեւրինք Պառնոյ, Սայոցձորոյ և Սալաբակայ՝ որ ՚ի Հիւսիսոյ Շարուրայ : իսկ ՚ի Հարաւոյ՝ յայնկոյս գետոյն Երասխայ՝ բաղուկք ինչ մեծի լերինն Սասնեաց : Յարեւմտից Հարաւոյ՝ նոյնպէս արեւմտեան բաղկունք Սասնեաց, իսկ ՚ի Հիւսիսոյ՝ արեւմտից Արագածածին բլուրք թաւին ՝ թաւիշ և Սաստարա գիւղօրէից Սասուտաւն Հանդերձ լեւամբ : Այս դաշտ ընդ արծակ, Հանդիտարան մեծ աստուածեղէն շնորհաց առ ազգս մարդկան, թուէր իմն թէ խորհրդով առ յինէն ձուածեն անուն ընկալաւ, թէ և որորոցածե ասել յարմարաւորագոյն ևս էր : Այսան զի՝ որպէս թռչունք ՚ի ձուոց, նոյնպէս և նախաՀարք աղդի մարդկան ՚ի տապանէ անտի ելեալ՝ յիտ Համաշխարհական ջուրցն հեղեղաց՝ լցին զաշխարհ ամենայն : Որորոց արդարեւ արժան է կոչել զսա Հանուր աղդաց և լեզուաց, որք

ի սմա նախ բնակեալ, իբրեւ տղայք յորորանի աճեցան յարբունս կատարելութեան հասակաց իւրեանց, և ելեալք ցրուեցան ընդ հեաւոր ծագս աշխարհաց՝ հայթայթել զսարէն կենաց, Աստ նախ յարոյց Հայաստան զսեղան որբութեան իւրոյ, և աստ հաշտեաց զՏէր ի նուէր սլատարագաց հաճութեան նորա: Որով զերկիրն անիծեալ առ Ադամաւ նախահարբ աղգի մարդկան, առ Նոյիւ օրհնեցաւ՝ երկրորդաւ նորուն: Աստ եղաւ աղեղն յամսս ի նշան յաւիտենից հաշտութեան: Ոչ անկարկիցէ թերեւս նշանդ զգալի, Իմանալի՝ Օհաժածին ծագելոյ ընդ ամպս երկնից՝ Կենարարին մարդկութեան, որոյ մարմնառիկ տնօրինութեան և հրաշագործ աստուածութեան երևելոյ ի մարդկային բնութեան՝ անդրանիկ գտաւ Հայաստան ի հաւատացեալս ամենայն, և նախաձայն երանութեանց Քրիստոսի ժառանգորդ՝ սլատարագօք մոգուց իւրոց, և հաւատովն Արգարութեալաւորիս մերոյ: Որով ընդարձակեաց Տէր Յարեթի, որդւոց ասեմ՝ Հայկազանց, և բնակեցոյց ի տան Սեմայ՝ յեկեղեցի Աստուծոյ. կամ լաւ ևս՝ ի նոր արքայութեան Աստեղն Յակովբայ ծագելոյ ի տանէն Սեմայ,

ակնկալութեան ամենայն հեթանոսաց : Աստ
 նախ Արկ-ուռի նախահայր հերկոց աշխարհի ,
 և ի գինւոյն անուշակ արբեալն և զմայլեցաւ :
 Մարտին Քահանայ Անգղեացի , որ զաւե-
 տարան փրկութեան մերոյ թարգմանեաց ի
 Պարսիկ լեզու՝ յանցանել իւրում ի Շիրա-
 զայ ի Շարուր , և ի վսեմեցն զարթուցեալ
 տեսարանաց Ահեղափառն Մասսեաց և դաշ-
 տիս առհասարակ՝ բարեպաշտօն իմն խորհրդ-
 դածութեամբ ի մէջ բերէ զբան իւր՝ զայս
 իմն ձե օրինակի , յասել իւրում : «Այսօր քիկ
 մեծամեծ պարարտութիւնք երկրի բեղմնա-
 րարք արմտեաց սորա , և այն ահեղափառ տե-
 սարան հնոյ որորանի մարդ կութեան , յանգի-
 ման կացուցին , ասէ , մտաց իմոց զԱստուած
 խնարհեալ ի պատարագս Այի , օրհնել
 զհերկ և զհունձ :» — Այսն զի այս դաշտ
 ըստ արդի առման իմոյ , պարունակէ գետոս
 մեծամեծս և փոքրկունս աւելի քան զքսան և
 չորս : Որոց բնականաբար և արուեստահար
 ոռոգեալ զնորա զիւրաքանչիւր մատնաչափ ,
 ունեն զնա հանդիսարան բուսական բերոց :
 Ի երկնք նորա մեծամեծք բաց ի հանքացն
 պիտանեաց ոսկւոյ , արծաթոյ , երկաթոյ ,
 պղնձոյ , և աղի , ունին և զծծումք ագնիւ ,

846

60181

և զածուխ հանքային : Իսկ ծաղկանց պիտանեաց նորա՝ չիք թիւ :

Այլ ճանապարհորդի վիճակեալ մասին քան զաշխարհագրի, ոչ մանրանամ աստանոր ի քնին իւրաքանչիւրոց նոցա. զլիկ պատահեալսն ինձ՝ շատ համարելով ստորագրել կարգ ի կարգէ՝ ըստ դիպաց :

Ի ԶՄԻԱԾՆԻՆ (՝ի հեռմն Հայաստանեայց անուանէր այս տեղի Արտիմէդ. գուցէ ի կռոց անտի յայդ անուն կոչեցելոյ, զոր ընդարձակող աշխարհասկետական իշխանութեանս Հայաստանեայց՝ Արտաշէս, բերեալ ի կապագովիկոյ կանգնեաց ի սմին, Այսն զի ի տաղաչափ բանսն Գրիգորի Սաղիսորոսի, անուն այսորիկ կռոց նախադաս թուի քան զԱյսազնին մերոյ, նախաստուածացւցեալ Հսկային Հայաստանեայց :

“Օ արտիմէդեայ և զԱյսազնին :”

Ապազօր իմն թուին ինձ ընդ իմութիւնք վարկածոյս, իբր այն թէ՝ Արտիմէդ նոյն կռուք լեալ իցէ, զոր ապա պաշտեցին Հայք Անահիտ անուամբ, իբրև զտիկին երկնից, կամ դժխոյ Հայաստանեայց, Այսն զի, նախ որ Գէմէտրա կամ Գիցամայր որ առ Յոյնս՝ իգական անուամբ, առ նախ-

նիս մեր արական սեռիւ ճանաչէր՝ Սպան-
դարամետ անուն, որոյ տօն 'ի սկզբան 'Նա-
ւասարդի հռչակաւոր լինէր յոյժ յաշխարհի
մերում : Եւ երկրորդ զի՝ զի՞ կայր ընդ բնիկ
կալուածոյ նահապետական նախահարց մե-
րոց , և ընդ այլազգական բառիդ Արտիմէդ :
Առ 'ի գրգիռ հնասիրաց յաւէտ՝ զայս այս-
պէս կարգել բարւոք դատեցայ , ապա թէ
ոչ Արդ Սէդայ կամ Միդայ , իբր Սա-
րաց նահապետի նախ քան զաշտարակն՝ յայտ-
նի ևս անուն համարիմ նորա :

2 Ասլա ըստ գրեւոյ Խորենացւոյն , “Հատ-
ուած գնացեալ Արդգէս Սանուկն , 'ի
Տուհաց գաւառէն՝ եկեալ նստաւ զՇրէզ
բլրով , զԱրտիմէդ քաղաքաւ , զԲասախ
գետով , կռել , կոփել զգուռն Երուանդայ
Արքայի :” Սա նորոգեալ զայս քաղաք ,
կոչեաց յիւր Աւան Այրդգէսի , ուր բնա-
կեցուցեալ յետոյ Պիջնոյն Տիգրանայ զգե-
րիսն Հրէից՝ արար քաղաք վաճառաշահ :
Իսկ 'ի վերջոյ՝ Աղարշ Արշակունի պա-
տեալ պարսպօք , և պարկէն խրամոց շուր-
ջանակի վտրեալ՝ անուանեաց յիւր անուն՝
ԱՐԱՐԱՏԱՊԱՏ : Արքայանիստ մայրաքա-
ղաք համօրէն Հայաստանեայց :

Թեպէտե՛ղ զարդիս և ուրուական ստուերք
 նախնի շքոյ և մեծափառութեանց նորա ան-
 դամ չերեւին, սակայն և այնպէս՝ միտեղեալ
 քնիկ հանգամանաց արդի դրից նորա և գրու-
 թեան Ագաթանգեղոյ և Խորենացւոյն՝ նըշ-
 մարանս ինչ ՚ի վեր հանել մարթացո՛ւք,
 Եղեալ ասէ Արդդէսի նստաւ զՇրէճ
 բլրով, զԲասախ գետով, Արդ Բասախ
 գետ ելեալ ՚ի Բաշ* Ապարան կոչեցեալ
 մասանց Արագածոյ ընդ ձորն խոր Կարբ-
 ւոյ, Աշտարակայ, Ուշականայ և Ուշոյ՝ գայ
 ՚ի դաշտ Արարատեան, և դէպ ուղիղ ընդ արե-
 մուտս նորա ընթացեալ՝ խառնի յԵրասխ
 գետ, իբրեւ երկուց ժամուց ճանապարհաւ ՚ի
 պարսպէն Լճմիածնայ:

Իսկ Շրէճ անուն բլուր, կամ բերթ, ո՛չ
 ուրեք է տեսնուել յայսօսիկ կողմանս, եթէ
 ո՛չ Կոնդն Որանէից կոչեցեալ, որ անկանի

*Ապարան և Բաշապարան միով Անուամբ Ապարաներ,
 «կոանի ՚ի վերուստ Սաղմոսականից՝ Արագածոտանն, և ձգի
 մինչ ՚ի Տաշիրս կամ ՚ի Բամբակաձոր, և թուի զու Աշոցաց
 դաւառն հնոց, եթէ իցեն ապարանք ՚ի Նախչուան, ՚ի Մոկս,
 և յայլուր, տակուին այս սարագաշտ բարեխառն, ընդարձակ,
 սիզաւէտ և լի որսովք և էրէովք՝ ապարանք եղեալ Թագա-
 ւորաց և Հայրապետաց մերոց՝ նոյն իսկ աւերակք նոցին ցու-
 ցանեն մինչև ցայսօր ժամանակի:

ընդ մէջ Լճմիածնի և Մօլլադուրսուն գեղջ՝
 ընդ ձանապարհն Ոչականայ՝ իբրև փարսա-
 խառ միով հեռի ՚ի Սալարշապատայ՝ ընդ
 յարևմուտս հիւսիսոյ նորա, Ուղղակի հիւ-
 սիսային դիրք նորա, եթէ ՚ի վկայարանաց
 առցուք Հսիփսիմայ, Շողակաթի Մատ-
 րան Մարիանեայ և այդ եստանեայց՝ կարե՛
 անձկանայ, թէպէտև հարաւային տարա-
 ծութիւն նորա ձգեալ երևի անդր քան ըզ-
 բերան Սառն Քանթանին, որ բղխեալ ՚ի
 ներքուստ մեծի եկեղեցւոյն Լճմիածնի յա-
 ռաջոյ սեղանոյ Սրբոյն Ստեփանոսի, ստորերկ-
 րեայ ջրանցիւք երթայ ելանէ մերձ յարօտս
 Շորլուայ, հասարակօրէն կոչեցեալ՝ Շոր-
 լուի Չիման, Սոյն յայտ առնեն աստ
 և անդ մնացորդք աւերակաց, և մերթ ընդ
 մերթ պատառուածք ստորերկրեայ շինուա-
 ծոց, զտեղի կալեալք յոռոգանելոյ հերկո-
 ղաց զանդորայ իւրեանց, թէպէտև վկայա-
 րան Սրբոյն Գայիանեայ ընդ մէջ անկեալ՝
 դերևել թուի զայս անմուրար յայտնութիւն

Իսկ յարևելեց Լճմիածնի, ընդ գիծ կեդ-
 րոնի տարածութեան միջոցին՝ որ անկանի ընդ
 մէջ Հսիփսիմայ և Առապարին Սրբոյն
 Գրիգորի՝ յայտնի երևին հետք պարսպաց

Նախնեայն Աղարշապատայ գորուք բերէ միշտ առ ուսակ աղօրեացն Հոխոխմայ, և թուի թէ յանցանել ժամանակաց իսպառ ողորեսցէ ՚ի միջոյ զամհշմարանս նոցուն : Սանաւանդ այսու հետե, յորում ամբօխ գիւղաւանին բաղմանայ, և օր ըստ օրէ յաճախէ զհերկ և զայգեղործութիւն իւր : Արդ՝ դիրք մայրաքաղաքին Աղարշապատայ սկսեալ յերգերց անտի Վասախայ ցԱրեգ գուն քաղաքին, երևի յեալ երկու հրասախաւ երկայն, իսկ լայնութիւն նորա ՚ի վկայարանէ որբոյ կռօնն Հոխոխմայ ցվկայարան Վայխանեայ՝ հաղիւ կացուցանէ զմզոն մի և կէս : Բայց թէ առցես զբլուրդ Շրէզ, այժմ՝ Որանէից կանդ կոչեցեալ՝ և զբերան Սառն Վանքանին՝ ստանայ քաղաքն զձե եռանկեան համեմատ գրից նախնի աւերակացն Արմաւրայ միւրոյ, Վերնուէի, Տիսբոնի և Բաբելոնի : Եւ այս ձե եռանկիւնի շինուածոց գրեթէ յատուկ էր նախնեաց՝ որք սլաշտէին զԱրաբիչն ՚ի հուր, և ամենայն ինչ ՚ի նոյն ձե յօրինել ախորժեւով ընտրէին :

Եւ ըստ այսմ, նախնի դիրք լայնութեան նորա երևի տարածեալ ՚ի Շրէզ կամ յՈրանէից Արեգէ մինչև անդր քան զվկայարան

Սրբոյն Վայիանեայ : Զեք տպացոյց հո-
րագոյն 'ի հաստատութիւն առման այսորիկ՝
քան եթէ աւանդութիւնն 'ի հարցն 'ի հա-
ւուց յաջորդաբար ածանցեալ առ մեզ, իբր
թէ տեղին, ուր յետոյ կառուցաւ Թալթա-
րան Սրբոյ Էջմիածնի, որ Քաղղեսանտ և ո
անուանի՝ լեալ իցէ տեղին ապարանից Տրդա-
տայ և նախնեաց նորա : Ա ճիտ ստորագրու-
թիւն Լըկի, յարկի՝ կամ ապարանից ար-
քայից մերոց՝ մի միայն Երուանդաշատին յի-
շատակի առ Խորենացոյն, որ միահաղոյն
ընդ Լըկից կամ ապարանից արդի արքու-
նեաց դրացի Թաղաւորացի համեմատելով՝
գտանեմք զի տեղի նահատակութեան Սրբ-
բոյնն ոչ էր առ դրամք քաղաքին Ապար-
շապատայ՝ այլ մանաւանդ առ դրամք ապա-
րանիցն Լըքոյի : Քանզի ոչ եթէ սան սրբ-
բոյն ածաւ առ վարդապետութիւն իւր, զի
ընկալցի զյորդոր կամապաշտութեան արքայի,
այլ վարդապետութիւնն առ սան իւր, որ տա-
կաւին յաստարանսն էր ընդ արքային արքե-
ցիոյ գեղով նորա : Իլձ նորա անդուսպ,
ամբարտաւանութիւնն նորա խոցոտեալ, “հո-
րութեամբ պերճացեալն Լըքայ 'ի մանուկ
կուսէն պարտեալ” ոչ մանրանայր 'ի տեղին :

շատ էր՝ զի հրաման տայր , և շատ էր՝ եթէ
և ընդ ասպարանսն արտաքս հանէին զնա ,
թէ հրան մայրաքաղաք է Պարսից շուրջ
պարսպեալ ամրոցօք՝ բայց Արի կամ ար-
քունիք Շահին (խակապէս Հայ անուն ,) կայ
'ի միջի միջնաբերթին՝ որ 'ի նմա , և ամենայն
սպանութիւնք ըստ մեծի մասին առ դրամք
այսր միջնաբերթի կատարին ,

Օարդիս հինգ հարիւր տունք հաղիւ
բնակին յաւանին՝ շեղջակոյտ իրար վերայ ,
անճոռնի իմն խոնուծեամբ , բայց և այն-
պէս զբաւական տեղի գրաւեն 'ի հիւսիսոյ
Լջմիածնի : Ուր ապա բնակէին երբեքն հա-
րիւր հազարաւոր գերդաստանք նախնեաց՝
եթէ այնքան անճուկ իմն էր նիստնորա՝ որ մինչ
'ի Հռիփսիմեայ 'ի Վայխանէ հաղիւ տա-
րածէր : Դամանակն տակաւին յայտնեւց է
զստուգութիւն վարկածոյս , այն է՝ թէ արեւ-
լեան դիրքնորա յԱռապարէ սրբոյն Վրիգորի
տարածեալ իցէ երբեքն մինչև 'ի Վասախ
ընդ յարեմուտս , և 'ի Շրէզ Բլբոյ մինչև
'ի ծիր Սառն Վանքանին 'ի հիւսիսոյ ընդ
հարաւ : Եղեն այս ոմանք 'ի մատենագրաց
մեջոյ , որք զՍուրբն Վրիգոր 'ի քաղաքին
Սաղարշապատայ եղին , բայց այս ոչ է

ստոյգ. զի Առապար Սրբոյն Գրիգորի անկանի
յարեւելս, յայդեստանեայց անտի ցՇ րէզ բը-
լուրնի՝ հիւսիս, Վասախ գետն յարեմուտս,
իսկ Սառն Վանքանն ընդ Արօտին Շորլուայ՝
ի հարաւ:

Բաց ի Վասախ գետոյ՝ որ անկանի յարեւ-
մուտս նորա, և ի կրկին Վանքանացն Էջ-
միածնի, որոց մին, այսինքն Սառն անուա-
նեալ քանքանն՝ որ անպիտան եղեալ կարծի քա-
ղաքին միանգամայն, ոչ ինչ այլ վտակ կամ
առու երևի յայսոսիկ կողմանս, յարեւելից՝
ցՀրասդան գետ, յարեմուտից՝ ցՓարպւոյ գետ:
ի հարաւոյ՝ ցԵրասխ մեծ, և ի հիւսիսոյ՝
ցԵղուարդ: Ապա հըր սուղաւ Ուսհ անուա-
նեալն գետ յիշատակեալ ի գիրս նախահարց
մերոց, Վաղաք այնքան մեծ որքան էր Ա-
ղարշտպատ, կամ դաշտ այնքան լի բնակչօք և
բերրի, որպիսի էր այս ընդարձակ հանդիսա-
բան ընուլթեան, զիհորդ կարէր բաւարարիլ
դուզնաբեան վտակաւն Վասախայ, որ և ի
ժամանակի իսկ մերում: Բազմիցս ցամաքեալ
դտանի՝ ի միջոցս ամառան, Առ եթէ կամիս
նաե զայն՝ զի մեծ մասն Արագածոտան՝ ընդ
որ անցանէ այս գետ՝ այժմ աւեր է, որ եթէ
շէն լինէր՝ ոչ և արտօսը մի ջրոյ փրկէր զեղուլ

ի “լիճն Բաճանայի” և արգաւանդէր զԱռաքարհն աւագախիր, յայանի երևի յաւերածոյն մինչ ցայսօր ժամանակի :

Լուսաբանութիւն խնդրոյս պարտական է Յուսէյն Խան Բդեշխին Երևանայ, յառաջ քան զյաղթութիւն Առուաց : Օր Աբբաս Սիրզա, բազմութեան որդւոց Բաբախանի Ֆատալեայ Արքայի Պարսից նախագահ և աթոռաժառանգ, գոլով իշխան աչալուրջ և խոհեմ, ընտրեաց իւր զգինուորական մարդս Եւրոպական հրահանգաց, ուստի և ի սկսանել իւրում զայն յԱտրպատականս՝ հրաման արձակեաց և ի նաճագս ստորագրեալս ինքեան՝ զնոյն կրթութիւն կրթել զգորս ազգին, Եղբայր Բդեշխս մերոյ՝ Հասան Խան, գոլով այր գոռ և պատերազմասէր, հաւաքեաց կրթեաց արս իւրեւ 15,000, և ի վերայ հաւաքեալ նաև 15,000 այր ի խժիցն այլազգեաց՝ առանց սոճկաց և թոշակաց միանգամայն, խաղաց նոքօք ի վերայ* իշխանաց ոմանց Սարաց՝ բռնուցելոց ի սահմանագլուխ խանութեղբօրն, և ընդ բռամբ նուաճեաց զամենեսին

*Այս կռիւ ծագեցաւ ի մէջ Հասան Խանի եղբօր Բդեշխին երևանայ, և Իբրահիմ փաշային Բայազետոյ, մինչև եկն Բաբա փաշա Սէրառկար, կալու զԻբրահիմ, եղ ի բանդի, և

Մինչև նուսն զփաշայն Աթոռոյ, որովք բազմացաւ ընդդէմ Սուսացն ահեղացաւ տէրութեան, Իբրև պահ լինէր, յորում այս զօրք անտէրունջ՝ պարապ 'ի պատերազմացն դտանէին, Յուսէյն Իսան Սարգար, դրացի և դիւցիկ ռուսային խժուրթեան, ըստ անգլւթ բարոյից նոցա սկսանէր տառապեցուցանել և՛ զսոսա 'ի ձեռնարկս տարժանելիս, թէպէտև յամենեւին շահաբերս աշխարհին և անձին իւրում:

1814 Եւ ըստ այսմ 'ի դադարել զօրաց նորա յայսմ ամի, գտեալ 'ի հին դիւանաց տէրութեան Պարսից, թէ վտակք կրկին, ամբարձեալք ճարտարութեամբ արուեստից, 'ի Հրասդան գետոյ, մին ոռոգէր զբլուրն լայնանիստ 'ի Օխիժառնաբերթէ մինչև 'ի տափարակն թալարոյ, յանդիման ապարանից իւրոց, հասարակօրէն Բոլոր կոնդ կարդացել 'ի հարաւոյ կողմանէ գետոյն և կամրջին Երևանայ, և միւս վտակն ընդ Օսակքարն անցեալ "գալմա" կոչեցեալ, և 'ի հիւսիսային սրնարից Երեք բլրոց անցեալ, որք իւջ թափէ անուանին, երթայր հասանէր ցլլաղարշադ-Քուրտ Արզօլա Աղա կարգեաց փոխանակ նորա իշխան Բայազիտոյ՝ ընտրանօք Բդեշխին Երևանայ: Իբրահիմ կաշառեաց զազատութիւն իւր, և Քուրտ Յօսէյն Աղա տուեալ զդուստր իւր 'ի կնուծիւն Սարգարին՝ յարեցաւ 'ի կողմն Պարսից:

պատ՝ ընդ ճանապարհ Երևանայ Աջմիածին,
առաքեաց արս խորհրդականս առ Հայրա-
պետն մեր Տէր Եփրեմ, «Առք, ասէ, կար-
գեցաք յԱստուծոյ և ՚ի թագաւորէն թա-
գաւորաց Պարսից՝ շինել և կազդուրել զաշ-
խարհս այս : Արդ՝ կամք են մեր վերստին
բանալ զդալմայն Հրատանայ յառատութիւն
բերոց և ՚ի միսիթարու թիւն բնակչաց Երևա-
նայ, եթէ և դուք զնոյն խորհեաջիք առնել՝
վճարեցէք ինձ թումանս 2500. և ես բա-
ցեալ զՎալմայն՝ արձակեցից առ ձեզ ջուր
առատ յաւելորդացն Հրատանայ, և ծաղ-
կեսցի Իւջ քիլիսաստճմանօքն հանդերձ :

Հրաւեր արդարեւ իշխանական, բայց Աջ-
միածին զայսու ժամանակու հեծելով ընդ
ճանր հարկապահանջութեամբք նոցին իսկ
Պարսից, որպէս և ընդ պարտութ 40,000
թումանաց նոցա՝ ոչ իշխէր առնել զայս մե-
ծագործութիւն ՚ի ձեռն այսպիսի ճարտարա-
պետի, որոյ օրէնք էին կամք, և հանապա-
զորդեան ջանք՝ կեղեքունք Հայոց : Մանա-
ւանդ զի և գերութիւն Հայոց սկսեալ
ի Ազգղուանայ, ՚ի Բագրեանդայ, ՚ի Արմինայ և
ի կողմանց նոցա՝ յաճախէր օր ըստ օրէ, նե-
ղեալ և չարչարեալ ՚ի Պարսից, զորս ոչ

միայն անխնայաբար գնէր և թափէր երանելի
 Հայրապետս մեր՝ այլ և ընդ բազում ամիսս
 կերակրէր և զգեցուցանէր՝ զնոսա մեծաւ գլ-
 թու թեամբ, որով ոչ եթէ գանձք Աթոռոյն
 ապառէին, այլ և պարտք ՚ի վերայ պարտուց
 շեղջակուտեալ դիզուին, Աստուծոյ մեծաւ
 իմն զգուշութեամբ հրաժիշտ տուեալ յայն-
 մանէ սրբոյ մերոյ Հայրապետին, յետս կա-
 սեցաւ, Իսկ սարդար եբաց իւր զգալմոյն,
 և զհանուր Բալոր կոնդն, մինչև ցէրեքբլուրսն
 ելից այգեօք որթոյ, և անտառօք պողաբեր
 ծառոց, Արդ Որսհ անուանեալն գետ, ոչ այլ
 իմն երևի լեալ՝ քան թէ զմի ծիմն առու, հա-
 նեալ յԱրագածոյ ոտանէն առ նախնեօք մե-
 րովք, կամ գետն Փարպուոյ, Բիւրականայ
 կամ Ամբերթայ՝ որք հոսին յԱրագածոյ
 ոտանէն յայս գաշտ, Իսկ այն՝ որ ՚ի վերնակող-
 մանց ճանապարհին Երեանայ ՚ի Աղար-
 շապատ, միշտ ընդ հիւսիս ընթանալով՝ գայր
 հասանէր անդր, և գործէր ՚ի հնուն՝ զլիճն
 ցամաքեալ, որ կայ այժմ ՚ի մէջ Փարաքար
 գեղջ և Լճմիածնի, հառարակօրէն անուա-
 նեալ Բէշիշ գետի՝ որ այնէ՝ լիճ քահանայի՛
 էր առուն Հրասդանայ,

Արդի դերք Լճմիածնի, կայանայ ՚ի բեր-

Թատարիսպ արոտաքինն և ՚ի ներքինն : Արտա-
 քինն բերթատարիսպ նորա , որ նորոգեցաւ
 յաւուրս Սիմէօնի կաթուղիկոտի Երեանցոյ՝
 է ՚ի ձև քառակուսի , փոքր մի խոտորեալ
 արոտաքս առ դարբասանն Եզրի՝ ՚ի հարաւա-
 կողմանէ նորա . որ անկանի դէպ ուղիղ ՚ի
 Թղթարան և ՚ի լիճ գոմշոց : Ստուարու-
 թիւն սլարսպիս այսորիկ , որ ՚ի հիմանց քա-
 րաչէն , այլ ՚ի վերուստ արեւթուրձ աղիւսա-
 կերտ՝ հասանէ ցերկու և կէս կանգունս , իսկ
 բարձրուի նորա՝ ցհինգ . ունելով բրդունս
 հաստակառոյցս յիւրաքանչիւր քարլնկէցի .
 իսկ շրջապատ իբրեւ չորս մլոնն : Չորք մեծամեծ
 դարբասք են սորա . որ հանէ ընդ դիւղաքա-
 ղաքն Վաղարշապատոյ՝ ընդ հիւսիս , անուա-
 նի դիւղի դարբաս : Որ ընդ Վաղարապատն
 հիւրանոց՝ ՚ի Թղթարան անդր և ՚ի լիճ գոմշոց ,
 Վաղարապատի դարբաս . շինեալ ՚ի Վաղար-
 կաթուղիկոսէ ջահկեցւոյ : Որ ՚ի մարագաց բա-
 կէն հանէ ընդ կալն՝ ՚ի հարաւոյ յարեւից ,
 ասի կալի դարբաս . իսկ որ ՚ի հիւսիսոյ յարեւ-
 մտից՝ ՚ի դուռն Վաղարապատոյ , ՚ի Թղթարան
 անդր , և ՚ի լիճ գոմշոց՝ անուանի դարբաս
 Եզրի . ՚ի սակս լինելոյ անդ սեաւ մարմարո-
 նեայ դամբարանի մեծանուն կաթուղիկոսին հայ-

ոց Տեառն Եզրի, որ 'ի սակս ընդունելոյ իւր
 զԺողովն քաղկեդոնի՝ յարհամարհանս յի-
 շատակի զխլուածոյն, աստ ամիովեալ ա-
 ւանդի, մակադրեալ 'ի վերայ զհակադարձ
 անունն և եթ' Եզր, թէպէտ և ոմանք 'ի
 վանս Պայլանէի զետեղել ախորժեցան)
 Յարեւելից կողմանէ պարասպատէ այս պարիսպ
 զգոմս երկուարաց և արջառոց Լճմիածնի, մա-
 րագօք յարդից նոցա և ամենայն տարեղու-
 թեամբք, Յարի մտից՝ դներսն, անուանեալ
 և վեհարան կաթուղիկոսացն Հայաստանի, որ
 'ի Հիւսիսոյ կողմանէ ընդ մէջ արտաքին սարս-
 պին՝ ունի զվաճառանոցն, իսկ 'ի հարաւոյ՝ զբակն
 մարագաց, զձիթահանքն մեծ, և զՊապարու-
 պատ՝ որ պարունակէ նախ զվեհարանն յարեւ-
 լից, առ որով է աւազան ջրոյ և ծաղկոց զու-
 արձալի, 'ի Հիւսիսոյ՝ զՍինհոդոսարան Լճ-
 միածնի, և զտպարանն, Առ սովաւ յարեւ-
 մտից՝ անկանի և բաղանիքն, որ ունի և
 դռնակ ընդ արտաքին պարիսպ բերթին, ընդ
 որ բնակիչք տյժման Սաղարշապատոյ մտա-
 նեն 'ի լուանիլ, Ունի և դռնակ առ ներսն 'ի
 վեհարանն, — 'ի Հիւսիսոյ նը են միաշար և
 միայարկ պալատանի, յորս բնակին երեւելիք
 եպիսկոպոսաց անընդմիջապէս կանխեալքն

ի պաշտօն Հայրապետին ,

Ներքին պարիսպ Լճիտճնի է ամենեին
քառակուսի . ունի դարբասս երկուս , և դրունս եր-
կու . 'ի դարբասից աստի արեւմտեանն անուա-
նի Տրդատայ դուռն' 'ի սակս չորից մեծա-
մեծ սեւաւ կճեայ վիմոցն կացուցանողացն
ասեմ զսեամս , զսեմակալ և զբարաւոր այնր
դրան , աւանդութեամբ Հնոց ընծայելոյ ինք-
նակիր աշխատանաց որբոյ թագաւորիս մե-
րում Տրդատայ , Երկրորդն՝ Ղաղարապա-
տի , 'ի հարաւոյ սորա բանի դարբաս մեծ՝
առ թղթարանն , իսկ յարեւմտից՝ փոքրիկ
դարբաս , որ հանէ 'ի ներքինն կոչեցեալ
Ղաղարապատ , զոր կործանեալ Յովհաննու
Կաթուղիկոսի կարբեցւոյ՝ շինեաց 'ի տեղոջն
խորհրդարան Արեւհոգոսին , և Տպարան քն-
դարձակ . Երրորդն՝ գոմի , Չորրորդն՝ ներսի ,
իսկ հինգերորդն՝ լուացարանի . Արեւմտեան
մասն այսր ներքին պարսպիս՝ ունի զվեհարան
կաթուղիկոսին՝ ներս անուանեալ . Տրդատայ
դրան գուռն , գրադրատունն և զտեղապահա-
րան՝ այսինքն պալատ տեղապահին , զոր կառոյց
տեղապահ Սարտիրոս Արքեպիսկոպոս . որ
երկրորդ էր կաթուղիկոսին իշխանութեամբ և
պատուով , Արեւելեանն՝ զփուռնն , զձիթա-

տունն, և զխուցան արեղայից՝ մինչև ի դուռն
 | ուացարանին, որոց ի վերուստ շենեաց մեծ-
 անուն Ներսէս Արքեպիսկոպոս զվարժա-
 տուն Լ. Ջմիածնի՝ ի բազում սենեակս, ի պատըշ-
 գամբս և ի դասատունս որոշեալ. այլ ակն
 յանդիման կուակուտակ գոմոց անասնոց և ա-
 խոռոց երկվարացն ջորւոց, (Ե) Երևս՝ վասն յուշ
 առնելոյ սրբասուն աշակերտաց նորուն, թէ
 միայն ուսումն էր՝ որ զանազանէր զնոսա յա-
 նասնոց անբանից և ի նմանեաց նոցա, և ոչ
 թէ կերպարան դիմաց կամ տարազ զգեստու-
 ցն: (Լ) Եւ ի որ ինչ և իցէ դիտումն ազգա-
 սէր Հիմնադրին, տակաւին տեսարանն ա-
 պաշուք, աղտեղութիւնն անտանելի, և հա-
 նապազորդեան ժահահոտութիւնք նոցա՝ խո-
 թացուցանելով զմարմին և զմիտս աշակերտաց՝
 զզաղափարս ցածս և ստորինս տպաւորէին ի
 միտս նոցա, (Դ) Հիւսիսոյ՝ միաշար կարգք
 խցիցն, մոմստունն հանդերձ մասնաւոր ցան-
 կապատպարտիզանով միաբանից, զորս ուղե-
 անձկագոյն առուակ քանքանին. որ ի կուսե-
 տեղապահարանին ոլորտեալ հասանի ցփուռնն
 մեծ. յորոց յերկոսին ծայրս անկանին արտաք-
 նոցք բազմաստիճանեայք ի բազում ճեմիս
 որոշեալք. Իսկ ի հարաւոյ՝ ի գլուխ դար-

բառին Վաղարապատայ՝ է մեծակառայց գրա-
դարան անթողոյն, լի ամենատեսակ հոգոյն
գրչագիր մատենիւք ազգիս մերոյ։ Այց սմին
անկանին կրկին սեղանատունք հասարակաց .
յորոց մին է ամառան՝ քարաշէն, և միւսն ձմրան՝
փայտաշէն նստարանօք և սեղանովք։ 'ի գը-
լուիս իւրեանց ունելով տեղիս մատրանաձեւ
և գմբէթայարկս, սեղանք կաթուղիկոսի անու-
անեալ։ ուր բաղմի նա յաւուրս երեւելիս՝
ճոշել ընդ միաբանիցն իւրոց։ Առ սովաւ
անկանի Եստհարանն մեծ, ուր հանդերձի կե-
րակուր միաբանից։ Սառնիչ, յոր պահի սառոյց,
Վինեատունն՝ ուր ամանի և պահի գինի, և
մաճնատունն՝ 'ի թիկանց նորա, Ապա գոմիգար-
բան, և անտի և անդը՝ դարէտունն, որ այն
ինքն է՝ համբարանոց անասնոց, և բանդ
անասնաբար անտաակելոց։

Եկեղեցամայր համօրէն Հայաստանեայց .
Շողակաթ՝ 'ի շողոյն լուսոյ յերկնից կաթե-
լոյ 'ի նա, և Եջմիածին՝ յիջանելոյ անտի
Սիածին Բանին Հօր՝ ոսկի ուռամբ 'ի վերայ
նորա, կառուցեալ է 'ի կեդրոնի ներքին
պարսպին 'ի վերայ չորեսին սեանց։ Սիջին
գմբէթ նորա, յարուցեալ 'ի վերայ Եջման
տեղւոյն՝ է բարձրագոյնն միւս այլ չորե-

ցունց գմբէթաց կամ զանկադատանց, կառուցելոց ընդ չորեքժադեան մասունս աշխարհի:

Անի դրունս երես: Արեւմտեանն՝ կոչի Աւագ դուռն, հիւսիսայինն՝ Առսաւորչի: Իսկ հարաւայինն՝ Սրբոյն Յովհաննու: Սեղանք են ՚ի նմա վեց, Եւմանն անուանեալ տեղի, որ կայ ՚ի միջաւայր եկեղեցւոյն, Աւագ սեղանն ընդ արեւելս՝ է յանուն Աստուածածնի, որոյ ընդ հիւսիս՝ է սեղան Որդւոց Որոտման, և ընդ հարաւ՝ Առսաւորչին: Գարձեալ ՚ի հիւսիսոյ է իննաստիճանեայ սեղան Սրբոյ Նախաւկային, և ՚ի հարաւոյ՝ Սրբոյն Յովհաննու Սկրտչի: Գեղեցիկ քան զամենայն շինուածսն՝ է զանդակատունն առաջոյ Աւագ դրան, համակ քանդակադորժ քարամբ, զոր կառոյց Փիլիպպոս Կաթողիկոս, որոյ ՚ի միջին յարկի է սեղան սրբոց Հրեշտակապետաց, ուր յամին երկիցս պատարագ մատուցանի, այսինքն՝ ՚ի տօնի համբարձման Տեառն յերկինս: և Հրեշտակապետաց: Երկու են խորանք կամ աւանդատունք նորա, մին՝ ընդ հարաւ, ուր զգեստաւորի քահանայն, և միւս՝ ընդ հիւսիս, ուր պահին նշխարք սրբոց՝ և զարդք տաճարին:

Տանիք Եկեղեցւոյն շուրջ զմեծ կաթողիկէիւ՝
 դէպ ՚ի չորեսին զանգակատունսն, ոչ եւն հա-
 ւասար, այլ խողակաձեւ, այսինքն՝ խողի քա-
 մակի, կամ որորոցի ձեւ. զի մի ձիւն կամ անձրեւ
 ներգործեսցէ ՚ի ներքս: — Բայց որովհետեւ
 ՚ի սրտերազմին Պարսից ընդ Ռուսաց յամի
 Տեառն 1814, դռնդ ինչ ՚ի զօրաց Պարսից
 պահ կարգեալ Սրբոյ Էջմիածնի, զտանիս
 եկեղեցւոյն արարին պահակ իւրեանց, և ՚ի
 ցրտոյն ստիպեալ՝ ոչ միայն թէ բազում խա-
 րոյկս կոյծականց վառեցին աստ և անդ, այլ և
 ձանկօք երկաթեօք և աշտենիւք հրացանաց
 բրեցին, և ՚ի բաց կորզեցին զկապարսն՝ որ իբրեւ
 շողախ զսալ ընդ սալ աղխախէին. տեղի
 տէրալ անձրեւաց՝ ապականէին գրեթէ զամե-
 նայն վայելչս թիւն նկարուց առաստաղի եկե-
 ղեցւոյն ՚ի ներքուստ: Այն հարկ եղև Սրբոյ
 Հայրապետիս մերոյ Եփրեմայ գրեւ և բե-
 րեւ ճարտարպետս հայկազնեայս՝ զՎրի-
 դոր Անցի, ՚ի Աստուրականէ, և զԹաւ-
 մաս Վաղարշակիւրացի, զեղբայր գրագիր Յով-
 հաննէս Վարդապետիս, այլ բարեպաշտ և եր-
 կիւղած յԱստուծոյ, և սրտակիր անմեղութեան՝
 ՚ի Բարձ²¹եանդ գաւառէ, այլովքն հանդերձ,
 և ՚ի ձեռն նոցա կոփածոյ քարամբք ՚ի քարահա-

1810/2

նից անտի , և շաղաղով կրոյ , աւագոյ , ձիւթոյ , ձուոյ և բամբակի միանգամայն՝ նորոգեաց ըզբովանդակ տանիս սրբոյ եկեղեցւոյն , և ըզխրամատու թիւնս այլ և այլ մասանց նորա :

Սան ինչ ինչ տեղիկութեան արժանաւորք . բայց ըստ որում նախնիք ոչ գրեցին , և արդիք իբրեւ խորհուրդ թաքուն պահեն 'ի մէջ իւրեանց՝ և այն որպէս թուի ինձ , կարի իմաստութեամբ և հանճարով՝ վասնորոյ զանց առնեմ և ես , —

Եղին ճանտապարհորդք , որ ունչս երկարեցին ընդ անուն և ընդ ձեւ շինուածոյ Եկեղեցւոյս այսորիկ , բայց ես ոչ այն քան ընդ ընդարձակութիւն միջին կաթողիկէին զարմանամ , որքան ընդ կանխատես իմաստութիւն նախկին ճարտարապետաց նորուն , որ գիտելով թէ երկիր այնքան զանգեալ ազով և շփհրական բաղադրութեամբ , ոչ մնայր ազատ 'ի ստէպ յերկրաշարժէ , պեղեցին զերկիր անբաւ խորութեամբ . մինչև պարզել զջուրն անդնդային 'ի հողոյ անտի , և ընդ ստորերկրեայ անցս հանին ածել 'ի բաց՝ բոցում մընաց հեռաւորութեամբ , որ այն ինքն է Սառն քանքանն . այլ և հաստակաւոյց կամարանի կանդնեցին 'ի ներքոյ , սալայառակ յարկեցին զայն 'ի վերուստ ,

և ապա ՚ի վերայ կառուցին զեկեղեցին, որպէս զի տեղի գտեալ ստորերկրեայ դոյրըշեաց ՚ի վեր ելցեն ընդ փորոք կամ միջոցս նոցա, և շինուածոյն մի մեղեցին :

Օտրմանք մի ևս այս է. զի ՚ի բարձրագոյն տեղիս, որպիսի է Ակոսի ՚ի լանջն Մատեաց, և Ապտրանքն ՚ի լանջ անդր Արագածոյն, այնքան խոր չունին զջուրն, որքան այս դաշտ, զի ՚ի նոսա ջուր ելանէ ՚ի չորս կամ ՚ի հինգ կանգնոց, իսկ աստ՝ ՚ի հեղեատասն կամ ՚ի քսան կանգնոց խորո թեանց :

Արժապատ Լեւոնի :

ԱՐՏԱՐԱՏ բերթապարսպին ընդ Հիւսիս է հրապարակ բաց, ընդ որ ամենայն երթևեկութիւնք յարեմոխց յարեելս և փոխադարձ կատարին, Աստ. քանքան Յակբայ Աթուղիկոսի ջահեցւոյ՝ ունի ալբիւր քարաշէն, ուստի ելանէ վիժակ ինչ ջրոյն յարբունի գիւղականին : Արդի աւան Լեւոնի ձգի ՚ի Ղանկի* առուէն մինչև ՚ի կալս՝ յարեմոխց

* Դնէ անուանի ՚ի Հայաստան՝ Գործատունն, ուր թեփահան եղեալ որից, յղկի և մաքրի ՚ի կերակուր, ՚ի ինկ ՚ի գնկիւց ձայնին առեալ, թէպէտ ՚ի կիր առնուն և Տաճիկք և Պարսիկք, սակայն ընդէր ոչ և ես. ըստ որում նոյն հնչիւն է նորա, զոր լսեն նոքա. և նոյն՝ զոր և ես : Նորօրինակ

յարեւելս , և ՚ի հրատարակ Պողոտայէն՝ մինչեւ ցառուն , որ գետակ հանեալ ՚ի Վասսախոյ՝ ՚ի դուռն կաւահանից թաղին՝ յերկուս բաժանի : Աին երթայ ուղիւ յարեւմտից յարեւելս ՚ի հիւսիսոյ աւանին . և բաշխի ՚ի պարտէզս և յանդորայ նորա . իսկ միւսն գայ ընդ հարաւ յարեւմտից աւանին՝ ՚ի դինկն , հընարեալ և կառուցեալ ՚ի Շէյթանն մականուանեալ կարապետէ հայկազնոյ , և յետ շրջիլ զայն՝ զեղու ՚ի խոնարհ ՚ի պէտս անդու-

դին՝ իմն հնարեաց յերեսն և յէջմիածին , մեծանուն աբուհասաննարն կարապետ հայկազն , զոր ՚ի սակս անծանօթ գործեացն հնարելոց , կոչեցին զնա Պարսիկք՝ շէյթան , կամ առառայ կարապետ : Փառ մեծ ՚ի ձեռնայ սալից տախտակամած յերկուց կողմանց , և ՚ի ծայրս իւրաքանչիւր փառից տախտակ լայնածիր յաստիճան յաստիճանս արոհեալ , դնի ՚ի ցրդանին , ուր ՚ի նաւն անուանեալ խողովակէ իջանէ ջուր ՚ի բարձանց բուռն զորութեամբ և դարձուցանէ զնա անհնարին արագութեամբ : ՚ի միջոց փառիս այսորիկ՝ մտանէ զուռն հաստահողոյս գերանի , իբրեւ զլիսուն կամ առանց՝ ընդ անիւն պինդ աղուցեալ . որպէս զի ՚ի շրջել փառին , շրջի և այս մարմին ահագին : Առամունք փայտեայ հաստատեալ ՚ի տեղիս տեղիս ՚ի մակերեւութի լիսուն այսորիկ՝ հարկանին ՚ի ծայր թեոց ձողոցն , որ յերկուս շարս դասաւորեալ առնթեք նորա . մին վերուստ ՚ի վայր , և միւս՝ ընդերկար ընկողմանեալ՝ բարձրացուցանեն զնոսա զօրէն սանդիստանց , և ուժգնակի ջուցանեն ՚ի սանդ անդր սրիզալից . որով անաշխատ յղկի և մաքրի այն գերընտիր կերակուր մարդկային ազգի :

րէից, Բաժանի յերիս թաղս, որք էն Կաւա-
 հանքին, Դհնկին և Ժամին, Ունի եկեղեցի
 փոքրիկ յանուն Սուրբ Լստուածածնի, ուր
 գիւղականն նուիրէ զաղօթս իւր առ Լստուած,
 ԼՅԼ բաց յապարանից անտի Հաճի Միրզա
 Լղասույ, երբեմն Պարսիկ գրագրի Հայրա-
 պետանոցին սրբոյ, և այժմ մեծի նախա-
 րարի Դրանն Պարսից՝ ի Թեհրան՝ չունի
 ինչ արժանի յիշատակաց, Յաջորդին ամա
 ՚ի Հիւսիսոյ՝ անդորոյ ինչ, ապա աւերակ
 մատրանն Սարխանեայ կուսի, և հուպ առ
 նովին վանքն Շողակաթի՝ զոր նորոգեաց Լղա-
 մալ Շօթօթցի, որ թէպէտև յայսոսիկ ժամա-
 նակս ամայացեալ կայր ընդ միւս համապատիւ
 Քերց իւրոց, ՚ի պատճառս պատերազմաց
 Պարսից ընդ Ռուսս՝ սակայն յետոյ բարե-
 ջան փութով Սրբոյ Հայրապետիս մերոյ՝ վե-
 րստին նորոգեալ՝ լցաւ միաբանիւք, ՚ի
 մէջ սորա և վանիցն Հովփսիմայ՝ անկանին
 աղօրիքն՝ զոր կառոյց բարեջան Պետրոս
 Արդապետ՝ Շուշտակն, և զվանսն նորո-
 գեալ՝ ելից գարծունեայ եղբարքք, ՚ի թի-
 կանց սոցա ընդ Հիւսիս՝ են այդեւտանեայք,
 և ապա յիշատակարան զօրաց Ռուսաց ան-
 կելոց ՚ի վերջին պատերազմի նոցա ընդ Պար-

սիկս՝ յամին 1827, որք կատարեցան վասն
փրկութեան Լճմիածնի, Ուստի ընդ անապատ
անջրդի յառաջելով՝ գաս յստորոտս մեծի
Քարադաշտին, ուստի ոտն Արագածոյ սկը-
սանի, և հանէ ցՈլախան և ցԵղուարդ, Հուպ
առ ճանապարհին Ուշկանայ յարևելս Տան
Արդարն կոչեցեալ Պառթի՝ անկանի լիճ
Քարուդաշտին, իսկ առ ճանապարհան
Եղուարդայ՝ հանք կարմիր քալանկ քարանց,
յորոց շին՝ ցան և շինին գրեթէ ամենայն եկե-
ղեցիք նահանգիս,

Յարևմտից կողմանէ ընթանայ Քասախ
գետ, և խառնի յԵրասխ, և չունի ինչ երե-
ւելի ՚ի մերձակայս իւր, Այլ որ ինչ գիւղո-
րէք են՝ յարևմուտս կոյս գետոյն՝ անկանին,

Ի հարաւոյ Վաղարշապատոյ անկանի
թղթարանն, որ համբաւի գոլ տեղին Ապա-
րանից Տրդատոյ և լիճ գոմշոց, Յարևմու-
տըս կոյս լճիս անկանի սեխանոց կամ բօստան
վանից, և բերէ զընտիրս ՚ի տեսակաց սեխի,
ձմերկի, և այլ ջանելի արմտեսց և բանջարոց,
Յարևելից հարաւոյ թղթարանին՝ է Վաղա-
րատունկն պարտէզ ամենաբեր ծառոց, զոր
վայելէր Գրիգոր Արքեպիսկոպոս՝ գանձա-
պետ Լճմիածնի, որոյ յարևելից է պարսպա-

ուր գերեզմանատուն միաբանից աթոռոյն , և
 ՚ի գլուխ դարբասին օթ բացահայեաց , տեղի
 ողորմաթաս ըմպելոյ կենդանեաց՝ ՚ի յիշա-
 տակ ննջեցելոց : Աւելի ընդ յարեւելս սորա
 անկանի Տնտեսին պարտեզ , այսպէս անուա-
 նեալ , զի հասարակաց Տնտես Աթոռոյն ունի
 զկառավարութիւնն սորա . յորում բաց ՚ի պէս-
 պէս պտղոց՝ գոյանան և տարեկան թերք ,
 բանջարք , և խաւարաք ՚ի պէտս միաբանից :
 Աից սմին է լիճ սառուցին ՚ի հիւսիսոյ : Ի
 հարաւոյ նոյն գերեզմանատան անկանի պար-
 տեզ և վանքն Սրբոյն Գայիանեսոյ , որ նախ
 քան զՏէր Եփրեմ Աթուղիկոս մեր՝ ամայ-
 ացեալ և քայքայեալ էր ՚ի պատճառս պա-
 տերազմին Առևսաց ընդ Պարսիկս . բայց յետոյ
 նորոգեցաւ և առաջին առաջնորդ նորոգու-
 թեանն եկաց Խաչատուր Արքայպետ ոմն .
 աստ թաղին ըստ մեծի մասին կաթուղի-
 կոսունք մեր :

Իսկ յարեւելից է կալն . ուր կասին արմը-
 տիք Աթոռոյն և Աւանին միանգամայն : Ի
 աստ և օթարան վերնայարկ , ուր նստի վե-
 բակացուն կամ հարկահան կալորէից . յորմէ և
 անդր ընդ յարեւելս՝ անցանէ առու աղօրեաց
 Սրբոյն Հովսիսիմեսոյ : Ապա Առապարն

Սրբշն Գլխորի, Հանգուցեալ Եկեղեցին,
 ցամաքեալ լճափորն, որ այժմ կոչի Բէշեշ
 Գետին՝ այսինքն | իճ քառանայի, որ ընդ
 Փարաքար տանի մինչև յԵրևան, Բայց վասն
 առաւել ևս ճշդութեան ՚ի տեղագրութիւն
 դրից Սաղարշապատայ՝ առաւել ակորժելի
 է ինձ և միւս շրջանակ տողել աստանօր, այս
 է՝ զի յարեւելից կուսէ տեղւոյ քան զՓարա-
 քար, Բալարա, Կաւակերտ, Շինոգաւիթ,
 և բերան Հրադանայ՝ որ խառնի յԵրասխ,
 եւ Երևան, Գուրն մինչև ՚ի Գառնի, և
 Շարուր, ՚ի հարաւոյ՝ Երասխ և ոտն Սաս-
 սեաց, յորում է և՛ լիճ Գինայ, Ակոռի, և
 Սուրբ Յակոբ,* Սարգարաբատ Բերթ,
 Փառախոտ և Յոլակերտ՝ մինչև ՚ի Բայազետ,
 Յարեմօից՝ Արմաւիր, Օւշյա, Սարգա-
 րապատ բերթապարիսպ քաղաք, Բլուր,
 Սհաթափոս, Կողբ, որ ունի զաղեհանքն և
 Հաճի Բայրամլու, ուր խառնի Ախուրեանն
 յԵրասխ, Իսկ յարեմօից դէպ յարեւելս՝
 կրկին Արշարունիք, Երուանդաշատ քաղաք,

* Այս Սարգարաբատ քերթ յարեմօից հիւսիսոյ Ակոռի
 գեղջ՝ ոչ է արժան շիւթել ընդ Սարգարաբատ քերթապա-
 րիսպ քաղաքին՝ զոր կառոյց Յուսէյն խան Սարգար յոտ ինչ
 լերինն Արագածոյ՝ յԱրշարունեաց դաւառի, և գետ հանեալ
 յԵրասխայ՝ վայելչացոյց զնա :

Թալին , Թալիշ , և Կօշ . որոց և 'ի թիկանց
յոստ ինչ Արագածոյ՝ անկանի Մաստաբա ,
Ապա 'ի Թալիշայ ընդ յարեւելս՝ Հիւսիսոյ՝
Աղանատուն , Փարսի , Փառնկանոց , Գողս ,
Հաճիլար , և Սելադուբսուն , 'ի Հիւսիսոյ՝
Ուշի , Ուշական , Աշտարակ , Մուղնի , Արարի ,
Ապարանքն գաւառք , ուր բաժանի Քառախ ,
և Արուծ , Եւս և 'ի լերին Արագածոյ՝ յարեւ-
ելից կուսէ նորա՝ Բիւրական , Արդահաւա-
սիկ , Ջրվշտիկ , Տեղեր , և Անբերթ ,

Օդ .

() Ի տեղւոյս 'ի սլաոճառս անհամար անդոց
որիզոյ , և ճախնից Սեաւ ջրոյ կամ Սեծամօրի ,
Երասխայ և լճիցն շրջապատելոց ղնովաւ , կարի
անառողջագոյն է յամսառան անդ . Յորում
յառաւօտէ մինչև ցուծներորդ ժամն , դուռ
տան ամենայն հնչմունք օդոց . և յուծներորդ
ժամէ ցկէս գիշեր , շնչէ հողմն ինչ Հիւսիսա-
յին , անուանեալ Լուսաւորչի քամի . Այս
հողմն , կցորդեալ ընդ անյագ կիրառութեան
ամենատեսակ սելոց , ձմրկաց և խագապողոց ,
զորս յառաջ ընծային ամենաբեր անդք երկրին՝
և հաղորդեալ ընդ դարչահասութիւն ճախնաց
և լճաց , և ընդ անբաւ զինուորութիւն չարա-
խայթոց մոծակացն , մեծապէս վնասեն կենաց

վաստակաբերկ մշակաց , և սրտածառեն զաղոս
 ջերման և տենդի , բազում անգամ մահաբերս
 օտարաց և բնակաց միանգամայն , Այլ այս
 յաւէտ՝ է ի սակս անխնամութեան դաշտին
 Աղարշապատայ , ապա թէ ոչ լեռնակողմանք
 նորա չորեքուսի այնքան առողջարար և պատ-
 ուական օդ ունին , մինչ արժանի լինել բնակութե
 անմահից տնգամ , Եթէ՝ ի բարձուէ Ասսսեաց
 կամ Արագածոյ հայիցէ աք ընդ դաշտն մեծ
 Աղարշապատայ , մինչև ի սպառուածս Հա-
 րուրայ՝ նշմարէ օդ թանձր և շամանդ աղապատ ,
 իբրև զգոյրըն հեոցի փոքր ինչ բարձրու-
 թեամբ լցեալ տարածեալ ի նոսա , որոյ ի
 վերուստ մինչև յերկինս՝ տեսանի միօրինակ և
 անպլտոր պարզութիւն , Յուրան ձմրան սառ-
 տիկ է յոյժ , որ լստ երևելի ճանապարհորդաց՝
 պատճառի յաւէտ ի բաղմութենէ աղիհան
 լերանց նորա ,

Ջուր ,

ԹԵՊԵՏԵՒ վտակք հանեալք ի Քասախայ
 խոխովն ընդ Աղարշապատ , դաւձուցանել
 զազօրիս և զգիւնկս նորա , սակայն և այնպէս
 անցանելով նոցա ընդ աղոտստին և ընդ
 գիճին անդս որիզոյ և ընդ տղմուտս երկրին՝
 կորուսանեն ընդ ակառակիտ պարզութեան

իւրեանց, և՛ զբարեհամուծիւն և զառողջարար
 ներգործութիւն իւրեանց, Վանքանն հանեալ
 ՚ի Յակովբայ Աթուղիկոսէ Հայոց՝ յԱրագա-
 ծոանէ ընդ ստարերկրեայ ջրանցս մինչև
 յԱջմիածին, բնակարան գոլով անհամար
 օձից և զերնոց, որք յամառան ՚ի տօթոյն
 իուսեալք, և ՚ի ձմրան՝ ՚ի ցրտոյն սառ-
 նումանելոյ, գունդագունդ անդր զիգուն, և ա-
 ւելորդով բնութեան, և մահաբեր շնչովք
 իւրեանց կարի վատառողջարար յօրինեն զջուր
 նորա, Անհամար ծակտիւք են նորա ընդ մի-
 ջոցս տարածութեան դաշտին՝ բոցեալք աստ
 և անդ, յորոց մասնեն մշակք մաքրել զձա-
 նապարհ ընթացից նորա՝ միանդամ և երկիցս
 ՚ի տարւոջ, Յամսեան Յունվարի այսր ամի
 դիպուածով իմն պատահեալ միւլի ՚ի ծակտեաց
 աստի՝ թուեցի ՚ի նմա օձս հինգ հարիւր, մե-
 ծամեծս և մանրիունս, որոց ելեալ յիւրա-
 քանչիւր ՚ի խորշոց իւրեանց՝ յարեգունիս
 հեշտանային ՚ի կողս նորա, Բղխի և Սառնն
 անուանեալ Վանքան ՚ի ներքուստ եկեղեց-
 ւոյն Աջմիածնի, որպէս գրեցաք, բաց յայս-
 ցանէ՝ ունի և լճակս ՚ի ներքոյ առապարին
 Ուականոյ, դէպ ուղիւ ընդ հիւսիս Արեգին
 Որանէից՝ իբրև կիսով մզնի շրջապատաւ,

այլ ջուր նորա՝ ձիոց և եթ ըմպելի : Ի՞նչ
 Սեծամօրի , որ այն ինքնէ Սե ջուր , անկանի
 յարեմտից Սաղարշաստայ՝ առ Օւշլա
 անուանեալ գիւղիւ , ձգեալ մինչև յԱր-
 մաւիր՝ հին մայրաքաղաք մեր . և խառնեալ
 յԵրասխ : Ի՞նչ Կաղզուանայ կամ Գայ-
 լատուայ՝ մերձ ՚ի Գաբէղէն գաւառ , Չէնկլի
 կոչեցեալ . Քերթողք , ռամկոց համբաւել
 կամ լով զերիւար Քօրօղլւոյ՝ ՚ի ծովէ աստի՝
 ծովածին զնա առասպելեն , — Ի՞նչ որ անկանի ՚ի
 ցոռկ ինչ ոտանն Արագածոյ յարեմտից Ա-
 դաւնատան , և ՚ի հարաւոյ Փռանկանոց գեղջ :
 Ի՞նչ ընդարձակածաւալ ՚ի կատար Արագածոյն
 ՚ի վերուստ Բիւրականայ և Տեղերայ , Ի՞նչ
 Գինայ՝ ՚ի հարաւոյ Երասխ գետոյ՝ որ նոյնպէս
 կոչի սե ջուր , անհնարին խորութեամբ . ուր
 անկաւ Արտաւազդ Երկրորդ՝ ըստ Խորե-
 նացոյն , Ի՞նչ ՚ի խրամս Սասնայ , ՚ի
 վերուստ վանիցն՝ և յարեմտից Աղբեր Սըր-
 բոյն Յակոբայ , այն՝ զորմէ յայլուր գրեցաք
 Ի՞նչ ծովանայ ձիւնածութիւն ,

Որ հալս հանուր ծծէ յումպ :

Ի՞նչ ՚ի կատար Փոքուն Սասնայ՝ առ
 արով մացառք թեղիաց և գերեզմանք Հսկա-
 յից՝ հասարակօրէն () զուգի գերեզման կար-

գտնուի : Այսօրքիկ լիճք թուին ինձ լինել
 սկզբունք Սեփամօրին և Վինայ՝ ընդ ստոր-
 երկրեայ մուլս իւրեանց : Օղիի առման
 Ուռաց զայս նաճանդ՝ օր լստ օրէ նուազեն
 զմշակութուն որիզոյ, թուելով օգուտ ինչ
 առնել օգոյն բարիխառնութեան : Բայց այնմ
 ոչ է հնար լինել, եթէ ոչ զճախին և զաղ-
 սաղոսինո նորա ընլով և հաւասարելով, և
 փխտանակ որիզոյ՝ շաքար անկելով աստի և
 անասի յԵրասխ գետոյն :

ԳԵՐԱՆԱՐԱՐԱՆ

ՍԵՅՐ Գետոց Արարատեան նաճանգիս է
 Գեհնոն կամ Երասխ : Տարսպարոս կարծիք
 են մատենագրաց առհասարակ՝ մերոց և օտա-
 րաց միանգամայն, զբառն գեհնոն Եբրայեցի
 համարել : որով և զսոյոգ անցս աշխարհի և
 աղղաց աղաւաղելով՝ մտայածին կեղծիս փո-
 խանակի ներքս մուծանել : Այսն զի՝ գեհն,
 կամ գահ : ՚ի բարձրութենէն առեալ, և
 գեհնոն ՚ի բազմաւորականէ նորա : որ է գե-
 հեր կամ միջոց և ձորքն, զորս բնականաբար
 գործեն բազմութիւնք գեհնց, են տիրապէս հայ-
 կական բառք : և նշանակեն զմեծամեծ ժայռ
 կամ զսեպուհս լիբանց : որ կազմեն զձորս
 Արգ գեհնոն կամ գահուն, որ նշանակէ զու-

նորն գաճից աստի և անտի՝ է տիրապէս
 Երասխ մեր ընդ Երասխաձոր , Գարձեալ
 գեհոն ըստ Եբրայեցւոց՝ նշանակէ ձոր իջե-
 ւանի, և Երասխն անցանէ ՚ի մօտոյ՝ Նախիջևան
 քաղաքի մերում, որ անկանի յարե ելա Շա-
 րուրայ գաշտին , Գարձեալ գեհոն նշանակէ
 ձոր շիորհաց , և ՚ի ձորն Երասխայ եղեն ա-
 ւաջին շիորհք Աստուծոյ . այսինքն օրհնու-
 թիւն երկրի և բերոց նորա՝ և նշանն հաշ-
 տութեան եղեալ յամսս , Գարձեալ գեհոն
 է պղտոր . առեալ նոյնպէս ՚ի գայռ և ՚ի գեռ
 բառից մերոյ , յորոց մին ստուգաբանի առու
 ՚ի գաճէ, և միւս ուխ կամ յորձանք ՚ի գաճէ,
 որ հեղեղեալք ՚ի խոնարհ՝ վարեն զառաջեալ
 իւրեանց զամենայն պղտորութիւն , Եւ ըստ
 այսմ, չիք գեռ պղտորագոյն ՚ի Հոյս՝ քան
 զԵրասխ մեր , մանաւանդ յիտ զՄեծամօրն
 Արարատայ և զՏղմուան Գարաշտաբայ կամ
 Խրամի՝ յինքն ընդունելոյ , յարեմտից հիւ-
 սիսո . Նախապէս զմանից և Հին Սուղայ .
 Գարձեալ գեհոն թարգմանի յորձանուտ, և
 այնպէս ևս գեհ-հոնն, և ահա այս յատկութի
 է նորա ՚ի մեծ Քարաւաղն Կապանի ըստ բրում
 ՚ի գեհէ հուն կաղմէ, որ է ասել թէ՝ ՚ի բարձանց
 գաճից վեժելով կամ վազելով՝ հուն կաղմէ :

Իսկ Երեմ. Բ. 18. “Օ՞րնչ կայ քոյ և ճա-
նապարհին Եդիպոսացոյ ըմպել զջուր Գե-
հովնայ,” խմանալի է միայն վասն պղտորու-
թեան Կեղծոյի, որ զուրկ է միւս յամենայն
յատկութեանց զեհոն նշանակութեան Երա-
խայ մերջ : Օ՞ր նա և ընդ ջուրն ՚ի վեր նա-
ւարկի, իսկ Երասխ մեր ամենին ին՝ ոչ, սկսեալ
յԱնկաջտ կամ ՚ի Վերին Բասենէ՝ մինչև ՚ի
Կուր գետ : Լսեալ զՋիհոն, որ և անուն
Ոքսոն գետոյ՝ յԱրաքսցոց և եթ տուեալ,
յապացոյց հնութեան նորա, չիք ինչ : Օ՞ր
հնագոյն անուն նորա, ըստ հին աւուրց գրոց
Հեդկաց՝ էր Վաշու՝ կամ գետ Վուշանաց :
Լսաքէն զբարբառ տիեզերոց Եբրայա-
ցոցանել, ըստ որում հնագոյն ՚ի նոցանէ
հանդիսացաւ Սոմսէս՝ որ գրով աւանդեաց,
զադիտութիւն զաշխարհէ, և զնախապաշա-
րեալ իմն ջատագովութիւն Սուրբ Գրոցն
յոյտ առնէ : Օ՞ր դուցէ և հնագոյքն քան
զՍոմսէս գրեցիս, որք կամ առ մեզ ոչ հա-
սին, և կամ ՚ի կրօնից և ՚ի կուուրց ծագելց
ընդ մէջ ազգոց՝ կորեաւ անհետացաւ ուսու մեն
այն : Գուցէ ժամանակն գեռ ևս յայանեսցէ
ապագայից զստուգութիւն վարկածոյս՝ յոր-
ժամ մարդիկ հնարիցեն ընթեռնուլ զանհա-

մար գրուածս ՚ի տեղիս տեղիս Հայաստանի
և շրջակայ տշխարհաց :

Եւուն այսր գետոյ՝ ըստ գրելոյ Խորենաց-
ւոյն , փոխեաց Արամայիս նաՀապետ մեր՝
յանուն թուին իւրայ Երաստայ՝ յԵրասխ ,
Ար այժմ Հասարակօրէն Արաղ ըսի :

Յազագս ականց Երասխայ բազումք բազ-
մօրինակ գրեցին , Բազմավաստակ Հ . Պ ու-
կաս Ինճինճեան յէջ 82 Եւր Հայաստանին
թիւրիս ուղիղ դէն բղեւել նորա ՚ի լերանցն
Թեքմանոյ՝ որ անկանի յարեւելից Կարնոյ , ՚ի
Հաբաւոյ Բասենոյ , յարեմաից Պեօգսուոյ
(կամ Հարբոյ .) և ՚ի Հիւսիսայ Իննուսոյ ,
Բայց և այնպէս տանելով և տնկելով զՀարբ
՚ի Մանանաղի գաւառ Բարձր Հայոց , Եւս ՚ի
Հին Հայաստանին առեալ ՚ի Լաստիվերացւոյն
ընդ մէջ դնել նորա զՄանանաղի Եկեղեց
և Պերջանոյ , այսինքն Երզնկանու և Պեր-
ջանոյ՝ մեծապէս շփոթէ զոեղին . զի ըստ
այսմ , պարտ էր Երասխայ բղեսի յարեմաից
Հաբաւոյ Կարնոյ , փոխանակ յարեւելից Հա-
բաւոյ նորա՝ ուր անկանի Թեքման , և ՚ի
ստորէ ՚ի վեր դիմելով ընդ Կարին՝ գալ ան-
կանիլ ՚ի Բասեանս Այրարատոյ . որ է ան-
բնական իմն , Օր Եփրատ ՚ի Բարգեանդայ ՚ի

Արարին խոնարհեալ՝ ընդ Ղաերջան, Եկեղեցաց,
 ընդ Ղարանազի և ընդ Սանանազի, երթայ
 'ի Օսփա : Շփոթութիւնս պարզ երեւի 'ի
 գրուածոց անտի Խորենացւոյն, զի Անան-
 դացիք, որ սպստամբեալք 'ի Խորովույ աս-
 պատուէին զկալուածս արեւելեան և արեմը-
 տական թագաւորաց մերոց՝ Խորովու և
 Արշակայ Արշակունեանց, մինչև 'ի Սանա-
 նազի հալածական վարեցան յերեսոց Սահա-
 կայ Բագրատունոց : “Օրոց ձեզ զհետ մը-
 տեալ Սահակայ՝ ասէ Խոր, վարէ յերկար
 մինչև 'ի Սահմանս Սանանազւոյ :” Որ ամե-
 նէին զուր լինէր, եթէ Թեքման, որ յերի կայ
 Բասենոյ գրեթէ իբր հարաւային սահման
 նորա՝ 'ի Սանանազի անկանէր, կամ որպէս նա
 գնէ 'ի մջ Ղաերջանայ և Եկեղեցաց, Երկրորդ
 զգանձս Արշակայ զհանեալն 'ի բերթէն Հան-
 ւոց կամ Կամուխայ՝ տանել առ Արշակ 'ի
 Օսփա՝ յափշտակեցին Աշխարհադար և ըն-
 կերբ իւր, և յորժամ կամէին փախչել առ
 Խորով արեւելայ մեր թագաւոր, Սամելի
 Սանիկոնէի սկստահեալ ամբացան յամուր այր
 ինչ Սանանազւոյ, ուր բազում զխտեալ Սա-
 հակայ Բագրատունոց՝ հալածական արար
 զՍանելի, և ազատեաց զԱշխարհադար գան-

ձուք և ընկերօքն գնալ առ Խաւրով, Արդ՝ ո՞վ
 ոչ գիտէ՝ զի ճանապարհ ՚ի Պարանաղեաց (յո-
 բում էր Հանի, Անի, կամ Ամախ), դէպ ՚ի
 Օսփա՝ յարեւմուտս հարաւոյ նորա անկանէր
 և անկանի, ընդ Չբբոս լեռան, ընդ յԱհամի,
 ընդ Հասանովա, ընդ Պղբուչ, ընդ Բենկան
 և ընդ Ակն, և ոչ յարեւելս՝ ուր է Եկեղեաց,
 ապա Պերջան, և ապա Կարին, Պարձեալ
 յորժամ պատերազմ գրգռէր ՚ի մէջ Խաւրով
 և Արշակայ. Խաւրով ՚ի Սուրան կոչեցեալ
 տեղ ոչէ առ եզերք ծով և Պերջանայ՝ ածապա-
 րէր ունիլ զառաջս Արշակայ, զիմի մտցէ ՚ի սահ-
 ման իւր, Բայց ոչ այնչափ ատակեաց, մինչև
 եզլտ զԱրշակ իջեալ յիւր սահմանս, Արդ
 եթէ Բասէն սահման էր Խաւրովու, և Թեք-
 ման անկանէր ՚ի հարաւոյ նորա, ուրիմն չէր
 Թեքման ՚ի Սանահաղի, որ որպէս և գրելոց
 եմ, անկանի յարեւմտոյ հեռիսոյ Պարանա-
 ղեաց՝ ընդ որ հս անցի ՚ի գալ խնում ՚ի
 Պոլսոյ ընդ Կարին, ընդ Պերջան, ընդ Եկե-
 ղեաց, ընդ Պարանաղի, ընդ Սանահաղի,
 ընդ Ակն, ընդ Արարկեր, ընդ Օսփա, ընդ
 Աղձնիս, ընդ Մծբին, ընդ Նինուէ, ընդ
 Բաղեստ, և ընդ Բաղրայ՝ ՚ի Հեղիկ:

Օգնին Երասխայ գետ Խորենացին ՚ի Բա-

սէն, քոյց որ առաւել վճիտ անշաղթութեամբ
 յիշէ զայն է Սարաբոն Յոյն պատմիչ, զի գնէ
 ՚ի նոյն լեւանց բղխել՝ յորոց և Եփրատ, զոր
 կոչէ Առա կամ Ասրոս, Եւ ինձ թուի գոյ գո-
 տի՝ Նպատական լերին, կամ նոյն՝ Օսաղիւս
 լեռան բլւրակներայ, զի և Նոպա լեռան, և
 Նոպու ջուր յիշատակին յայս սահման, թէ-
 պէտեւ փոխանակ ՚ի հարաւոյ գներոյ, ՚ի հիւ-
 սակողմն Բասենոյ եդեալ, Բոյց Անիկ կամ
 Աւնկայ լեռան և բերթ, որ անկանի ընդ հա-
 րաւակողմն Սերին Բասենոյ յարեմաից
 Բաղրեանդայ, յարեւից հարաւոյ Ներքին
 Բասենոյ, և ՚ի հիւսիսոյ Իւզլերան և Գոմեր
 գիւղից՝ և է քարալեռն ինչ նման Իլան
 կամ Ելամ՝ անուանեալ բարձրաբերձ սեպ-
 հււրն Ասրակունեայ՝ առ երի Երնջակայ,
 որոյ ՚ի գլուխն բղխի ասեն, աղբիւր յորդ, և
 ՚ի ներքուստ ընդ կամուրջ բարձր՝ անցանէ
 Երասխ՝ դէպ յարեմուտս, և մօտ ՚ի Գարոյնս
 աւան կամ Հոսանդալէ՝ ընդունի զՍուրբ
 գետ, և ընդ կամուրջ հովուաց անցեալ՝
 հոսի ընդ հիւսիս, ապա ընդ հարաւ և ընդ
 հիւսիս մինչև Երասխաձոր մեր, ուր առ
 Սարուց քաղաքաւ ընդունի զՉանկի վտակն
 ՚ի ծովակէն Գայլատուայ, զԱխուրեանն ՚ի

Շիրակոյ առ Հաճի Բայրամլու գիւղիւ, ի ներքոյ կարմրաքար լեւին փոքու, զյիւ Զուր, զգետն Անբերթայ, զՓարսլոյ. զԲասախ կարբւոյ, զՀրասգան Երեանայ, զգետակն Նորայ կամ Նորգայ, զգետն Գառնոյ, զգետն Աւփոյ ի Շարուր, զգետն Ջահուկայ՝ որ ի Բանակոթէ ընդ Սեւանն և ընդ Նախչուան ի վայր հասէ. զգետն Երնջակ յ զգետն Ագուլեսց կամ Գողթան, զՄեղրի, զՀալի-ձորին զՈրոտնայն զԲարկաշատին և զՀաքարուն՝ ի հի սիւոյ, Իսկ ի հարաւոյ՝ զկարմիր, զգետն Արկուռուոյ, զԳինայ վտակն, զկօտալա և զՄակու յանդիման Արտապտու. զՏշնուտ Գարաշամբայ, զվտակն Գարգառայ ի Սարանդայ, զվտակն Ուրդուպատայ, զգետն Քիլիքբարայ՝ որ գայ յԻմլանգայ. զգետն Քրդաշտայ ի Հարվանայ. զԱհար, զՆախրաբ և զՄիանէճ ի Միանայ՝ որ յԱրապատականս, և զՂըզզան կամ Գովզան գետ յայնմ կողմանէ Գաբլանքու լեւանց. Եւ այսպէս անցեալ ընդ յԵրասխաձոր ի Շարուր, ի Նախչուան, ի Խորամ, ի Գողթն, ի կասլան, ի Մեղրի, ի Հալիձոր յանդիման Բիւայ կամ Սիւայ իջանէ ի Մուղան. միշտ յարեւելս ընթանալով, Ապա ընդ յարեւելս

հիւսիսոյ թիւքեալ՝ քնդունի յինքն զԿուբ
գետ 'ի մերձակոյս Սալեանու յԱղուանս
Հայոց, և նովաւ հանդերձ զեղանի'ի ծովն
Սրկանի՝ երեք բերանովք :

'Ի Կարուց մինչև 'ի Նախջուան և 'ի Պաղ-
թնն հնար է լաստել կամ նաւարկել : Բայց
'ի Կապանէ մինչև 'ի Սուղան՝ ոչ բնաւ երբէք :
Օ ի թոյ գգարավաղն մեծ, որ ահագին դը-
գջմամբ իջանէ 'ի վայր՝ նաև ձորափոր գետոյն
լցեալ մեծամեծ ժայռիւք գլորելովք 'ի բար-
ձանց կամ 'ի դհհից 'ի խնար՝ խոչընդակ լինի :

Նաւարկութիւն 'ի Սրկանէ մինչև յԱհար,
և 'ի Հաբանդ Սինեոց փոքու ծախսոց պէտս
ունի : Որ առ աշխարհաշէն հայրենասիրի՝
գրեթէ ոչ ինչ է : Նաւարկութիւն 'ի Բա-
սեւոյ և 'ի Կարուց մինչ 'ի Նախջուան,
նոյնպէս գրեթէ չունի ծախս ինչ, եթէ ոչ՝ 'ի
տեղիս տեղիս վասն ժայռից հասելոց 'ի վայր
և խաղիսաղից աւաղոց : Հայրենասէր ժողո-
վրդեան երկոքին ևս դուզնաքեայ իմն են,
համեմատեալ քնդ մեծամեծ շահուցն՝ զորս
յառաջ բերէ այսօրինակ հազարգութիւն
բերոց և վաճառաց, ոչ թէ միոյ նահանգի
Հայոց քնդ այլում, յորս յամենեալն գրեթէ
նոյն առատութիւնք են, սյլ մանաւանդ

գրացի աշխարհաց ընդ աշխարհիս մերոյ :

Հայեցեալ յարդեան ամուլ կացութիւն
առքեառութեան Երասխական նաճանգաց,
և զանբառութիւն ծախսոց՝ որ 'ի վերայ բեռ-
նակիր գրաստուց իշց, Զրուց, և ձիւց (որք
մի միայն կարեն շարժել յայնոսիկ,) եօթն-
ամեայ և եթ հարկ կապեալ 'ի վերայ այսր
նաւարկութեան՝ վճարէ զբաւանդակ ծախս
մաքրելոյ և յարդարելոյ զնա յայն պաշտօն,
'ի Կապանէ մինչև ց՝ ու զան :

Տայ Հայաստանի աւելի քան զհարիւր շա-
հաստան քաղաքս, զբերս Հայաստանի զան-
պիտան և զընկեցիկս՝ արդոյ և պատուական
ընծայէ կողմնեցն Կասբից և Վրկանի, և անդր
քան զ(Թ)աթսրաստան : Օրերս նոցա՝ որոց
եթէ կարօտիցի՝ գիւրագնի ընդունի, և թու-
ղեալ զհարկ նաւարկութեանն՝ զոր կապէ տե-
րութիւն 'ի վերայ լաստից, նաւակաց, բե-
ռանց, անձանց և անասնաց գետաւարելոց,
առկաւին մաքս ապրանաց աստի անդր, և
անտի ոյսր ածելոց՝ զուգ շահ մնայ 'ի ձեռն
խոհեմ և ալալուրջ տէրութեան՝ որպիսի էր
Արտաշեսին մերոյ Առաջնոյ՝ որ գրեթէ ընդ
ամենայն գետարոյ աշխարհիս նաւս խա-
բացոյց՝ լսա Խորենացւոյն :

Արդէն իսկ հետո է լատոս և նաւակս թե-
թեակառոյցս վարել ընդ Երասխ 'ի Բասենոյ
մինչ 'ի Ղողթն' թեթեակի և եթ ծախիւ ք
մաքրելով և յարդարելով զճոբափոր նորա՝ ի
Բասենոյ մինչ 'ի բերան Ախուրեանի , և
յԱստապատոյ մինչև 'ի գերեզմանոց հին
Ջուղայ . զի յայտոսիկ միայն երևի ժայռից
հոսեցելոց 'ի բարձանց աստի և անտի՝ վասն-
գաւոր առնել զընթացս նաւաց . ապա թէ ոչ՝
միւս այլ ամենայն տարածութիւն նորա զիւր
և հաւասար գտլով՝ մեծամեծ ծախոյց անկա-
րօտ է : Արդէն իսկ՝ 'ի զիպել հարկին նա-
ւարկի այս միջոց . զի ուստի արդեօք այն գե-
ղեցիկ գերանանի տպարանից իշխանաց և մե-
ծատանց յերևան, ի Նախչուան և ի Ղողթն,
եթէ ոչ մայր հատեալ յանտառէ Տայոյ և
ընդ Երասխ գետավարեալ 'ի խոնարհ :

'ի հարթել այսր միջոցի , ծաղկի սռ և
տուր Հայաստանի ընդ Պարս և ընդ Թուրքս
միանգամայն , Աւան Ղարուռնից կամ Հասան-
ղուա 'ի Բասէն , Հաճի Բայրամլու զիւ զ'ի
խառնուրդս Ախուրեանի , Սահաթափոս ,
Բլուր և Սարգարապատո , Նախչուան Աստա-
պատ , և Ուրդուպատ Ղողթանն՝ լինին առա-
ջիկայ շահաստան քաղաքանի Բեռինք եկեալ

ի Պօլսոյ և ընդ Կարնոյ քաղաք անցեալ՝ թո-
 թափին ի Բասէնս , և ի լատոս կամ ՚ի նաւս
 բարձեալ՝ առաւել փութով և անվնաս հա-
 սանին ՚ի Գալլիէժ ընդ Ճանապարհ Սա-
 րանդոյ կամ Ուրդուպատայ՝ քան զիցի
 գրաստութ :

Եւ ինի այս և պաշտպանութիւն հզօր յե-
 րեսաց եկամուտ թշնամեաց՝ ի վտրել իւրում
 զօրս , զէնս և պաշարս՝ ուր և հարկ ժամա-
 նակին ստահանջիցէ : Զհոնառն զի լինի թըշ-
 նամեաց՝ եթէ զմիայն ՚ի փախչել իւրեանց
 մի՛ զի ընդ ջուր ՚ի վեր նաւարկել անհարկն
 է , և երկրորդ՝ զի ՚ի միջոց աշխարհիս գոլով՝
 տեղի չտայ թշնամոյն երկար նստիլ և պատ-
 րաստել զիւրսն ՚ի խոնարհ :

Նաւարկութիւն Երասխայ ընդ դաշտն
 Սուղան մինչև ի Աւեր գետ , և ի Աւեր գետոյ՝
 ՚ի Տփղեաց մինչև անդր , և տար ընդ ծովն
 Վրկանի Հաշտարթան , ի Բալէ , յԵստա-
 րագատ , ի Մազանդարան , և ի Սաշո՝ որքան
 առաւել ընդարձակ՝ այնքան և առաւել շա-
 հաբիր լինի աշխարհի մերում , Օ ի Սինիք
 Երձախ , Փայտակարան և Եղուան նահանգք
 Հայոց՝ զանբաւութիւն փայտից և երկաթոց
 Կարեն տալ ՚ի շինութիւն նաւաց . Երասխ

Կուր և մեծամեծ վտակք նոցա աստի և անտի՝
անաշխատ բարձեալ բերեն տախտակս ի նա-
ւարան կամ ի նաւաշինարան անդր՝ ուր ուրեք
և հաստատել ախորժիցին : Սի միայն բնա-
կութիւն և շինութիւն ընդարձակածաւալ և
սիզաւէտ դաշտին Սուղանայ, որ հարկիւ
զհետ գայ բարեկարգութեան ընթացից գե-
տոյս մերոյ, և որպէս հաւատամս, բերել
բերէ և զամենայն բոյս և զստուղ ցուրտ և
ջերմին աշխարհաց՝ որսլիսի է լեղակ, շաքար,
շերամ, և այլն, հերիք լինի վճարել գործունեայ
ձեռին զվարձս վաստակոց իւրոց : 'Ի մի
բան՝ ճշմարիտ զօրութիւն Տէրութեան, և
ճշմարիտ հարստութիւն ժողովրդեան՝ յայսմ
և եթ կայանայ :

Ինչ օգուտ արդեօք հաստատել թէ այս
մեր պատուական գետ ի Ղարախտէն Ադամայ
ելանէ, այն ինչ մերով անխաթութեամբ
գրեթէ ընդ անապատ ընթանայ, ամենեկին ան-
պիտան երկրի և բնակչաց նորա : Երկու և
եթ վտականի ելանեն ի նմանէ, մին՝ ի Բլուրն
Ահաթափոսի, և միւս՝ ի Սարգարապատ քաղւք
և երկոքին ևս կարի կարճ միջոցօք, և առանց
առաւել աշխատութեան քան զառն հրա-
գանայ ի Բողոր Կանդ : Բանի՝ հազար երկու

վտակաց պէտս ունի այս գաշա չնաշխարհիկ ,
մանաւանդ ի հարաւոյ գետոյն յստորոտս
Սասերաց լերին , ուր է ջրոց պակասութիւն
մեծ , Քանի՞ քանի՞ գործարանաց և արուես-
տից յաջողուածս ոչ գործէ հզօր մղումն ընթա-
ցից նորա , Քանի՞ թաւս սնտառաց և պտղա-
բեր ծառոց ոչ բուսուցանեն բարեբեր եղերք
նորա՝ ի նիւթ հրոյ և կենդանութեան բնակ-
չացն : — Բայց գլուխ Քաջին Արմենակայ
պիտի առ այս , և ձեռք՝ արի նախահարց
մերոց :

Կամուրջ Երասխայ են Խ. յանդիման Աւիկ
բերթին՝ ի Թ. Ե. քման . ք. Կամուրջ Հովուաց
կամ Չօպան քեօփրի յանդիման Հասանդա-
լայի . ք կամուրջ Աղարշապատու , որոյ հետք
հազիւ նշմարին . ք կամուրջ Արտաշատու տ-
ւերակ՝ առ Վերաշէն գիւղիւ . ք կամուրջ յա-
րեւից հարաւոյ հին Սուղայ՝ կիսաւերակ ,
Կամուրջ քառասնակամար Խողափրինոյ՝ ընդ
մէջ Քալակբարոյ և Վիջալուոյ առ Ահա-
րաւ . է և կամուրջ փայտաշէն ի Սալիան :

Հուն Երասխայ եթէ իցէ՝ երկու է . և
այնք՝ ի բուն յԱյրաբատ , և յամառան միայն
անցանելի . մին՝ սուրնթեր Խոր վերապին՝ որ
ի հնումն յանուն Արտաշատու ճանաչէր , և

միւս՝ ի վերուստ Շորլուայ և Մեծամորի, յանդիման Սուրմալի գեղջ կամ նախնւոյն Արմաւրայ : Բաց յայսցանէ չիք ուրիք այլ հուն, եթէ հունն՝ զհետի անցանելոյ տեղին նշանակիցէ :

Օ երեւելի վտակաց գետոյս այսորիկ հարեանցիկ ծանօթարանեալ ի վերագոյնդ՝ ճիշտ ստորագրեցից՝ որոց յապալս և պատահեցոյց յաստանդանս իմ :

Չկնաբանութիւն :

Ո՛վ երբէք կարծէր, եթէ սաՀման այսքան բարձր, մի միայն ունելով գետ հզօր զԵրասխ, որ սրլնթացութեամբ իւրով զլեբինս պատառէ, և ժայռս մեծամեծս գլէ յանդունդս ձորոց, կամ վտակք նորա, որք աստի և անտի բղխեալ յանսահման բարձրութեանց անտի լեռանցն յաւիտենականաց, և ընդ սուղ ինչ միջոցս դաշտին և եթ սողացեալ՝ բէրէին արդեօք զայն անբաւ առատութիւն ամենատեսակ և ամենահամ գեղեցիկ և պարարտ ձկանց, որովք գրեթէ առանց գնոց լիանայ միջոց տշխարհիս. թէպէտև ձկնորսութիւն իբր գրօսանք իմն է ոմանց, և ոչ բարւոք մշակեալ, Չկնաբանութիւնս աստէն առեալ՝ ստորագրէ զձկունս Երասխոյ և վտակաց նու-

րա . յորոց Չէնկլին անուանեալ գետն ծովակէն Վայլատուայ վտակելով , և Հրասդանն ի ծովակէն Վեղամայ կամ Սեանայ՝ բընականաբար ի մէջ բերին և ձկունք սեպհականք նոցին , և միահաղոյն կոչին Արարատեան Ձկունք : Կան և այլ ձկունք յայլ և այլ սահմանս Հայաստանի մինչև ի ծովն Կասբից՝ ընդ որ ընթանայ Երասխ . բայց արտաքոյ գոլով նահանգիս՝ այժմ զանց առնում զնոքօք :

Օ՛ ձկանց Երասխայ խօսելով Բազմերախտ Աշխարհագրին մերոյ՝ թուէ զոմանս ի նոցանէ՝ զոր օրինակ Նանտ , Լէօգ , Վեղին սրբոյ , կամ Վեղիկ . Մուրղ՝ ձուկն ընչաւոր , որ յԵփրատ կոչի ասէ Մոխ . Կարմրախէտ և Սաղան : Իբրև առաջնածանօթ գրութիւն ի հեռուստ անտի՝ համբուրիւ երախտագիտութեան ընդունելի է . բայց եթէ մեք ականատես նոցա և բազմաց ևս անծանօթ մնացելոցն՝ հարեանցի բնագրեսցուք , ոչ մեծ ինչ առնեմք , և ոչ բնաւ զոօնելին աշխատութիւն քամահելոյ աղագաւ :

ՆԱՆԱՌ է ձուկն ինչ , ոչ երկայն և նուրբ , այլ յոյր և տակառածե , բնական լճից . յորոց ի ժամանակս ինչ տարւոյն՝ ելանեն ընդ վտակսն և գան Երասխ գետ , Ահագին է

դ լուխ նորա, և բերանն կարի մեծ, մինչ կը-
լանել նորա զամբողջ կապոյտ մի և զկողակ:
Օ անհեթեթ բերանարաց մարդն՝ ճանառի
նմանեցոյ ցանկն Այրարատեանք:

ԱՌԲ՝ նովին անուամբ կոչի մինչ ցարդ ի
բնակչաց, և է միւս տեսակ լճային կիտի կամ
ձկան մեծի, ծոյլ և տղմախիր, ուստի և ոչ
այնքան որսացեալ, Պատմի երբեմն ԱՌԳ՝ ի
սեաւ ջրին և Արասի, իբրեւ զմի ձիաբեռն:

ՊԱԼ՝ է այլ տեսակ լճային ձկան, որ գը-
տանի առատ Արասի և ի Հրատդան: ՊԱԼ
կոչի սա վրան գեղնութեան գունոյ իւրոյ, և
է գեղինպորտ կամ գեղիկ կոչեցեալ ձուկն,
բարակ քան զկապոյտն և առաւել պարարտ
քան զնա, այլ շողինքստ կամ լորձունտ ա-
ռատի և ոչ այնքան համեղաճաշակ, սոսինձն
լինի ազնիւ: Աղած սորա ընտիր է քան բզ-
թարմն: Երգնկացին ի քերականութեան իւ-
րում, զովանս ի ձկանց Արարատայ յանուանէ
յիշէ՝ Պիփին, Լոքն, Գալն, Բիլն և կապոյտն, ||
զորս Նոր բառարան մեր մեկնէ յերանգս
և եթ:

ԽՈՋԱԳԻՏԻ, ծովախոզ, կամ վարաղաձուկն՝
է թերեւս մեծագոյն ի լուղակս Հայաստանի,
որ է ձուկն ինչ լերկամարթ, ձեով նման

խողի . որ ելեալ յերեսս ջուրց և զօդ շնչեալ՝
կրկին ընկղմի անհնարին արագութեամբ , Որ
կացեալ առ եզերք մեծամեծ գետոց՝ և հայ-
իցի յերկար աշխոյժ լուղալով ընդ գետ խոր
անցանել , իսկ և իսկ մակաբերել ունի՝ թէ
առասպել ծովածին երկարաց՝ առեալ իցէ
միայն ՚ի յառնելոյ և յընկղմելոյ ծովախողիս
այսորիկ , Վանզի՝ եթէ թեոսաղացւոց տե-
սեալ զառաջին այր հեծեալ ՚ի ձի , զձիացուն
յուշկապարիկ ստեղծին , զի՞նչ արդեւոյր և
ռամկին Այրատարայ զխող ծովուն ձիանման
տեսանելով յառնել և յընկղմել անհնարին
արագութեամբ՝ բնականաբար ոչ զհետ բերել
թէ հնար էր և ձիոց ՚ի ծովէ ծնանել ,

Բայց հայեցեալ ՚ի հնութիւնս աշխարհի
մեբում , գտանեմ զհրատն մուրակ նկարեալ
և պաշտեցեալ ՚ի կերպարանս վարազու , որպէս
անուանքդ Վարազդուտ՝ տուրք վարազու ,
և Վարազդէն՝ հաւատացեալ կամ կրօնական
վարազու՝ յայտնի ցուցանեն , Թէպէտև ոմանք
՚ի շամբամուտ խուզողու թենէ ցամաքային խո-
ղին առնուն , այլ ինձ մանաւանդ հաւանական
երևի ՚ի ջրային զօղակէ յայտնանէ դնել զնմա-
նութին , թէ ըստ խորամուտ հանճարոյ մոգին՝
որ զհրատէն վարդապետեաց , և թէ ըստ

անհնարին արագութեան ընթացից մոլորակին՝
շուրջ զարեգակամբ, Մանուանդ զի և բազին
Արազուն՝ ի կրծոց ի վայր՝ ի ձուկն վեր-
ջանայր՝ թեփոտեալ իբրեւ զնա, Աս զոր և
հաճոյ իցէ քեզ, և մեղադիր մի լինիր տկար
վարկածոյս:

ԱԼՊՈՅՏ՝ ձուկն բարեշէն, սլաքաբո և թե-
փաւոր, որոյ թեփք ի կապոյտն հարկանին ե-
րանգ ի նշուլից արեգականն, ուստի և անուն
ընկալաւ, Այստ ամենայնի յար և նման Ուշի
անուանեալ ձկանն Պանգլուի՝ ի Բանգալա,
այլ փափուկ մսով, և փշաւոր քան զնա:

ԲԻԼ՝ որպէս և մինչ ցարդ կոչի, է ձուկն
ինչ յազգէ դալից, նուրբ քան զնա մարմնով,
մանր յոյժ և սպաղուն թեփօք, բեխս ընդ
ճեօտն ունելով, ուստի և յոմանց Տաճիկ
ժարբառով անունի Բեյլըլի:

ԱՐՄԻՆԱՆՏ՝ կոչի այժմ՝ Արմրախէտ,
վասն ունելոյ խայտս կարմիրս ի վերայ ձիւնա-
փայլ և աղուաթեփ մարմնոյ իւրոյ, մի միայն
ողնափուշ և քանի մի թրափուշս ունելով, գե-
ղեցիկ տեսլեամբ քան զամենայն ձկունս աշ-
խարհի, ամենայն բարեձեւութեամբ յար-
մարեալ և սլառշաճեալ, Յընթացս շրջագայ-
ութեան իմոյ ոչ սուրեք ճաշակեցի ձուկն հա-

մեղադրյն քան զուս : Կարմխալայտ Հաղիւ
դտանի ՚ի լիճս , կամ ՚ի մարմանդս Երասխայ ,
դի սիրէ զքարուտս գետոց : Ուստի և այն
վտակք Երասխայ , որք ՚ի ժայռուտ լերանց
վտակին ՚ի վայր , որպիսի են գետքն Լ՛նրերթայ ,
Բիւրականայ , Վաստիս , և մանաւանդ թէ
Հրատւան՝ լի են սովին գրեթէ ընդ ամն ողջոյն :

ՍԵՒԱԽԱՅՏ՝ գտանի ՚ի Հրատւան նաև ձուկն
ինչ յայտ անուն կոչեցեալ . յարեւման կարմ
րախայտի , այլ փոխանակ կարմիր խայտից՝
սեաւ խայտս ունի զմխորագոյն մորթով իւրով :
Սա առաւել մեծանայ քան զկարմրախայտն ,
լստ որում ոչ այնքան համեզ է միս նորա , և
ոչ այնքան զհետ լինի յումեքէ :

ՍԵՒԱԶՈՒԿՆ՝ տեսակ ինչ կապուտի կամ կո
ղակի , այլ սեւագոյն մորթով և թեփօք , ոչ
այնքան ՚ի համորի :

ՅՈՒԱԶՈՒԿՆ կամ ԵՐԿԱՐՈՒՆԶ , այլազգերէն
ուզուն բուռնա կոչեցեալ , ունի մորթ սպիտակ
և ցառկ երկար՝ իբրև զԲուսլի ձուկն , պա
րարտ և համեզ մտով :

ՍՈՒՐԶ՝ է ձուկն ինչ սրակիճիթ յազգէ
դալից , այլ միայն զի գոյն նորա խտուն է ընդ
դեղին և սեւալ : Օրբալամուտ և դժուարորո
է սա . միսն թէպէտև ոչ այնքան պարարտ՝

սակայն համեղ է : Մեծագոյն Մուրզն հա-
զիւ կշռէ 500 դրամ :

ԿՈՂԱԿ՝ ձուկն իբրեւ զկապոյտն թէ քա-
նակաւ, թէ կերպարանաւ և թէ թեմօք . պա-
րարտ քան զնա՝ այլ ոչ այնքան համեղ . որ
եւանէ անբաւ առատութեամբ ՚ի մէջն Սայխ
ամսոյ, և անտշխատ որսացեալ՝ հազարա-
ւոր բեռամբք կրի աստ և անդ, զոր խոտոցեալ
և յաղաջուր եղեալ՝ ուտեն զամն բովանդակ :

ԻՇԽԱՆԱԶՈՒԿՆ՝ գլուխ ամենայն ձկանց,
թէ ծովուց՝ և թէ դետոց աշխարհիս . ՚ի գոյն
բաց կարմիր պղնձոյ, խայտ ՚ի խայտ զօրէն կար-
մրախայտի, այլ խայտքն բոլորովին նման
պտղոյ աչաց ոչխարի, համեղագոյն և պարար-
տամարմին յոյժ իշխանաց և եթ ուտելի . այլ
ափսճս որ հազուագիւտ : Եւանէ ընդ կողակին
հազիւ մի կամ երկու ՚ի մէջ հազարաւորաց
նորա : Ընուն նորա, կամ իշխան ձկանց, և
կամ յիշխանաց միայն ուտելի՝ յայտ առնէ
զպատուականութիւն նորա :

ԳԻՂԱՐԲՈՒՆԻ՝ թէպէտև ամենայն ձկունք
ելեալ ՚ի ծովէ անախ գեղարքունիք կոչին,
սակայն տռաւելապէս տեսակ մի կամ երկու
յատուկ այսպէս կոչեցան, որք են յաղգէ
կարմրախայտ և սևախայտ ձկանց, ընդ մէջ

երկոցուն ևս՝ թէ քանակաւ, թէ գոնով, և թէ համով, Սորթ նոցա ՚ի գոյն բաց կարմիր սղինձոյ՝ մանաւանդ յորժամ թարմ իցէ, թեփն մանր՝ ըստ կարմխաւոյտի, և ըստ նորա գրբի թէ անփուշ, Սառցակ արկեալ զուս ՚ի ձմերան՝ մեծաւ քանակութեամբ տանին տատ և անդ ՚ի վաճառ, Ընտիր լինի սորա խորովեալն ՚ի փռան, փորովից կտաքն, և ձկնախաշուն,

ԲԱՂԻԱԿ՝ մեծ տեսակ պարարտամորմին և սեւախայտ գեղարքունւոյ, Որպէս իշխանաձուկն ՚ի մէջ կողակաց՝ նոյնպէս և բաղտակս այս ՚ի մէջ գեղարքունեաց հաջուագիւտ է յոյժ, զի գրբի թէ բաղտովին անկանի ՚ի ձեռս, ուստի և անուն կոչեցաւ նմա,

() ԶԱԶՈՒԿՆ հաջուագիւտ է, և եթէ գտանիցի ևս՝ բնակիչք ոչ ուտեն զնա,

ՇՆԱԶՈՒԿՆ՝ Սողմաշի, կամ Սողան, ձուկն մեծ՝ սպիտակապորտ և սեւաքամակ, այլ յԼրարատեան նահանգի ոչ ուտեն զնա,

ՃԱՊԱԼ կամ Ճապաղ տոփն այն ամենատեսակ մանր ձկունք, որ յիտ ցամաքեցուցանելոյ կամ շրջելոյ դետոց ՚ի բնական ընթացից իւրեանց յայլ ժողովին ՚ի քարատակ խորշ ինչ ջուրց, և անաշխատ որսացեալ լինին ՚ի մանկանց անտի,

ՊՐԵՍԻՆԵՐ բազում գտանիւն յԵրասխ և ՚ի վտակս նորա, որոց մօրթ ազնիւ՝ կացուցանէ զերեւելի իմն նիւթ առի և տրոյ ընդ ()սմանիա և Ուսաստան:

Այս չափազանց առատութիւն ձկանց յԱյրարատ, և այն գրեթէ պարզ և անաշխատ որսորդութիւն նոցա, և թէ ընդ հոգածու և իմաստուն ժողովրդով լեալ, բաց ՚ի պիտոյից անտի՛մն Նիւթ առեալի ևս ընծայէր, Բայց տարաբաղապէս անծանօթ է նոցա ապուխտ ձկան, անծանօթ է նոցա իւղել ձկան, և անծանօթ է նոցա ո՛ր և իցէ վասն ապագայիցն պահեստ. թէպէտեւ առօրին պիտոյից ճարտարին կանայք մեր հնարիւ յաւէտ քան զերեսուն տեսակս խաչից ՚ի մի և նոյն ձկանէ:

ԶԻՆՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՐԱՏՈՅ

ԻՍԱՐԲ՝ որ է քարակարկառ թումբ ինչ յարուցեալ ընդ մէջ գետոյն, հպելով ՚ի մի կոյս ավանց նորա, իբրեւ ձոր եռանկիւնի իմն ձեռով: ՚Ի միջոցին՝ յորում այս կարկառ մերձենայ ավին, սրտանիշապատ վանդակի ձողովք ՚ի միջի ունեւելով ծուղակ կամ որթ ուռեգործ: առ որ հրապուրին ձկունք և ՚ի ներքս մտեալ այլ ևս ոչ կարեն ելանել՝ մինչև գնայ թարազ իրն և առնու զնոսա:

ՈՒԿԱՆ՝ ցանց , դամ , և որոց 'ի սոցա սակի են , գրեթէ նշյն են ամենայն ուրեք :

ՎԵՏԿԱԼ ասի այն մեծ տեսակ ուռկանի՝ որ 'ի միոյ կողմանէ հասեալ ցմիւս կողմն՝ 'ի մէջ գրաւէ զընթացս գետոյն , և 'ի ներս հաւաքէ զձկունս նորա :

ԵՂԵԳՆՈՐՍ ասի այն՝ որ առեալ զբազում խուրձս եղեգանց 'ի մթին գիշերի՝ վառեն յեղերս գետոյն , ձկունք առ լոյսն հրապուրեալ դէպ յափն գրոհին , և որսորդք կարթ հառատեալ 'ի ծագ ցալոյ 'ի ձեռս՝ որսան զնոսա և արտաքս ձգեն :

Պատմի թէ Յովհաննէս Հօրեղբայր իմ , որ միայնակ որսայր երբեմն զգիշերայն 'ի ներքոյ սյգւոյն Քարաբաշի յանդիման Այրին աղբւրաց՝ որ կոչի Սուլուզաղ , առ ճանապարհան՝ որ տանի Երեւանոյ 'ի Աղարշտատ , 'ի կարթել իւրում զձուկն ինչ ահագին մեծութեամբ՝ ճուաց ձուկն 'ի ձայն մեծ , և թափ տուեալ զկարթն 'ի ձեռաց 'նորա՝ նովին հանդերձ մղեցաւ 'ի ջուր անդր : Յորմէ զարհուրեալ կորովւոյն հազիւ հաս 'ի տուն , և զկնի երկց աւուրց ընկալաւ զլախճան կենաց : Այս տեսակ ձկունք կամ անձանթ իմն՝ կամ երեւակոյականք թուին գուլ , ապա թէ ոչ՝

մի ըստ միովէ : Օ արդիս արժան համարիմ
հարեանցիկ ծանօթս տալ զի գտանին յԱյ-
րարատ ՚ի գազանաց անտի՝ առիւծ , վագր ,
ինձ , արջ , բորենի , գայլ , աղսէս , կատու
վայրի , ոզնի , կուղ . աքիս , խլուրդ , ջրշուն ,
օձ շատ և մեծամեծ յոյժ , լորտու , մուղէս
և այլ բազում խանութնդ որ արարածք : 'Ի
մէջ էրէոց նորա՝ կինձ , վարազ , խող , ցիւ ,
եզն , այծեամն , քաղ , քօշ , և նապաստակ ,
'Ի մէջ ընտանի անասնոց նորա՝ գոմէշ , կով ,
եզն , ոչխար , այծ , ձի , ջորի , էշ , և ուղտ :
Հնախօս մեր զԱյրարատեան Իշանց յատկա-
պէս խօսի . զանց արարեալ զնժոյդ երիվարօքն՝
որ թէ առ հնովք և թէ առ մեօք՝ սքանչելիք
իմն համարեալ էին և են , Չիրաւ դաշտ 'ի
Բազրեւ Լանդ Արարատայ , և առասպելք ծո-
վածին երիվարին . Բօրօղլոյ՝ յայտառնեն
թէ այս նահանգ ոչ նուազ քան զԽնուս և
զՏուս* անուցանէր յինքեան զերեւելիս ՚ի ձիոց :

* Տուս գաւառ Աղուանս հայոց , ուստի գաղթական
զնացեալ և ՚ի խորատան հատատեցին քաղաք և գաւառ յայս
անուն , Տեսակ ինչ ձիոց Դիլիրօղ անուանեալ՝ յատուկ է Տու-
սական նահանգի մերայ , և տեսակ ինչ թուրքմանի կոչեցեալ՝
յատուկ է Տուսականին խորասանայ Ընտիր քան զերկոսին և ս' է
խնուսանն՝ որ ՚ի հարաւոյ Բասենոյ՝ ՚ի Տուրուբերան մեր
անկանի նահանգ :

'Ի թռչնաց՝ ունի զսագ, զսոր, զթանձր, և զաքար մացառազող՝ ըստ Վաղարայ Փարպեցւոյն, զկաքաւ, զսեւլանջ կամ բաղրղարա, զլոր, զսալամբ, զտուլաշ, զսարեակ կամ թթի զուշ, զժեռ, զծիծառն, զմանգաղաթև, զբադ զարօս, զարտուտ, զաղանի, զտատրակ, զճօբալ, զաբեղաձագ, զյոպոպ, զներկարար, զմարի վայրի, զռունկ, զկռռնկ, և զծխո կամ զճնճղուկ:

Յօձից երևելիք են նորա քարք կամ արքայիկ, վիշապ օձ, և լորտու՝ որ մարդկան ոչ մեղանչէ: Առինն ՚ի մէջ օձից Մասսեաց և քարալերինն Ելանայ կամ Ելամայ՝ յԱպրուկունիս, եթէ չիցէ պատմաբանական իմն այլարանութիւն, հրաշս առնէ թէ պատմողաց և թէ լսողաց միանգամայն:

'Ի Հանքաց ծանուցելոց մինչ ցարդ՝ ունի ոսկի ընտիր՝ յԱպարան ՚ի վերուստ Արու-

* Յաղագս Հանից ոսկւոյ յԱպարան՝ ծանօթութիւն ստացայ՝ յորժամ զունդ գօրաց Ռուսաց ընդ Ղարա Մայօրաւ մահալ անդր՝ պեղեաց և բարձ անհամար սայլօք զիսամ հող նորա ՚ի Պղնձահանս Ուձունայ: Զոսկեհանից Արասաձորոյ՝ տեղին և յիշատակ միայն կայ: Բայց զՀանից երկաթոյ և պղնձոյ՝ ծանօթ չեմ: Առ պակասութեան Հանքային ածխոյ և բաւական փայտից՝ ամենայն Հանք աշխարհին՝ անգործ կան: Ուստի զլուխ ամենայն փարթամութեան և սատարիչ արուեստից Համարի միայն դիւա այնր նիւթոյ, առ որ և աղաչի մտադրութիւն ազգին:

ճայ, և յԱրատածոր ՚ի Կիզ գաւառի՝ առ
երի Բջնոյ, Աղ ընտիր ՚ի Կողբ, ծծումբ
ինքնածոր՝ յԱրագած լերին, կաւօճառ ՚ի
Փարաքար, և յայլ տեղիս. քարահանք
կարմիր, սեւաւ, և սպիտակ փոխր քարանց
՚ի Հիւսիսոյ Աղարշապատայ՝ քարահանք
կճէից և ջրադաքարանց՝ ՚ի Սասիս, Ու-
նի և հանքային աղբիւրս մերձ առ Սեանայ
ծովն, որ թթուութե գոլով՝ առողջահար համա-
րեալ է: Աղբիւր Արծափու ՚ի Կոզ գա-
ւառի՝ ունի ջուր բարանալի, որ բիւրեղացեալ
լինի ուլունք սպիտակ գունով առ ՚ի զարդ-
դեղականաց: Թուի ունել Սասիս մեր և
զածուխ հանքային, բայց ոչ բացեալ մինչ
ցայսօր:

՚ի ծաղկանց Արարատայ հրաշալին և
հազուադիւտն է համասփիւռ ծաղիկ, որ
գտանի ՚ի Վարիւնս. անթառամ, ձնծաղիկ,
նարկիզ, նարօտ, հօրօտ, պուտ, հարսնէմատն,
բրաբիոն, շուշան, աղբերաց արիւն, քեներ-
փուկ, աղլախնձոր, կակաչ, մեռոն, բացմնեակ և
վարդ ամենատեսակ և ամենեբանդ:—՚ի բան-
ջարս նորա երեւելիք են խաշնդեղ կամ խաւ-
րըծիլ, իշխուն, երիցուկ, նուռուկ, ուրց, մահ-
մուդիէ, ջադվար, ճարճարտուկ, բոխ, զոխ,

բոլի, ողորմակութ, սինձ, սիպեխ, գոզի, կա-
պար, կառ, կանգառ ընտանի և վայրենի, սպխա-
կաբանջար, ալանիկի, ճակնդեղ, գետա-
խննձոր, գաղար, բողի, շաղգամ, սունկ,
երիժնակ, աղինձ, դաղձ, աւելուկ, անանուխ,
օղին, շրէզ, լոշտակ, և այլն)՝ Ի ներկոց
նորա թող զորդանն կարմիր՝ է նախն, հացին
և գխտոր՝ ի նիւթ սեռութեան. ալաժահր՝
նիւթ կանաչի. ծպեխի և տոնիր՝ նիւթ կարմ-
րոյ: Իսկ ստղոց պատուականաց և սեխից
և ձմերկաց և վարնդոց՝ մէն մի մատենից
սկտք են:

Յարմտեաց նորա՝ ընտիրք են զանազան
տեսակք* ցորենոյ, որիզոյ և բամբակ ան-
բաւ: Բայց թողեալ զորս յիշատակին ի
գիրս՝ ստորագրեմ միայն զայնա՝ որք նորոգ
մուծան ի Ալաղարշտպատ, և են հետա-

* Ի Սոխուն Ռուսաստանի՝ որ եղև ի վերջնում ամի կայ-
սերութեան Ազէֆսանդրի Առաջնոյ՝ և շարունակեաց ցամ-
բորդ կայսերութեան Նեկողայոսի Առաջնոյ՝ կարողացաւ
Արարատ միլիոնս բեռանց ցորենոյ և այլ արմատաց բառնալ
անդանօր, և զգէմ ունիլ վտանգի սովամահ կոտորեան բազ-
մութեան նորա: Ասի թէ և Ասյարն իբրև զկէս միլիոն ձիոց
արտաքս հհան ի Ռուսաստանէ, զի փոխանակ նոցա մարդիկ
կերակրեսցին: Եւ բարձր արար:

գայքդ : Աթուղիկոսն Հայոց Տէր Եփրեմ,
գոլով 'ի նախկնուէն նուիրակ Հնդկառ-
տանեայց՝ երեր անտուստ զթուրինգի,
զբաժնա, և զքարթոփիլ կամ ձուտակ, զոր
ոմանք անուանեն գետնախնձոր Եփրեմայ,
Ներսէս արք եպիսկոպոս . եմոյծ անդ՝ զհա-
ցածառն Սանդուխեան կղզեաց, որ բերէ
զարմատ սարարտ հանգոյն կռօթկի, որ չորա-
ցոյցեալ և լոսեալ լինի ալիւր սննդարար և բա-
րեհամ : Արդուինցի Գրիգոր Եպիսկոպոս
Օուկուլն կոչեցեալ, երեր զլեմնիս . զոր
և մեծաւ զգուշութեամբ պահէր 'ի ձմրան,
Սահակ Եպիսկոպոս Կոնդիցի, (որ է թաղ
Երևանայ,) փոխադրեաց 'ի կողմանց հնոյն Ար-
տաշատայ զսէզ որդանն կարմրոյ, և մշակեալ
լնդարձակեաց յԶմլածնին : Որով և զգլու
առատացուցման և մեռուցման տյնր չնաչաար-
հիկ երանգոյն հեղինակեալ ընկալաւ սարգևի
մասամբ 'ի Նիկողայոսէ Առաջնոյ Այսերէ
Ուստոց՝ զանդամանդի մատանի և զթոշակ
կենսասպահ : Օ գետակաղամբն, (Պ ումրիտ)
երեր անդ Արապետ Եպիսկոպոս Նոր
Ջուղայ, և զալոճն վայրի ընտանացոյց
պատուատելով՝ Սահակ Արդապետ Սա-
հառունի : Իսկ Ուսք յաւնելին 'ի սոսա

միայն զձխտաակն՝ կծու համով, որ ՚ի լեզուն
 Անգղիացւոց horse radish անուանի . համեմ
 արժանի քմաց ,— Սկսան Երեւանցիք մշակել
 ապա և զտոնիրն , որ մինչ ցայսլայր ինքնա-
 բոյս էր :

Ամ զխարդ և հաճոյ իցէ առնուլ զառա-
 տութիւն աշխարհիս մերոյ՝ առցէ . այլ ինձ
 թուի այսր միայն լեալ պատճառ անիմաստա-
 սիրութեան ՚ի բարս առաջնոց թաղաւորաց
 մերոց, և անմիաբանութեան հպատակաց նոցա,
 Արդ՝ որ յաշխարհի աստ առ մարդ մե-
 ղանչէ, ՚ի դրախտին փափկութեան՝ առ Աստ-
 ուած մեղաւ : Արք՝ որ յետ կորստեանն
 Եդեմայ զեդեմատիպն ժառանգեցաք զՀայ-
 աստան՝ առատութեամբ բերոցն յղիացեալ
 անկուշեցաք զԱստուած ՚ի վեր՝ և զԱրքայ
 մեր ՚ի խոնարհ : Շնորհք ՚ի մեծաւորաց և հնա-
 զանդութիւն ՚ի փոքրաւորաց կացուցանեն
 զքաղաքական առնչութի ընդ իշխան և ժողո-
 վուրդ : Հայք շնորհաց իրիք կարօտ ոչ
 մնացին , և չու բազմութեան նոցա ՚ի Բաբելոն՝
 ոչ եթէ առ հարկի կարօտութեան ինչ , այլ
 յաւէտ վասն գաղտնի իմն ամբարշտութեան
 եղեալ համարիմ, որպէս եղեն և կատարեցաւ՝
 ըստ գրոց սրբոց : Քանզի ոչ Նոյ միաբա-

նեցաւ ընդ նոսա, և ոչ բարեպաշտագոյնք յորդուց նորա:

Ստեղծ մտօք զազատ իմն եղանակ կենաց, և դէր թէ դուզնաքեայ աշխատութեամբ կարող ինչ իցես հանել զտարեկան ծախս քո՝ անկախ զշնորհաց ոորա կամ նորա՝ և կեալ: Արդ եթէ դէպ լիցի ուրուք զըկել և զզուել զքեզ, տանիս արդեօք հեղութեամբ. քաւ լիցի, ուրեմն այդպիսի է ին և նախնիք մեր:

Զեք սահման յԵւրոպիա՝ այնքան ծայրագոյն իմաստութեամբ բնակչացն մշակեալ, որ հաւասարել կարիցէ գէթ անիմաստ մշակելոցն ՚ի Հայաստան, Ինքնաբոյս բանջարք նորա սննդարար և համեղագոյնք են, քան զմիս այլոց աշխարհաց: Արմատիք նորա գրեթէ ՚ի կերակուր հրեշտակաց տարեալ. ստուղքն պարարտ և պարարուն գրեթէ երկնայինք են, որք նախ զՕրոգեշտի՝ և ապա զԱհմետի վառեցին զերն ակայութիւնս սոսկ ստուերօք իւրեանց նկարել զարքայութիւն հաւատոցն: Աւստի նոքա ՚ի հարկէ ստիպեալ կարօտացան արուեստից ՚ի գիւտ պարենիցն՝ զորս երկիր մեր ձրի տայր և տայ մեզ:

Այս ազատ ապրուստ ազգիս ընդ պէսպէս յոռութեանց անխութութեան, ծուլութեան

և անխմաստասիրութեան, Տնանէր 'ի բարս
 նոցա և զազնուական առաքինութիւնս զա-
 ռատասրտութե, զվեհանձնութեան, և որոց 'ի
 կարգին : Հայեանց 'ի ճշմարիտ վեհանձնութի
 Հայկայ առ դի տապաստ անկեալն Բէլ,
 Հայեանց յողջախոհ ժուժկալութի Աբայի, և
 անփառամոլ պերճութի նորա առ վարար այն
 Շամիրամ, գերօրինակ քան զՅովսեփեայն
 յԵգիպտոս : Հայեանց յանուշութիւն վարուց
 Անուշաւանայ, որով ընդ գերութե՝ զՀայրենի
 իշխանութիւն շահեցաւ : Որք միահաղոյն ցու-
 ցանեն, թէ Հայք միայն եղեն միաբան և տի-
 րասէրք յաշխարհի, քան զազգս բազումս :
 Բստ որում հնազանդութիւն և համաձայ-
 նութիւն նոցա՝ ոչ էր առ հարկի կարօտու-
 թեան և գերութեան, որպէս նախնի Յունաց
 և Հռովմայեցւոցն. այլ ազատ և ինքնա-
 կամ զինուորեւոց : Բանիս ասացոյց լինի իշ-
 խանութիւն Հայկազանց, թէ հնութեամբ
 և թէ երկար տևողութեամբ իւրով :

Անխմաստասէր չէին և տռաջին թագաւորք
 մեր. նախ՝ զի որ ինչ արհեստք ստեղծան
 յԱզամայ մինչև 'ի Նոյ, անդ ստեղծեալ և
 անդուստ տարածեցան : ()րինակ քեզ կազ-
 մութիւն տապանին, և շինութեան աշտարա-

կինն ՚ի Քաբեղունի, զի մարդիկն ՚ի Հայոստաւ
զարուհատոնն ՚ի Սենաարի վարեցին դէպ ՚ի
չարն կոյս :

Ենիմաստասէր չէին առաջին թագաւորք
մեր, որոց պատմութիւնն յօտարոտի գրոց և
օտարոտի ձեռօք հանեալ, շնչոյն Աստուծոյ
հաւասար ընծայեցաւ և կայ :

Եւ՝ անիմաստասէր չէին, որք կարացին
զաշխարհ այսքան արդաւանդ և բերրի՝ ՚ի ժա-
ռանդութիւն անձանց և զաւակաց իւրեանց
պահել զամս յաւէտ քան զերկու հազար՝
յերեսաց շրջակայ և արեւարբու թշնամեաց
իւրեանց :

Ղշմարիտ իմաստութիւն է զցանկութիւն
սրտին չափաւորել, և ըստ այոմ՝ ոչ լսի, թէ
Հայաստան երբէք պատերազմ մըեաց վտան
ընդարձակելոյ զսահման իշխանութեան իւրոյ:
Հազարք ՚ի վերայ յարձակեցան վտան առա-
տութեան նորա, և նա զէն զդեցաւ միայն ՚ի
պաշտպանութիւն իւրոց իրաւանց :

Քաղդէացիք, Ասորիք, Եգիպտացիք,
Պարսք, Յոյնք, Հռովմայեցիք, որպէս
նաև Արշակունի մեր Վաղարշակ՝ ոչ տանէին
ճանաչել զազդ մեր, որպէս և էրն. զի մի
աղօտացուցեն զիրաւունս բռնակալութեան

իւրեանց , Եւ եթէ այս միայն չիցէ պատճառ ,
ընդէր ապա զքսութեանց , բանսարկութեանց
և զգժտութեանց ծագելոց յաւուրս իւրեանց՝
ընշանակօից անդամ՝ ոչ տեսանեմք 'ի պաս-
մութեան Հայկազանց՝ յինքեանց առ մեզ
ածանցելոց :

Հայրենասէր եկաց ազգ մեր և կայ՝ զի թէ-
պէտես բազմիցս ընդ տէրամբք խոտասրտօք
աշխարհ ծովացաւ արեամբ անմեղաց ազգին ,
սակայն դեռևս մեծագոյն մասն նորա ոչ մեկ-
նեցաւ 'ի նմանէ , Հան յերկինս զԲէլ , զՇա-
միրամ , զՍոսոտրէս , զԱղէքսանդր , զՂու-
կուղէս , զԱրտաշիր Սասանեան , զՅազկերտ ,
զՏուղըլը , զԱրփասլան , զՍէնկիզ Խան ,
զԹէմուրլանկ , զԱբրաա Սեֆն , և զՆադիր
Հան խուժագուժ արեհարրու զօրօք իւրեանց ,
և ահա անմարմին հրեշտակք անդամ զարհու-
րեալք յահէ նոցա յերկիր թօթափին . այն
ընչ Հայք՝ այս Հայրենասէր Հայք՝ տակաւին
կան և մնան տառապանօք 'ի հողս Հայրենեաց
իւրեանց :

Ամենալիր առատութեան Հայաստանի էին
հաստատութիւն նաև անդադար արշաւանք
ազգաց օտարաց , և անհարին պատերազմունք
ընդ դարս դարս , որք գրեթէ զարիւն հեղին

փոխանակ ջրոյ նորա , և կեանս ետուն փոխանակ կենդանարար բերոց նորա ,

Իայց չէ՝ որովհետև Հայաստան զարգիս զմեծ մասն երևակայական ծախուց իւրոց արտաքուստ ընդունի , և որովհետև ամենայն ծախք ժամանակիս գրեթէ երևակայականք՝ են ըստ ինքեանց անստիք , այլ սրիչք մտաց մարդկան , թէ հնարողացն , և թէ վայելողաց , պարտի խնայելով գոնէ ՚ի փոխանակել զկուտածիւն իւր ընդ անստիս այլոց աշխարհաց , զարուեստից կարեորաց բուն հարկանել , և ձեռակերտաց ձեռակերտս վճարելով՝ զճըշմարիտ հարստութիւն իւր ՚ի ներքս ինքեան համբարել պահել : Օրինչ միսիթարութիւն Սեդասոյ ՚ի մէջ օսկւոցն սովամահութիւն , և զինչ միսիթարութիւն մեզ ՚ի մէջ այսքան առատութեան աշխարհիս՝ աւուրն պարենի կարօտ հեծութիւն , Այս դար արուեստից դար է , և սչ բնութեան . ընդէր և ՚ի սոյն արդեօք դերազանցել չփութացո՞ւք : Այն ինչ այլք միայն արուեստ ունիլ կարեն և զնիւթ արուեստին յոյլուստ հայթայթեն , մեք գրեթէ զամենայն պատրաստի ունիմք յաշխարհի և ՚ի տան մերում :

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԻ

Քաջաճանախիան Աբարաթայ, և նախագործ յաշխարհի
իւրաքանչեւ Բնակչաց նորա :

ՅԱՂԱԳՍ գինւոյ Հայոց տես 'ի Սօս և
Սօնդիպի' յերես 215:—Քայց ես ոչ այն-
քան զարմանամ ընդ ամենալիր առատութիւն
բերոց նահանգիս՝ որոյ լերինք են մեղը, և
դաշտք իւղ և գինիք, որքան ընդ բազմածը-
նութիւն բնակչաց նորա :

Օ կնի մեծի ջրհեղեղին՝ ոգիք իրբև ութն
միայն իջին յայս դաշտ հրաշալի՝ յորմէ
ցլինութիւն աշտարակին 'ի Քաբէլոն՝ հազիւ
ձգեցան ամբ երկերիւր ըստ ամենայն ժամա-
նակագրաց՝ մերոց և օտարաց միանգամայն,
սակայն և այնպէս՝ 'ի սուղ այսմ ժամանակի
և յառաջ քան զչուն ամբարշտաց՝ Օրուանն
(զոր ես ջրվան համարիմ,) ոչ միայն չէն
արարեալ և ելից բնակութեամբ և աշակեր-
տօք զգաւառն Օտրեանդ, 'ի հարաւոյ
Մասսերաց լերին, այլ և զՍեմ լեռն յիւր
անուն կոչեալ՝ ելից բնակութեամբ : Կործ-
ղ Կործէսն ամենայն, Մոգք՝ զՄոկաց Նա-
հանգ, Եւիլատ զեզերս Փիսոփի՝ և անուա-
նեաց զայն երկիր Եւիլատայ :—Աղխախեալ

էին լերինք աշխարհին, վասն որոյ և համա-
ռօտութեամբ հայկական բառին՝ Խաղտիք
կոչեցան։ Փխտվն գետ զկողիւք երևելի
քաղաքին քսելով անցանէր, և ահա Կող-
քիսդ ել անուն, միոյ ՚ի հնագոյն քաղաքաց
աշխարհի ՚ի մեր իսկ բարբառ։

ԵՐԵՒԱՆ և գրեթէ ամենայն նահանգք
Հայաստանի՝ (զորոց առաջին գրութիւնք իմ
կորեան ՚ի Սուրբ Լ. ջմամբին*) զնոյն յայտ
առնեն, Եւ յիրաւ ի եթէ նուրբ քննիցին՝ նաև
անուանք ամենայն վայրաց Հայաստանի՝ յա-
ռաջ ընծայեն զմի մի ՚ի նահապետաց անուի
ազգացն առաջնոց՝ որք աճեցան և բազմացան
՚ի Հայաստան, և յետոյ բաժանեցան՝ կէսք
զՆոյն՝ և կէսք՝ Կերբովթայ զհետ։

Թուի թէ ընդդէմ պնդեացեն ոմանք ասե-
լով՝ թէ նախ և զինի հեղեղաց բազմածնու-
թիւն և երկարութիւն կենաց մարդկան յա-

* Առաջին գրութիւն իմ դայոցանէ՝ անուանեալ Փորձա-
նարան Կեսրովբայ, յետ դարձի իմոյ ՚ի Հնդկաց՝ արձակ
թողի ամենեցուն ընթեռնուլ և զբռնուլ, Բայց աւանդ, զի
՚ի վերջոյ ով տարաւ զայն ուրացաւ։ Յետ բազում ամաց
կորստան նորա՝ հատուած ինչ ՚ի նմանէ հրատաքակեալ
տեղի ՚ի Հայրենասիրին Զմիռնիոյ՝ և շատ զարմացայ։ զի
գրուածքն իմ են, ալ ևս օրինակն չուիմ։ Վասն որոյ որ
ինչ այսուհետև գրեսցին, և զանազան ՚ի նմանէ գացին,
իմանալի է, զի յուշոյ միայն գրին —

տուկ և ժամանակաւոր շնորհ իմն էր յԱստու-
ծոյ . զայդ և ես ընդունիմ : Այց ոչ կարեմ
ականատեսս փորձցն հակառակել , որք իբրեւ
մատամբացի ցուցանեն , թէ որպէս Հայաստան
ամենալիւր առատութեամբ բերոց՝ եղեմատիպ
սահման ընկալեալ և խոստովանի ՚ի մերոց և
յօտարաց՝ նոյնպէս և ծնունդ և կեանք բը-
նակչաց նորա եղեմական անմահութեան մեր-
ձաւորադոյն լինել ընդունիլիք են , ' Ահա-
տատութիւն այս կարծեաց առ դու զպատա-
րագն Հայաստանի առ Աստուած , և զօրհնու-
թի ՚ի Աստուծոյ առ ազգ մարդկան՝ ըստ վկայութե
սուրբ Գրոց : Առ զհամաձայն վկայութիւն
բանիբուն ճանապարհորդաց Եւրոպոյեաց ,
զորովք զանց արաբեալ առ այժմ , քաղեմ արդ-
ղկարի հրաշալի պատմութիւն ինչ ՚ի ճանապար-
հորդութենէ Հաթիմ Տայւոյ՝ օրինակ զայս .
|| Սադի սիրով կապեցաւ ասէ , ընդ պա-
տանուոյ ուրումն ՚ի Հայս՝ ուր մարդիկ բնա-
կանաբար ոչ մեռանէին , այլ միանգամ ՚ի
տարւոջն յաւուր նշանաւորի իրիք ժողովէին
ի շրջակայս մեծամեծ քաղաքաց և զբօսնուին
ի խաղս . յորում անձինք յամենայն հասակաց
յանկարծ զկայ առնուին , երկրպագանէին ընդ
յարեմութս , և դօտի ընդ մէջ ածեալ՝ արա-

գութեամբ սրանային յանձանօթս անապո-
տին և աներև լինէին, || () տարոտի որսէս և
կայ՝ տակաւին կամ քերթուած իմն է այս
խորասոյզ կորոտեան Արտաւազդայ Երկրորդի,
և կամ Պարսակառ ին բարեկենդանի՝ որ մինչ
յաւուրս մեր տեէր յԵրևան և ՚ի Տփղիս .
արատելով անդամոց և մահուամբ իսկ բաղմաց
ի պատանեաց մերոց, զոր օգնականութեամբ
Կոմսին Երմալովի եբարձ Տէր Ներսէս
Առաջնորդ Հայոց Ա ըստտանեայց :

Ա՛ռ ՚ի կարգ բանիս և զայն, զի յորժամ
ընդ Սրբոյ Հայրապետին Եփրեմայ բնակեաք
ի Սուրբ Նշանի վանս Հաղբատու՝ մեռաւ
Սինաս Ա յարգապետ, և դադաղ ոչ գտաւ
թէ ՚ի վանս անդ, և թէ ՚ի գեղջն՝ ուր բնակէին
Հայք առաւել քան երկերիւր տամբք, Եւ
ի հարցանել իմում ցՏէր Ստեփանոս ծե-
րունի քահանայ տեղւոյն, թէ ապա դուք
որսէս բառնայք զննջեցեալս ձեր ՚ի հող, ասաց .
|| ահա քառասուն ամք են, զի ձեռնադրեցայ
ի քահանայութիւն, և երբէք ոչ պատա-
հեցաւ ինձ մեռեալ զոք թաղել, || Անճարա-
ցեալ հատաք զմասն ինչ սանդխոց տաճարին,
և ՚ի նմա բարձաք զգի հանդուցելոյն :

Հղօրագոյն ապացոյց քան զսոսին համարիմ

նա և զոսնակոխ դրութիւն Հայաստանի և զկատաղի աշաւանս խուժադուժ ազգաց, թէ ընդ մեզ, և թէ ըստ օտարս պատերազմողաց, Որոց սրածութեամբ և գերութեամբ անհետանայր արդեօք անուն ազգիս, եթէ բազմածին և երկայնակեաց չլինէաք ազգովին,

Բաց 'ի բազմածնութենէ, հեշտածինք ևս են կանայք Հայաստանի. որպէս ունիմ յիշատակել յընթացս պատահարաց, և ահա միւս ևս նշան օրհնութեան Ամենակալին առ երկիր ժառանգութեան իւրոյ,

ԿԵՐԱՐԱՆ ԱՆՔԱՐԱՊԵՆՅ

ԱՐԻԻ իմաստասիրութիւն լուսաւոր ազգացն Իւրոպիոյ՝ զազգ մարդկան 'ի հինգ որոշ տեսակս յերածէ, 'ի սպիտակս, 'ի Հափշիկս, 'ի Զինացիս, 'ի Մալայիս, և 'ի Հակոսներայս. որոց ամենեցուն գլուխ կարգէ, թէ բարեձեւութեամբ անդամոց, թէ անարատ յստակութեամբ մորթոց, և թէ բոլորակութեամբ գլխոյ և առատութեամբ ըղեզան՝ զբնակիչս Կովկասական նահանգաց, Բայց այնզի՝ Կովկաս 'ի հիւսիսոյ կողմանէ Արարատայ կայ, ընդ մէջ անկանելով Գուգարաց և Ուտեաց և եթ' ասելի է թէ այս դրութի՝ նոցա Հայի յաւէտ 'ի Հայաստան և յԱրարատ, Քանզի ամենայն

գեղեցկութեամբ նշանաւորք են հարաւա-
կողման բնակիչք Արվկասու, որպիսինն Հայք,
Ալիք, Եգերացիք, Լեզիլիք, Ալանք, Աղու-
անք, Ուտիք, Սիւնիք, Ղաուգարք և Արա-
բատ, քան թէ հիւսիսակողմանիք նորա՝ որ-
պիսի են թաթարք, Ղազախք, Ղալմուխք
և այլ խուժադուժ ազինք՝ որք ամենին տար-
բերք են ի նոցանէ :

Ղաղեցկութիւն կերպարանաց ազգի մերոյ
յայտ իսկ է ի պատմութեանէ անտի Սարի-
բասայ Ատտինայ, ուր իբրև զմի ի գլխաւոր
յատկութեանց յիշատակին կերպարանք իւ-
րաքանչիւր նահապետաց մերոց : Արայն մեր՝
գեղեցիկ վերածայնեալ, որ զՀամիրամ շնորհ
զհետ, և Յովսէփ Ղաղեցիկ՝ որ թէպէտև
հրէայ՝ այլ ի միջազետս մեր ծնեալ, Ղաղ
Նահապետ մեր, Ղողթան երգոյն զարմանալի
նկարագրութիւն կերպարանաց Ահազանի՝
և այլն, զարմանալի ապացոյց ընին հաստա-
տութեան բանիս : Եթէ այր մարդիկ այս-
պէս, ո՞րպաքէն ժուժկալել կարիցէ գեղոյ
կին մարդոց հայաստանի, որոց լոկ անուանք
ծնանին ի մեզ սէր և զարմացոն : Ասողիկ,
յաստեղափայլ կերպարանաց, Անահիտ կամ
Նայիդ ի հայեցուած կամ ի նայեցուածոյ

երեսաց իւրոց . Արուսեակ՝ ՚ի քրքմեացան
զուարթութենէ դիմաց . Նուարդ՝ ՚ի յաւերժա-
հարսնիկ անթառամութենէ տիցն , Շուշան ,
Հահանդուխտ , և այլ Հազար այսպիսի հրա-
շանի յատուկ սիրոյ և խնամոց Արարչին :

Հարգին երեւելի Ճանապարհորդ ՚ի խօսելն
զարենէ Պարսից՝ ասէ . || Արիւն Պարսից բնա-
կանաբար խառնակ իմն է , որպէս տեսանի ՚ի
Վարրս , որք մեացորդք գոլով նախնի Պար-
սից՝ են անբարեձեք , տգեղունք , և խոժոռա-
մորթք : Բայց յայլ կողմանս Պարսից մաքուր
է արիւն , ՚ի սակս խառնելոյ նոցա ընդ Ալիք
և Էգերացիս . ազգք՝ որ զանցանեն գեղեցկու-
թեամբ քան զամենայն բնակիչս աշխարհի :
Հազիւ գտանի իշխանաւոր ՚ի Պարսկաստան ,
որ չունիցի զմի կամ զերկու Ալրացի կամ
Էգերացի կանայս : Յայսմ հաղորդութենէ
կանայք Պարսից զգեղ , և արք նոցա զանձնէ-
ութիւն ստացան : || Սոր միանգամ Հարգին
գրէ զԱլրացւոցն և զԷգերացւոց՝ զնոյն
իմանալ պարտիս և զազգէս Հայոց , զի որպէս
կանայք , նոյնպէս և արք երեւելիք ՚ի նոսա՝
էին յաւէտ յազգէս մերմէ , որք Վուռջիք
կամ Ալրացիք կոչէին առ նոսա՝ ըստ որում
այնր մասին Հայոց Ալիքն տէրէին , որպիսիք

են զարդիս Ս'անու չար Խան . Խոսքով Խան
Ս'եծն . Լ'ղալար Խան , Սուլէյման , կամ
Սողմոն Խան . Պառլիթ և Օլ Խան Սակի-
նեանք , և այլք :

Եթէ շոպերով և գերերով աննշան ոմանք
կարացին աղնուացուցանել զսերունդ ազգի
ուրուք , ապա հարկիւ զհետ գայ , և ՚ի մեզ
ներել ՚ի նոցանէ ժողովուրդ ընտիր , որ ՚ի
սկզբանէ հետէ իբրև մի ազգ և արիւն , թէ
խնամութեամբ և թէ բնակութեամբ կապակ-
ցեալ էին ընդ մեզ իբրև || ընդ հանուրց հիւ-
սիսականաց իրաւամբ վերահագունից :

Բայց ես հաւանեալս իմ վարկանել թէ
Հայք էին յաւէտ՝ որ աղնուացուցին զարիւն
մերձակայ ազգացն՝ Վրաց և Եդերացւոց՝
քան թէ նոքա զմերն , Յաւուրց անտի Ս'ե-
ծին Ս'իհրդատայ՝ ցմբ իսկ ժամանակ , Հայ-
աստան շնորհեաց թաղուհիս Վրաց , Տիկինն
Լ'ղէքսանդրի որդւոյ Հերակլեայ վերջնոյ
թագաւորին Վրաց՝ է դուստր Ս'էլիք Սա-
հակայ հայկազուն իշխանին Երևանայ , զոր
որդւոյն հանդերձ տարան Սուլաք ՚ի Պետրո-
բուրգ՝ և կայ անդր տակաւին , վասն Լ'ղէք-
սանդրի յամառելոյ ՚ի Պարսս , անդր վճարելոյ
ղեանս իւր վերջին աղքատութիւն , և թաղելոյ

յԵրեւելցի Հայոց ՚ի Թեւհրան : Հայաստան շնորհաց կրօնի նոցա զհսկայս իւր ՚ի պաշտօն. զի զԱհազն մեր նախ Ալիրք աստուածացուցեալ պաշտեցին, ՚ի հարկէ ընդ անօրինակ գեղ երեսաց նորա և ընդ քաջի արարանս քանչանալով :

Իւ եթէ այսպէս, ուրեմն Արարատեան նահանգ մեր, որ սկսեալ ՚ի Նոյէ մինչև ՚ի վերջին կործանումն Անուոյ՝ բազում քաղաքօք եկաց թագաւորանիստ մերոց և օտարաց՝ հարկիւ զարմէր զազգ քաջ, առաքինի և սիրուն :

Այլ զարմանամ իրաւ, զի Ղանիէլ Բարում հայկազուն ոմն, որ ամօք ինչ յառաջ եկն յԱջմիածին և անտի գնաց ՚ի Տփղիս, զի տարբեր աչօք, և գրեթէ ակտացեալ ակորժակօք հոյեցեալ ՚ի գեղուհիս աշխարհին՝ բանդագուշանս գրէառ բարեկամս իւր ՚ի Սոգրաս՝ օրինակ զայս, “Տեղիս կանայքն և մարդիքն եւն լիրքք չափազանց և ոչ գեղեցիկք՝ որպէս անցաւորք պատմեալ են մեզ. միայն ծիծն տեսանելով՝ մարդ գարշի : Ահան զի է բաց, և կախ տյնչափ՝ որ նմանի տկի, և տեղաւորէ բաւականին ջուր առ ՚ի շինիլ 10 թաս չայ, Թեպէտ են առ հասարակ բարձր և ճերմակ՝ բայց մասնաւոր Չնէզի գէմք մարդն է գեղեցիկ : Առ և տուր ոչ կայ,

միայն զոր հարկ է վասն երկրիս ուտելոյ, լմպե-
լոյ՝ և զգեւելոյ, Տղխտուծիւնքն է չափազանց,
վասն զի մոլուծիւնքն եւն յոյժ սիրեցեալ, և
ղխտուծին գարշեալ, Վհոց ժամանակումն
խաչն էր պատիժ՝ աւազակաց և մարդասպանից,
և այլն, որ ՚ի վերայ նորին բեռէին զնոսա-
բայց տեղս տեսանեմ և լսեմ, (Թողեալ ար-
ժանաւոր անձինք,) զի խաչն է բեւեռեալ ՚ի
նոցանէ, Մանայն ինչ վասն ասորուստի յոյժ
Թանգազին է քան զտեղդ, միայն հացն՝ որ է
աւելի սեաւ քան զտեղիւ սեաւ հացն, Սուրն
պղտոր, Բնակուծին ասպաստան և խոզաբուն,
և Թողեալ, որպէս ասացի, մի րձ 100 կամ 150
նոր կառուցեալս, Յերկրումս ոչ գտանի հինգ
ողիք ունեցող 10,000 հուն*, Վինին (վասն ներ-
կայիս և ոչ պահելոյ,) շատ լաւ, որ ես երբեմնա-
պէս Յ. 4. բօթլ || խմմմ, բայց է անզօր և գովին,
Ս, երջասէսն առաւ եւ յօժար եմ մեր ազնիւ-
մօլու քղար † խօշիկն, ընդ մեր ազնուագոյն
բալաչան, ‡ չաթիիք, § շօր ձուկն, քան զտեղիս

* Ոսկի դրամ ինչ Մաղբասոյ, որ արժէ 6,000 դեան Պարսից,
|| Ապակի Սրուակի զինւոյ, շիշ, Բայց չորս կամ հինգ ՚ի
միասին,

† Սահ ջրով խարշեալ որիզ, «աղցան արժանի քմաց»,

‡ Նիսեալ ձուկն, լսեալ և յանրաւս կծուացուցեալ

§ խարշեալ արմատ, լսեալ և սոխ ու կծու խառնեալ,

փլաւն և խորովածն, որ համ չունի, Բողոք է ձեզ չգալ աստ. ես խաբեցայ, դուք մի խաբիք. ավստս իմ վաստակ, իմ կորուսեալ ժամանակ, իմ ներդուծիւնք, և այլն Պատճառն սորին են խաբեբոյք պատմագրողք և տեղեթէ վարդապետ թէ աշխարհական գալոցողք, դոցա քարոզելն առ մեր տեղս գալն՝ այլ ոչ ինչ է, եթէ ոչ կամիլ մեղաւերել, || **Օ** այրն ես աչօք տեսի ՚ի Սուրբ Լ. Ջմիածին, որոյ վասն և օրինակեալ ՚ի Վանձարան գրոց ըզպատմութիւն Վեղարդայ՝ մատուցի նմա. զի էր այր միջահասակ, դեղնած երեսօք, և փայծեղուտ փորով, ուստի և առաւելապէս փորձ գինւոյ՝ քան թէ գեղոյ, || **Ն** վերիպիմ համարել նան՝ թէ յատկապէս դիտաւորեալ իցէ նորա յայտ ոճ գրութեան, զի հանել հայթայթիցէ ՚ի մտաց Հայրենասիրացն Սադրա-

|| Ընդ ամենեքին ոչ արժեն զոնէ տեպետի խորշիւոյ, ուր թէ մտոյ քրքմնարօտ զառանց երկրին, համբաւեալ ձկանց, և պարարտ բանջարոց նորա, Ստափոխ կանայք ՚ի Հայս՝ երբեմն զկերակուր ընտիր մերժեալ՝ զհող կամ զածուխ ընդ այնց ուտեն. և զի՛նչ զարմանք, թէ և Հնդկի և Հիւանդոտ Պարսն մեր, որ ոչ ամաչէ գրել՝ «Թէ ես ինձ Սովետիցի Օրբելեան ազնուական արարի, և համբաւեցի որպէս թէ տէր իցեմ 300,000, ոսկոյ» որով պատիւս շատ մեծացաւ,» զախորժակս իւր յաւէա ՚ի նոսին յարմարեալ իցէ:

«այ՝ զաշխարհ և զազգն գլխովին : Այսն զի
 չ նմին թղթի պարսաւանս պարսաւէ միշտ
 յառարկայս սիրելիս նոցա , և յատկապէս
 ասպարեալս : Օ՛հր օրինակի խօսելն զ] ո-
 ռի գաւառէ յաշխարհին Պառգարաց՝ զոր, որ-
 պէս ասի, գնեաց իւր մեծանունն Այլայ Շամիր
 Սուլթանեան՝ զսյնալիսի ինչ բարեհաճէ՝ գրել,
 թիւորն աւերակ է և լեզկեաց բնակարան,
 երևի թէ Լըրեկլա Պարոնն էդ գիւղից բեզար
 էր , որ տվէց Ազա Շամիրին , եթէ լաւ տեղ
 լինէր այսօր Սաւս ազգն փոխանակ յայլ
 տեղ գիւղ շինելոյ՝ տեղս կշինին : Պոցա
 ասէք , էդ գեղի քաղաթանին լաւ կառնն
 տեղիս Արսակալին ընծայ ուղարկել , քան
 թէ պահել : — Ըր գրեթէ բոլորովին անհի-
 մունք են և երազածոյք : Շատ է ուրեմն
 զհետ բերել աստանօր , թէ սա միայն է՝ որ
 այսպէս խօսի զգեղունահաց աշխարհիս , և ի
 վարձ իւր ընդունի՝

Այլ շէլ շէլ քո ձեռքն չի ընկաման :

Այլ զարդիս թողեալ զայլ և այլ գետե-
 լեաց , անցանեմ դարձեալ ի Սուրբ Լճմա-
 ծին խօսել ինչ և զարդեան վիճակէ նորա :

ՀԱՏՈՒԱՆԾ ԵՐԸՈՐԴ

$\eta = \beta_0 + \beta_1 t + \beta_2 t^2 + \beta_3 t^3$

ՊԻՏԱԳՐԱԿՍ բարդաւածութիւնն Հայաստանի, յորժամ իրաւունք նախագահութեան յիրաւ հոգեւորականս ազգին, սեպհական իմն էր նոցա, հազիւ կրէին անուն այսպիսի, այլ իբրեւ թագաւորութիւն բարձաւ ի միջոյ, հայրապետք ազգին ի շղթայս գերջացն կաշկանդեցան, և ազգն համօրէն ոտնկոխ եղեալ յազգաց օտարաց՝ սփռեցաւ յաշխարհ ամենայն, յայնժամ ծէս եղև զՅունականդ * ի կիր առնուլ ձայն, փոխանակ ընդհանրական հայրապետի Ազգիս Հայոց. ցուցանել թէ՛ հոգեւորական գլուխ իցէ՛ նա համօրէն Ազգին՝ վտարանդելոյ ի հեռաւոր ծագս աշխարհաց, Չորք էին կաթուղիկոսունք միոյ ազգի ի ժամանակի դառնութիւն այսմիկ, Սասնի, Աղթամարայն, Աղուանիցն կամ Պանծասարայ՝ և Վաղարշապատանն, Օ Աղուանից կաթուղիկոսութիւն երարձ մեծանուն Ներսէս Արքեպիսկոպոս՝ յառաջնորդել իւրում Հայոց

* Զայս բառ առ Ազաթանգեղոսի ՚ի յետնոց սպրդեալ Համարիմ, զի եկի զհեցական հովաւաց անուռն այդպիսի անծանօթ էր ՚ի ժամանակին, թէ ՚ի Հայս, թէ յԱմսիոք, և թէ ՚ի Հռովմ: Խորենացին որ բազմօք յետոյ՝ ոչ ունի զայդ բառ:

րնակելոցն 'ի Սրաստան, — Սոյն և Աղթա-
 մարայն գոլով մասնաւորք, թողումք, և ստո-
 բադրեմք միայն զշուք և զարտօնութիւն կա-
 թուղեկոսին Աջմիածնի, որոյ իրօք և ար-
 դեամքք գոլով յաջորդ Վերիգորի Առ-
 սաւորչին մերոյ, տիրապէս կոչի կաթուղի-
 կոս Աղգիս, Հոգեւորական իշխանութիւնք
 նորա, թէ յաւուրս թագաւորութեան մե-
 րոյ, և թէ զինի նորա՝ ընդ լծով ծառա-
 յութեան Պարսից, Սկիւթացւոց, Սարակի-
 նասաց և Տաճկաց, թէպէտև յամենայնի հա-
 րստահարեալ, յամենայնի կեղեքեալ, և յա-
 մենայնի հարուածեալ և վտանգեալ, ան-
 խտան կացին և սլարդ 'ի հայեցողութիւնս Հո-
 գեւորական վիճակի ազգի մերում, մինչև ցը-
 ճինգերբորդ ամն տիրապիտութեան Սուլայ
 Արարատեան աշխարհիս, Հորում տետրակ
 ինչ, ընդ կեղծեօք բարեկարգութեան Եկե-
 ղեցւոյ Հայաստանեայց՝ արձակեալ 'ի Վրանէ
 Վայսեր, և տպագրեալ յԱջմիածնի, այնքան
 ճշգէ զհոգեւորական իրաւունս ցոյս վայր 'ի
 գործ եղեալս 'ի կաթուղեկոսացն Հայաս-
 տան աշխարհի, մինչ անյարմար լինելոյ նոցա
 այնուհետև անուանս կաթուղեկոսութեան, թէ-
 պէտև պիտակարար թողանի նոցա,

Յորժամ արտաքս ելանէ կաթողիկոսն 'ի վանացն Լճմիածնի, զառաջեալ կրեն նորա երկու 'ի ծայրագոյն վարդապետաց Հեծելոց զԿաչվառ և զԿաւազանն Հայրապետական, Օ կնի գայ նորա տեղապահն, որ երկրորդ է նորա պատուով, յաջորդ համարեալ Աթոռոյն, Օ կնի նորա Աւագ լուսարար, Եւսպա Աբբէ Եպիսկոպոսունք, և 'ի Սարգսապետացն՝ պատուականք, Սաղարչապատ, Սշական, Եղվարդ և Սաստարա գիւղօրէք, գոլով 'ի վաղնջուց պատկանեալք Հայրապետանոցիս, վառեն ընդ յառաջ նորա զՀեծեալս 'ի քաջարչաւ պատանեկաց, որք 'ի զանազան խաղս ձիավարժութեան իւրեանց սխրալի յօրինեն ոչ միայն զվառս Հայրապետին, այլ և զՀին և զքաջարարս նախահօրց իւրեանց:

Յաւուրս կիւրակէից կամ հանդիսաւոր տօնախմբութեց, յորս պարտ է ներկայ լինիլ կաթողիկոսին, երկոտասան եպիսկոպոսաց շուրջառ սփածեալ զանձամբք՝ գան կանգնին յանդիման Ներսի դրան, և յորժան ելանէ, խոնարհեցուցեալ նմա զգլուխս իւրեանց, վեց աստի և վեց անտի առաջնորդեալ բերեն զնա Եկեղեցի): Յամենայն արարս կաթողիկոսի շքեղագոյն գոլով կարգի ձեռնադրու-

գրք 107

Թեան եպիսկոպոսաց և օրհնութեան մեռնի՝
բաժան համարիմ մանրապատում ստորագրու-
թեամբ շարայարել աստանօր, որպէս զի մե-
րազներայ հեռաբնակացն տացից խնշերանս ինչ
նախնի մեծափառութեանց Ազգին :

Իւրեւ ամենայն հանգամանօք պատրաստի
նախընծայն եպիսկոպոսութեան, հարկանին
զանգականին մեծահիւն, ժողովին եպիս-
կոպոսունք, և գնան տծեն յեկեղեցի զհայ-
րապետն սուրբ Ըստ վերոյ գրեալ ծիսիդ : 'Ի
կատարել երեկոյեան պաշտամանցն, հաղոր-
դին ամենեքեան հասարակաց սեղանոյ ընթ-
րեաց : Ապա հնչի զանգականին, և ամենե-
քեան յեկեղեցին փութացեալ՝ սկսանին զհրա-
կումն, ուրանօր յետ հանգստեան աղօթից՝
կաթողիկոսն և ժամօրհնող եպիսկոպոսն, Ըս-
կսանիս սաղմոսել ջհարուստ ժամս, և ապա
մեկնին : 'Ի վաղիւ ընդ առաւօտն զինի գի-
շերային պաշտամանց, յորում 'ի դիմաց կա-
թողիկոսին՝ բաժանին ողորմութիւնք իւրա-
քանչիւր վիճակի պաշտօնէից սրբութեանն
անուանեալ “պաշտօնէից” Հարկանի մ եր-
րորդ. ուր գնայ կաթողիկոսն յեկեղեցի և
խոստովանի զմեղս իւր : Ապա հարկանի ք եր-
րորդ, ուրանօր ամենայն պաշտօնի այք եկի զե-

ցւոյ խմբին անդանօր, և կաթուղիկոսն գնայ
 յաւանդատուն անդր, զգեստաւորելի՝ **Օ** գեստ
 կաթուղիկոսին նոյն է ընդ եպիսկոպոսական
 զգեստուց, կոնքեռոյն և եթ յաւելմամբ,
 որ է ականակուռ և զառնանուխտ դիպակի
 աղիւսածն, կախեալ զաջոյ ազդերբն նորա,
Լ պա բաղմի անդ յաթոռ, և ջերմն անգա-
 գոյնք 'ի ժողովրդենէ մտանեն առ նա, և
 զժամոցս իւրեանց մատուցանելով՝ ազաչեն
 յիշել զանձինս իւրեանց և զննջեցելոյն, ա-
 ռաջի անմահ **Պ**առ ինն **Լ**ստուծոյ, **Ս**ինչ սո-
 քա յայսմ, լուսարարք և լուսարարապետ նո-
 ցա գուն գործեն յարմարապէս և վայելչագեղ
 պոճուճել զերկոտասան ոգիս յեպիսկոպո-
 սաց անուի, յաջակողման խորանի եկեղեցւոյն՝
 որ յանուն **Յ**ովհաննու **Ա**րապետի, **Ե**-
 զննչ չքնաղ տեսարանն ոչ տայէ արդեօք
 երկոտասան արանց սեւազգեստից յանկարծ
 վերերևիլ այլափոխեալ գոգջիւր 'ի ծայրագոյն
 փուռս մարդկութեան, **Ո**րք շուրջառ, զեմի
 փորոն շուրջ զանձամբք, բաղարանք 'ի բազուկս
 նոցա, վակաս յուսս, թագ 'ի գլուխս, և գա-
 ւազան երկագլխեան ականակուռ 'ի ձեռս,
 չասացից թէ և սրբազան հպարտութիւն 'ի
 դէմս, ահեղանան անդանօր, **Օ** կնի նոցա

զոյդ Քահանայից՝ քաջ զարդարեալ և զըս-
կիհ քօղեալ ՚ի ձեռս նոցա, Օ ոյդ Աւագ
Սարկաւազաց՝ տապանակ և բուրլառ ՚ի ձեռս,
Օ ոյդ կիսասարկաւազաց զուրար զթեօք,
և բուրլառ ՚ի ձեռս, Օ ոյդ երգմեցուցչաց՝
զաւետարան ՚ի գիրկս, զոյդ Վահրնկալաց՝ Վահս
լուցեալս ՚ի ձեռս, զոյդ դռնապանաց խուրձ
բանալեաց ՚ի ձեռս, Օ ոյդ իշխանաց՝ և ապա
զոյդ աղքատաց մոմ՝ լուցեալ ՚ի ձեռս իւրեանց.
և հռսկ ուրեմն՝ նախընծայն եպիսկոպոսու-
թեան միայն շապիկ և շուրջառ զիւրեաւ,
Ապա զդեցեալ և կղերիկոսացն դաս իւրա-
քանչիւր ըստ աստիճանի իւրում, երգեն առ
դրան աւանդատան զերգն Խորհուրդ Խորին
կոչեցեալ, Երբե Ելանէ կաթուղիկոսն ՚ի
խորանէ անտի, քօղ իմն քառակուսի կա-
լեալ ՚ի չորից դուրաց զչորեցունց տոնոց՝ բերի
նդ յառաջ նորա. որում զհետ դայ ամե-
նայն զարդ և շքեղութիւն խաչվառաց, կե-
րոնացն լուցելոց, և բուրլառացն խնկարկողաց
և համօրէն ուխտին, որ ամենայն զօրութեամբ
սկսանի երգել յայնժամ, “Հրաշափառ Աստ-
ուած և միշտ բարեխնամող,” Եւ թափօրական
հանդիսիւ ածեն զնա ՚ի ձախակողմն ան Խորան
եկեղեցւոյն եօթնաստիճանեայ, որ յանուն

սրբոյն Ստեփանոսի կառուցեալ : Ուրանօր
յեա դենելոյ յիշատակի մարմնոյ և արեան
Տեառն : բանի վարագոյր , բազմի հայրա-
պետն յաթոռն առաքելական , զառաջեա-
որոյ ավուեալ կայ թաւիչ խորանարդ և ՚ի կեդ-
րոնի նորա դրօշեալ Արծուի ասղարուր , յո-
րինակ Աւետարանչին Սրբոյ Յովհաննու ,
Ապա սկսանի Խրատելիակն ընթեռնուլ ըզ-
թուղթ վկայութեւն ընծայելոյն , որ լինի կամ ՚ի
թեմական Ժողովրդոց նորա , և կամ յուխտէ
միաբանութեան Աջմիածնի . և զհետ յարէ
նմին , թէ այս ինչ եկեղեցի , խնդրէ զայս ինչ
անուն վարդապետ , զի ձեռնադրեսցես զնա
՚ի տեսուչ իւր , կամ իւրեանց : Հարցանէ
ապա հայրապետն եթէ 1. ՚ի Սուրբ ամուսնու-
թենէ իցէ ծնեալ , 2. Օ բարևոք քաղաքավա-
րութիւն քաղաքավարեալ , 3. ՚ի Սուրբ
Վիրս կրթեալ , Սրոց ամենայնի զայոն պատաս-
խանելով ՚ի հաստատութիւն բանին՝ յան-
դիման կացուցանէ և զհամօրէն ուխտ եկեղե-
ցւոյն , զորս և ըստ ականարկելոյ նորա՝ յատեն
վկայութեան կոչէ զոյգ զոյգ ՚ի նոցանէ , յա-
սելն , “Հրամայեցէք Վանապանք ,” ապա
երկոքին սարկաւազունք հատեալք ընդ ձայ-
նին՝ ընթանան ընդ յառաջ նոցա , և երգելով

զՍուրբ Աստուածն և բուրվառելով՝ բերնն
 կացուցանեն զառաջեալ սեղանոյ նորա, և գո-
 չեն,՝ «Հրամայեա՛ Տէր, օրհնութեամբ ա-
 սել,» և նա կրկնէ, «Հրամայեալ է ձեզ ի
 Տեառնէ՛ խօսել,» Եւ այսպէս մինչև ցեպիւ-
 կապոսունան՝ որք զան միահաղոյն, կան առաջի
 նորա և յետ օրհնութեանն, երանեն ի սեղան
 անդր, և բազմին վեց յաջմի, և վեց յահեկէ
 հայրապետին, Օ կնի նեցա կոչի և նախնե-
 ծայն, զոր սարկաւադայն ի ծունկս յառաջ մա-
 տուցեալ սակաւ իկ մի՝ ասեն, օրհնեա՛ Տէր, և
 օրհնէ զնա Հայրապետն, միանգամ և երկիցս
 ցեօթն՝ մինչև զայ նա առաստիճանս սեղանոյն,
 Ասա սկսանի հարցանել զմասանց հաւատոյ և
 զխորհրդոցն և զկարգաց եկեղեցւոյ եթէ տեղեակ
 ինչ իցէ, և ՚ի պատասխանել խորոս իլակին
 փոխանակ նորա՝ ասէ, որովհետեւ այդպէս է,
 ածէք զդա յառաջին կէտն, Ասա հարցանէ,
 «Աշակերտի՞ս Առաքելոցն Սրբոց և առաջին
 լուսաւորչաց մերոց Թադեօսի և Բարդու-
 ղիմէոսի Առաքելոց՝ և այլն, (թուելով զամե-
 նայն հարս եղեղեցւոյ սրբոյ,) և զայն՝ լու-
 եալ, ասէ, «որովհետեւ այդպէս է, ածէք
 զդա յերկրորդ կէտն, Եւ Ասա հարցանէ
 նզովե՞ս զԱրիոս, և զայլ ամենայն հերձուա-

ծովս, և յընդունիլ նորին՝ ասէ, որովհետեւ
այդպէս է, ածէ՛ք զդա՛ ՚ի հինգերորդ կէտն,
և ՚ի վերջոյ քան զամենայն՝ ածէ՛ք զդա՛ ՚ի
վերայ արծուոյն, ուր տուեալ նորա զգա-
ւանութիւն հաւատոյ եկեղեցւոյ Հայաս-
տանեսոյց՝ առնու զձեռնադրութիւն Հայրա-
պետին և երկոտասան Եպիսկոպոսաց, և ըս-
կըսանի պատարագն յաւագ խորանին Աստ-
ուածածնի: Աւրանօր մի ոմն յեպիսկոպո-
սաց անտի եկեալ թափօրական հանդիսիւ և
ամենայն ուխտիւք տանի անդր զաղաւնի իւ-
ղոյն օրհնութեան, մատուցանէ Հայրապետին,
և նորա յետ երգոց և շարականաց յառաջ
մատուցեալ՝ դնէ զձեռն առաքելական ՚ի վե-
րայ գլխոյ ընծայելոյն, և ասէ “Ա՛ռ զհոգի
Սուրբ:” Եւ ապա զիւզն թափեալ աջով
իւրով յափն ձախոյ իւրում, առնու անտի
բթաւն աջոյ, և օծանէ զճակատ նորա ասե-
լով, օրհնեսցի, օծցի, և սրբեսցի ճակատ
այս անուն եպիսկոպոսիս, անուամբ Հօր և
Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ: Եւ յօծեալն անդր
հարկանէ բամբակ և ապա խոյր Հայրապետա-
կան դնի ՚ի գլուխ նորա: Այնպէս զաջ նորա,
որ ընդ ծկոյթն ապա եղեալ և զմատանին տի-
րական, մածանէ զերկոսին ձեռսն, և տայ ՚ի

նոսա զգաւազանն իշխանական, Ապա ողջու-
նեալ զնա դառնայ ՚ի խորհուրդ Մարմնոյ և
Արեան Ահնարարին, և եպիսկոպոսաց զնոյն
արարեալ՝ զնան յաւանդաառն անդր, և մեր-
կանան ՚ի փառաց,

Մէռն, և Օթռնիւն Կռռնիւն:

() ԲՀՆՈՒԹԻՒՆ իւզոյն մեռնի ընդհանուր
Հայաստանեայց՝ սեպհական իրաւունք գոլով
կաթուղիկոսին Աջմիածնի, յիւրաքանչիւր
եօթնեակս ամաց, կամ յերտ և յառաջ, ըստ
հարկին սահանջելոյ, քանի մի ամսօք յառաջ
հանել Հրամայէ ՚ի խորանէ մասանց զմեծ Սա-
նըն արծաթի, և ՚ի վերոյ ականակուռ և աս-
ղնէգործ թաւշի եդեալ զեռօտանին տանա-
կալ կամ կասկարայ, զերտեղիւ Հրամայէ ՚ի
վերոյ դսանն սրբարար իւզոյն, և սկսանի
խկոյն կոնդակօք ծանօթս տալ ամենայն
Հայաստանեայց, ՚ի Պառգարաց անտի գայ
ձէթ աղնիւ, յայնմ վայրէ, որ և Այլի մա-
տուցաւ ազանեաւն ՚ի տապանին փրկութեան,
և ՚ի լերանց լերանցն Հայաստանեայց ծաղ-
կունս անուշահոտս և գոյնզգոյնս, զորս և հե-
ղուն ՚ի սան անդր, ՚ի գալ հասանիլ աւուրս
պայմանելոյ, և ՚ի խոնիլ աշխարհախումբ

բազմութեան յամենայն ի հեռաւոր և ի մեր-
 ձաւոր կողմանց աշխարհին, սկսանի կարգն
 օրհնութեան, Վասի կաթուղիկոսին ընդ երկո-
 տասան եպիսկոպոսացն զգեստաւորելով, և յետ
 աստուածային օրհնութեանցն՝ հեղլով ՚ի նա-
 շիթ մի ի մեռնէն օրհնելոյ ի սրբոյ Սուսա-
 ւորչէ մերմէ, որպէս և զաջն պատուական յոս-
 կեզօծեալ արծաթապատեան ՚ի դաստակի՝
 մխեն ՚ի նա, և անդէն և անդ սկսանի եռալ
 ամենայն նիւթն, որ ի սան անդր :

Իսկ կաթուղիկոսն ինքնին՝ ձեռնադրի, զօ-
 ծութիւն սուրբ և զքօղ ընդունելով ի գա-
 դաթան, ՚ի ձեռն չորից մայրաքաղաքական
 Արքեպիսկոպոսացն Այրատոյ, Բնջոյ, Սիւ-
 նեաց և Աղբակայ :

ՏԵՂԱՊԱՀ. այս բառ հնարեալ է ի հայումն
 փոխանակ զայմալամ բառին Պարսից, որ առ
 նոսա նշանակէ զփոխանորդ կամ տեղապահ
 իշխանի : Արդ և տեղապահ անուանեալն պի-
 տակաբար և եթ կրէ զայդ անուն, ըստ որում
 ընտրութիւն կաթուղիկոսի ի մէջ մեր, պարտի
 լինիլ ազգային հաւանութեամբ : Օ խորդ և
 իցէ, ձայն նորա՝ և արտաքին շուք պատուոյն
 երկրորդ է հայրապետին, և յանդամս խոր-
 հրդարանի նորա՝ նախապատիւ և գահերէց :

ԽՈՐՀՐԻԱՐԱՆ կամ սիւնհոդոս հոգեորական կառավարութեան համօրէն Հայաստանեայց, 'ի հնումն կախէր միայն զընտրութենէ կաթուղիկոսին, ուստի և զժիւ անդամոցն որոշեալ և զգործ վաւերական ինչ յառաջ գայր անտի: Բայց զկնի յաղթութեան Ոստաց՝ որոշեցաւ ժիւ անդամոցն կոյանալ 'ի նա ինքն 'ի կաթուղիկոսն իբրեւ յաթոռակալ, 'ի չորս եպիսկոպոսունս 'ի չորս վարդապետս, յատենադպիր, 'ի դանձապետ, և 'ի սրօկութօր, որ զհոգաբարձուն ատենի նշանակէ: Ունի խորհրդարան Լճմիածնի և զՕ երծալ, այսինքն թագ և նշան կայսերութեմ Ոստաց՝ ընդ Սբբոյ Լեւոտարանին եղեալ 'ի սեղանի 'ի ճակատ անդր Խորհրդարանին, ուստի պարտաւորին մարմնաւոր իշխանք 'ի գլխել հարկին՝ անսալ ամենայն բանաւոր վճռոց Սիւնհոդոսին և կատարել ըստ այնմ:

ԼԹՈՌԱԿԱԼ՝ այն է, որ զհոգ կառավարութեան գլխորէից, և կալուածոց Լճմիածնի յանձն առնու: Իւ դատէ զամենեւեան ըստ հաճոյից կամացն իւրոց, գրաւորականին զանսալով () ընաց:

ԳՈՐԾԱԿԱԼ՝ այն է, որ ընդ ակնարկութիւն Լթոռակալին իշխէ մշակաց, անդոց, սեբմա-

նեւոյ, հնձեւոյ, տխոռոց, գոմոց, մարագաց,
և որոց ՚ի կարգին :

ՁԻԹԱՊԱՆԻ գործ էր սլահել զամենայն
վառելի և ուտելի ձէթ վանաց, զկաշի, բզ-
մորթ, զամենայն գործիս վարելոյ և ցանեւոյ,
զստրան, զճոստան, զճամբար, զմաճ, զլուծ,
զսամի, զսամոտէն զցաքան, զտափան, զկամե,
զհեղան, զհոսելի, և զամենայն ինչ :

ԳԻՆԷՊԱՆ ունէր զիշխանութիւն գինւոյ և
ամենայն ըմպելեաց. ուստի և բարեկամք
բազումք էին նորա :

ՏՆՏԵՍ նա է՝ որ ունի զհոգ խահանոցաց
վանայն և զներսի, զսառնատան, զմածնատան,
և ամենայն եփեցուն ընդեղինաց :

ԼԻԱԳ ԼՈՒՍԱՐԱՐ նա է, որ ունի զբանա-
լիս Սասանց Խորանին, զսլահարանաց և զգա-
ղըստից. աստիճանաւ միշտ երկրորդ է տե-
ղապահին : Բնակութիւն սորա լինի Սոմա-
տան անդր, և ունի ընդ իւրե բազմութիւն
միջակ և ստորին աստիճանի լուսարարաց :

ԳԱՆՁԱՊԵՏ նա է՝ որ ունի զհաշիւ ելից
և մտից Լթոռոյն, և հոգոյ զսէտս հան-
դերձից միաբանիցն ամենեցուն : Յառաջին
ժամանակս զանազանութիւն զգեստուց կախէր
զարդեանց և զյառաջագիմութեց զգինողացն :

բայց այն բարի կարգ մե ծապէս խանդարեալ էր առ մեօք :

ՀԻՒՐԸՆԿԱԼ է՝ որ ունի զվերահացութիւն Պարսի և Նեբոսի Պաշարապատին, և ընդունի զուխտաւորս և զեկս յօտար աշխարհաց՝ որպէս և զՀիւրս :

ՊԱՐԱԳԻՐ է շարագրիչ և գրիչ կոնդակաց և դրոց Հայրապետին և Խորհրդարանին սրբոյ :

ՕՆԱԿԱՐԱՐ է ծաղկիչ կամ նկարիչ կոնդակաց Հայրապետին, յոյժ յարգի համարեալ ի ժամանակի մեքում :

ՏՊԱՐԱՆԱՊԵՏ է՝ որ ունի զՀոգ Տպագրատան Լթոռոյն, այլ արուեստին միանգամայն անտեղեակ :

ՊԱՐԱՊԵՏ է՝ որ ունէր զբանալի Պարատան Լթոռոյն, ուր յամին միանգամ հաղիւ մտանէր, և այն՝ մանաւանդ վասն ցուցանելոյ զայն երևելի անցաւորաց :

ԺԱՄԹՐՀՆՈՂ ասի նա՝ որ զառաջին տեղին ունի ի ձախակողմեան դասուն և օրհնէ զժամն :

ԺԱՄԱՍԱՅՔ ևն ընտիր ձայնաւոր և երաժշտութեան տեղեակքն ի միաբանից, որք որոշեալ ի հասարակաց դասունէն՝ կարգեն զյատուկ իմն դաս սաստի և անտի՝ ընդ դասադրվածք իւրեանց, որոց միայն է գործ երգել

զերգս օրհնութեանց և շարականաց : Հասարակութիւն միայն բամբ հետեւէ նոցա : Սիի զարմանալեաց էր այն՝ զի և ես որոշեցայ յայս դաս , ոչ վասն ներդաշնակութեան ձայնիս : որ գլխովին ձախ էր և է , այլ վասն ի քերան գիտելոյ զժամագիրս և զշարական , և յիշեցուցանելոյ դասագլխի մերում զյաջորդութիւնս տանց նոցա . որ շահէր ինձ զամենայն արտունութիւն ձայնաւոր եղբարց . զի զպաշտօնէից և նուիրակութեան հաւասարեացադատանէի : այն ինչ քան զիս գիտուեքն յուսմունս գրոց՝ սակաւութն շատանային :

Ո՜՜՜՜՜

ԵԱՀԱՆԳ ոտնկոխ գորով այս սահման յազգաց օտարաց , ոչ երբէք կալաւ ինքեան զհիմնաւոր կարգ ուսման : Եւ թէպէտ և յիւրաքանչիւր դարս ծաղկեցան ի նմա արք հայկապք և երևելիք յիմաստս գրոց , այլ կամ առ ի չգոյէ հիմնաւոր հաստատութեան տղարանաց , և կամ ի մեծածախն լինելոյ գործոյն , էր՝ որ ի ժանիս ժամանակին ծասքեցան արդիւնք նոցա , և էր՝ որ յանկեան ուրեք փոշեթալեալ և անխնամ կոցին մնացին :—

Արդի եղանակ ուսման ի սուրբ Լճիթիւն էր կրկին . խցի և վարժատան , Այն որ խցի

էր աշակերտ՝ միանգամայն և սպասաւոր , ուսանէր զոր ինչ գիտէր վարդապետ իւր . ըստ մեծի մասին՝ զփոխս , զերգս , զսաղմոս և շարական : Սակայն և մարդասիրագոյնք 'ի նոցանէ , թէպէտ ինքեանք անտեղեակք , եթէ գտանէին զոք դասատու ազատական արուեստից , ոչ ինչ 'ի ծախսն խնայելով , առաքէին զմանկունս իւրեանց առ ոտս նոցա՝ ուսանիլ և զայն : Իւր տյսպէս՝ ուսումն ունեցի նոցանէ նախանձելի լինէր բազմաց , և տրեկարացն և աղքատաց իրաւացի պատճառ յուսահատութեան :

Իսկ վարժատանն ուսումն միջասահման իմն էր յայտոսիկ ժամանակս : Քանզի հարիւրաւոր մեծամեծ և փոքր մանկունք խառն և խուռն հաւաքեալք 'ի մի վայր , ընդ դաստիարակութեամբ ծերունի վարդապետի ուրուք , որ ոչ բաւականանայր գոնէ խօսել և բառս ինչ ընդ միոյ միոյ 'ի նոցանէ , սա 'ի նմանէ , և դա 'ի դմանէ քաղէր զոր ինչ և գտանէրն : 'Ի հնգամիկից անտի ցքոսանամանս պարտական էին զմի և նոյն պաշտօն պաշտել միշտ : Այսն որոյ ընդ հարկանիլ գիշերային երրորդին , որ սովորաբար հնչէր զինի հաւախօսին՝ յառնէին մեծամեծքն 'ի նոցանէ , և յետ

միանգամ և երկիցս ազդարարութեանցն ՚ի
զարթուցումն, մական ՚ի ձեռս Հարկանէին
զսանդիսն ՚ի քուն, յառնել յազօթս առ
Աստուած: Բայ ՚ի սովորական ազօթիցն,
երկար ըստ ինքեանց, սովոր են միարանք
ուխտիս ասել և զերիս կանոնս սազմասաց
յիւրաքանչիւր աւուր ցտարին բոլար: Ան-
կունք դեռ աթուլթայից լիզուիս անձանօթ՝
պարտաւորէին յոտն կալ երբեմն ըստ ժամո
երիւ և չորս անդադար, և տոկայցեն թա՛,
Աստի սա յազթաՀարեալ ՚ի քնոյ յորոպս
անկանէր ՚ի վոյր՝ բուռն զօրութեամբ, անտի
նա խոյս տոյր ՚ի խորշ ինչ սնտտակի և սե-
զանտանն, և խորդոյր ՚ի քուն մեռօրինակ՝ ՚ի
վերայ տամուկ և ցրտասառոյց սալայատակին,
Այն ինչ ՚ի վերայ Հասանէր յանկարծ վար-
ժապեան բարեգութ, աքացւովք իւրովք
Հալածել զքուն նորա, և բռնցօքն վտարել
՚ի բաց զսարսուռ սառնամանեաց, Ասանե-
լիք էին նոցա առՀասարակ, փոխք և շաբա-
կանք եկեղեցւոյ, ազօթք՝ Արեկայ, մասնա-
ւոր ազօթք առ սուրբ կոյսն: Արիամ, և
առ այն սուրբ՝ զորոյ ոք զանունն կրէր: Այլ
՚ի վեր քան զամենայն խնդիր էր ազատակոն
արուեստից, առ որ իբրեւ որսջք անարատք

յազն սրբութեան գիմէր մանկտին՝ ուր և
գտանէր : Բայց մեծ և հասարակաց տուն ,
որպիսի էր Աթոռն սուրբ՝ պէտս մեծ ունելով
այնպիսեաց՝ որքան աւելի գտանէր այնքան
աւելի և կարօտ երևէր նոցա :

ՀԱՏՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Առաջին ճանապարհորդութիւն ի Մոսկւ

1816 թ. Հնդկտառաներորդ աւուր ամսեան
Մայիսի 8-էր Պօղոս Արղապետ , թունի
ուղեցոյց՝ զոր և Ղալիվալի կոչէին , և ես՝
քնդ անադանելն տունջեան ելաք յԱջմիած-
նայ , և վարեալ ի Հիւսիսոյ՝ և ապա ուղիղ
քնդ արեւելս գնացեալ՝ զվկայարանօքն Շողա-
կաթի և Հոխլոսիմայ՝ եկաք ի Հանգու-
ցեալն եկեղեցի Սրբոյն Ղարեգորի , զոր Ներ-
սէս շինող հայրապետ Հայրց կառոյց յԱ-
ռապարին , և զոր յեռինք արարին Հակո-
ռակաթոռ կաթողիկոսարան համօրէն Ազգին :
Բառածիր Հիմունք պարսպաց նորա և քա-
ռաթիւ սիւնքն հաստակառոյցք , որք իր-
բե բրգունս ի միափաղաղ վիմաց ձուլեալս
հզօր շաղաղօք կրոյ և ձուոյ՝ յանկման անդ
իւրեանց անգամ՝ երևեցուցանեն զնախնի
մեծազառութիւն տաճարին վայելչութեան :

Օ աւերմանէ սորուն չունիմ ինչ ստուգիւ ՚ի
 գրոց մերոց, եթէ թողցուք զԱռաքել
 Պաւլոսի ՚ի շփոթս գրոց իւրոց: Այլ
 Պօղոս Արքայապետ յետ ցուցանելոյ ինձ
 պարզաբար զամենայն պիտորմունս Հնու-
 թեանց, յաւել ասել, թէ յառաջ տիրա-
 պետութեան Ալեքսանդրաց յաշխարհին Պար-
 տից, իբր 500 ամօք յառաջ՝ կուսակալ Ե-
 րեանայ, ո՞ր իտէ յումմէ գրդեալ, առաքէ
 այսր զմի ՚ի Հաւատարիմ պալատականաց իւ-
 րոց, Հանդերձ բողոքութեամբ պարսիկ սպա-
 սաւորաց, Անդունի զնոսա առաջնորդ սորո-
 հիւքամեծար յարդանօք, ուտեն և լմպեն առ-
 Հասարակ, և յարուցեալ զիկսով գիշերոյն
 սպանանեն զմի ոմն յուղտապանաց Խանին
 Տի, և արկանեն ՚ի գուբ ինչ վանացն, Եւ
 յառաւօտոց զարթուցեալ իբրև յանգէտս
 զչարեացն կատարելոց՝ որոնեն զայրն, և գը-
 տեալ զգէշ նորա ՚ի գուբ անդր, իսկոյն աղա-
 զուկ բառնան, ՚ի վանականս նորա արկանելով
 զՔրիստն բովանդակ: Օ այս առիթ պատեհի
 առեալ առէ, Հրամայէ իւրոց ածել դնել ՚ի
 Տէջ եկեղեցւոյն երկոտասան խորդս վառօդոյ,
 և ՚ի խուսել բանակին Հուբ Հարկանել ՚ի նոսա-
 որոց բորբոքեալ բուռն զօրութեամբ պայթու-

ցանկն զկապուածիւն շինուածոյն և յերկիր
 'ի վայր տապալեն, «Այս այսպէս պատմի՝
 ասաց Երանելին, բայց նշանք հանդուցմանն
 կրկնեաց, ոչ ցուցանեն զդոյն, Տես, զի եթէ
 վառողով ցնդեալ լինէր շինուածն, պարտ
 էր մասանց նորա բացատ 'ի միմեանց՝ խառն
 'ի խուռն անկանել, որք չեն այնպէս, Ուրեմն
 յաւէտ * յերկրաշարժէ եղեալ զպատաճարն
 ճանաչեմ, քան թէ յոր և իցէ արտաքին բլու-
 նու թե՛նէ,»

— Շուիւ որոնեցաք գտանել մեզ արձա-
 նագրութիւնս ինչ յաւերակացն միջի, այլ
 չեղև հնար, Օ ի՞նչ զարմանք, թէ այնպի-
 սիք կամ ընդ հողով թաղեցան, և կամ 'ի
 նախանձաւորաց զեղծուցեալ անհետացան,
 զի մի և յիշատակ նորա կացցէ՛ զկնեաց,
 Թեբևս վերջինն 'ի վարկուածոյս խորհուրդ
 'ի միտս արկցէ ընթերցողաց խորհել, թէ
 ապառու մտօք դրել ախորժեցայ, քանզի և
 'ի վերայ ոք բերել հնարի, թէ ընդէր ապա-
 ոչ և մեծամեծ այն մնացորդք աւերակացն

* Աւելորդ իմն համարիմ երկրորդել, զի և ես դարձ արա-
 բեալ 'ի Հնդկաց՝ բազմեցա պատահեցայ 'ի տեղւոջն, և ամենն ին
 ճշմարիտ գտի զկարծիս Վարդապետիս որոյ իմոյ, թէ և ինքն
 չէր անդ 'ի ժամանակին:

եղծին : Առ որ սկստասխանեմ, զի 'ի ծախսն
խնայեցին . մանաւանդ այնու՝ զի յորժամ
զարթեաւ ոգի հնասիրութե յԱջմլածին, և
ամենայն ոք անլըկսլ ընթեռնոյր և գտանէր,
(մանաւանդ Յովհանէս Ա արդասկա Շահխա-
թունեանց՝ այր ներհուն 'ի հեռութիւնս աշխար-
հի և ազգի մերոյ.) թէ ընդ որմովք սորա կային
մասունք նշխարաց սրբոյ Աստուորչին Հայաս-
տանեայց, և բրեւ հանելն խորհէին ոչ ոք
առ 'ի վճար ծախուցն յառաջ ժամանէր .
թէպէտև յայտնի գիտէր, թէ յերեւիլ նո-
ցուն 'ի լոյս, առաւել քան զգումար ծա-
խուցն՝ զանբաւութիւնս զանձուց շահէին :

Տիրապէս կոչի այս տեղի՝ Առապար, զի
է աւազախիր խճակուռ դաշտին՝ 'ի վեր
եւելացեալ բարձրացեալ քան զշրջապատեալ
տարածութիւն մեծի դաշտին 'ի Շարուրայ
ցՇիրակ . զոր 'ի հեռմն ոռոգէր առուն գետ
հանեալ 'ի Հրազդանայ, այլ այժմ անջրդի
է : Անկանի յարեւելս Աջմլածնայ իբրև երկու
միոնօք հեռի 'ի նմանէ :

Հառաջ խաղացեալ աստի իբրև կիսով
հրատախի, հասաք 'ի տեղին անուանեալ Քէ-
շիշ գօլի, Ալիճ քահանայի թարգմանեալ 'ի
մերս . որ լքեալ և ամայի որպէս և էրն, առ-

կաւին երեւցուցանէր զկերպարանս ցամաքեալ լճի, զորով արկանէր ճանապարհն՝ որ հանէր Երեւան քաղաք։ Բայց գետակինչ յայտնիկ կողմանս Արարատեան դաշտի՝ չիք ուրեք տեսանելի. և ի գետոյն Քասաղայ այսր հանեալ ջուր, դուն ուրեք նշամարելի։ Այլ առննթեր սորա ի հիւսիսոյ կողմանէ, ընդ ամենայն տարածութիւն Առապարին մինչև ցիւրեք բլուրն Երեւանայ, որք այժմ անուանեալ կոչին Խչթափէ՝ ըստ Պարսկաթուրք բարբառոյն, ձգէր առու վտակափոր և ցամաքեալ. և ի տեղիս տեղիս հզօր սլարսպօք յառնէր ՚ի խորոց և ՚ի փորոց՝ ՚ի հաւասարութիւն զուգակշիռ ընթացից ջրոյն, զոր որպէս ի վերագոյնդ յիշեցաք, կամեցաւ վերստին բանալ Սարգարն Երեւանայ՝ ծախիւք Լջմիածնի։ Այս վտակ, զոր հանին հինք ՚ի Հրազդան գետոյ, առ ոտամբ՝ զիծանորերթն անուանեալ բլրոյն՝ յանդիման Արնդայ. վէմն՝ կամ լաւ ևս ասելով ժայռս մեծամեծս ծակելով և ընդ մէջ հոսեցուցանելով զայս ջուր։

Յառաջ խաղացեալ միով ևս հրասախաւ հասաք ի Փարաքար գիւղ Հայոց բերթապարիսպ, և ագաք անդ զայն գիշեր։ Միջապարէ այս գիւղ ընդ Լջմիածին և Երեւան,

Ունի գերտակ հանեալ ի Հրազդանայ առ ըս-
տորոտուովք Լշրեք բլրոց, որք ոռոգելով զայ-
գերտան նորա պարարտապատուղ, և զանդորայ
արգաւանդ՝ երջանիկ ուրեմն առնէին զընա-
կիչս նորա, եթէ չէր անյագ կեղեքումն
Պարսից, և անդադար ծախք եթեեկացն խոչս
մեծամեծս կղեալ նմին: Ունի այս գիւղ ի
հիւսիսայ ճանապարհին և զհանք կաւ օճառի,
այսինքն օճառի կաւոյ, զոր աշխարհն Պիլ
անուանէ ըստ Պարսից: Որ է կաւ իմն սերտա-
ցեալ իբրեւ զքար դեղնագոյն կանաչ, զոր բրն-
անցաւ որք ճանապարհին և տանին բեռամբք
ի մեքակայ գիւղօրէս իբրեւ զվաճառ կանացի,
զի կանայք երկրին յարդեն զսաքան զօճառ՝
ի մաքրութիւն հերաց իւրեանց և յաճեցութի
նոցա: 'Ի կաւոյ տառի թուի եդեալ անուան
գեղջն՝ փարաքար, որ ըստ զուգ հայկաբանութե՝
փրփրաքար նշանակէ, թէպէտեւ այժմ կըր-
ճատմամբ հնչեն: 'Ի մէջ բերթագեղջն է
եկեղեցի իմն հողաշէն, այլ արտաքոյ պարսպին
է մատուռն մի հնաշէն յոյժ և լքեալ՝ 'Օ իրա-
նուոր կոչեցեալ ի մէջ այգւոյն: Ատմուրջն
քարաշէն ի վերայ վտակին Փարաքարայ՝ փոք-
րիկ է և գեղեցիկ, այլ ի ձմեռան միայն պիտանի:
'Օ ի յամառան առ պակասութեան ջուրց

վտակիս այսօրիկ, անցորդքն էր երկարեն զու-
ղին, այլ ընդ մէջ անցաներն նորա :

Այդպարոյց ընդ առաւօտն՝ հասաք ՚ի
գլուխ Երկից բլրոց յանդիման Երեանայ, որք
ի հարաւոյ կողմանէ նորա երկայնին դէպ ՚ի ձորն
Հրազդանայ : ՚Ի բարձունց աստի նորա, որ-
պէս երբեմն Նոյեանց՝ յամպուհա՝ րոյր ՚ի կա-
ռարէ լերինն մեծ ՚ի Այլարատայ՝ յերեան
հանդիսանայր անդրանիկն ՚ի ծնունդս քաղա-
քաց երկրն՝ Երեւան, միշտ երեւելին : ՚Ի
հարաւոյ նորա անկանէր դաշտն ընդարձակ
և լայնածաւալ մինչև ՚ի կէտ հորիզոնի տե-
սութեան աչաց՝ ցմեծն Սասիս, լի անհա-
մար գիւղօրէիւք, բարերեր անդաստանօք,
ծառաւէտ այգիօք, և կարկաչահոտն հզօր
վտակօքն Հրազդանայ, Սեծամօրի, Նորգայ
գետոյ, Քառասնողբեր, Սամուի, և այլոց
անհամարառուաց վտակաց՝ նոցունսղգահացայ
որք արծաթափայլ ժապաւենէին դողջեր զյա-
րադալար կանաչ սլառմուձան դաշտին, հրա-
շալոյն ՚ի մէջ ամենայն երկրի, Իսկ ՚ի հիւսիսոյ՝
բարձրաբերձ լերինք Չաղոյ և Ղաւանոյ, նախ-
երեան առարկայք նահապետական տեսութեց,
որպէս և ընթերակայ բլուրն Բոլոր կոնդ կամ
Վրա անուանեալ, երբեմն քարակտրկառ ա-

բեակէզ, իսկ այժմ 'ի շնորհս շինութեան
Սարգարին Երեանայ՝ փոխեալ յայգի վայ-
ելուչ, զաչս տեսողացն խողէին սքանչելի
համակրութեամբ բնութեան ընդ արուեստին
ճարտարութեան : * Եւ ամբողջն անմատոյց,
և մասն քաղաքին՝ որ 'ի բարձանց երևին, գոգ-
ջէր զգլուխս յարուցեալ և յԵրեան կոչէին
զմեղ : Այս * Կոնդ թուի ինձ անուանեալն 'ի
նախնեաց Բլուր Գինւոյ . ոչ միայն 'ի սակս
արդեան այգեհատ վայելչութեան իւրոյ . որ
նոր իմն չէր, այլ 'ի հնուատ և խանգարեալ,
և առ մեօք նորոգեալ միայն, — ոչ 'ի սակս
բոլորակ Վարակարկառին՝ որ հայի 'ի բերթն
Երեանայ և յաւերակս Գունայ՝ մինչև ցայ-
սօր սրբազան իմն համարեալ վասն Տեառն
Եղիսէի կաթուղիկոսի Հայոց՝ մովսիսանման
անդր կալոյ և զձեռս յաղծես սռ Աստուած
ամբառնալոյ՝ վասն յաղթութիւն զօրացն Հայոց,
այլ և 'ի սակս դրից իւրոց . զի զօրք Հայոց
'ի Գարունից եկեալ ոչ պատահէին հարա-

* Ամենայն բլուրք կոնդ կոչին յԱբարատ, բայց այս տիրապէս
կոչի Բալոր Կոնդ, Կոնդ թաղն Երեանայ ևս գոլով 'ի վերայ
բլրոյ՝ կոնդ կոչի, զոր չէ արժան շփոթել ընդ սմա : զի նա
անկանի յարևելից գետոյն յանդիման Ծիծառնարիթ բլրոյն .
իսկ սա 'ի հարաւայ գետոյն յանդիման Անապատին և բերթին :

ւային եզերացն Երասխայ. որպէս զնէ Հնախօս
մեր, այլ արեւմտեան եզերացն Հրազդանայ՝
ընդ որ անցանել պարտ էր ՚ի դիմն ըն ՚ի Վսուին,
Նա մանաւանդ՝ զի ՚ի Հարաւոյ Երասխայ չեք
բլուր ինչ ջրաբբի, յորում այդի կամ տունկ
երազել կարիցէ ոք: Այսպէս սղալի և Հայրն
Չամչեան յանելն զՎեղամայ, թէ անց ընդ
Երասխ, կաւոյց զՓառախոտ և զՅուլակերտ,
ասպա եկն յԱրմաւիր, և կրկին անցեալ ընդ
Երասխ՝ զնաց յերը Սեան ծովու: Արմաւիր
դուլով ՚ի հիւսիսոյ Երասխայ և Սեան առաւել
ևս ընդ հիւսիս նորա, տարադէպ շփոթութիւնս
առնէ պատմութեան: Իւրեքնացին միայն գետ
յիշէ, առանց որոշելոյ զանունն, և այն գետ
նորա Հրազդան է՝ և ոչ Երասխ:

Ի խոնարհ խաղալով աստի՛ մտաք յայգես-
տանեայս Երեանայ յաջմ. և յահեկէ, մինչև ՚ի
Թաւրան Սարգարապատ՝ յանդիման բերթին
Երեանայ, և իջեալ ՚ի ձորն Հրազդանայ՝ ան-
ցաք ընդ կամուրջ նորա երեքկամարեան և
քարաշէն, ասպա ամբարձեալ ընդ զառ ՚ի վերն
գերեզմանաց Վարսից՝ եկաք յԱնապատն Չո-
բադիւղայ, ուր իջուցեալ զվարդապետն՝ չո-
ղայ իսկոյն ՚ի տուն մօր իմոյ, և արժանացայ
շնորհաց մօյրենի օրհնութեան նորա:

Թուի թէ ծիծաղեցիս զինեւ՝ եթէ տաս-
ցից, թէ այն մեծ կիսադունտ երկրի՝ զոր Արամ-
բոսն եզլտ, և յանուն Ամբրիկոսի՝ Ամբրիկոյ
վերածայնեցաւ, իցէ՝ ոչ համայաւիտեան վեր-
նոյ մերոյս կիսազնտոյ, այլ նորաստեղծ իմն,
Որպէս և քո հայեցեալ ՚ի գիրս նախնեաց՝ և
ոչ յիշատակեալ ինչ գտեալ ՚ի նոսա՝ զնախ-
նութենէ քաղաքիս Երեանայ, զծաղու եկես-
ցես զինեւ՝ ՚ի պնդել իմում, թէ այդ անուն
եղաւ նմա ՚ի Նոյէ անտի, յորժամ բացեալ
զտապանն, և տեսեալ զբարձրութիւն լերանց
Առաւելցն * և ասաց. « ահա երեան »՝ Առ դու
որպէս և կամիս, գրեցից և ես որպէս և կա-
միմ. դու զինեւ ծիծաղեա՛, և ես զքաղախ
իմով. զի ոչ ամենայն մատեանք ազգին ՚ի ձեռս
անցին, և ոչ գոնեայ ՚ի սակաւուցն սակաւք ։

Արձակաքաղաք է Երեան՝ լայնածաւալ
գրութեամբ, զի յստորստէ Արզնայ լերին,

* Առասպել և Նշանաբան գաւառք են Այրարատայ, Առաս և
Նագ անուանք տանց, բնակութեանց և շինից են ՚ի Հնդիկս. գոր-
քինակ Ասլի—Առաս, Դե կոտա, Նագոր. Չանդնագոր և
այլն ինձ թուի թէ առաջին նահապետք Հնդկաց նախ յայտո-
սիկ դաւառս Այրարատայ բնակեալ և ապա ՚ի Հնդիկս անցեալ,
յանուն հին Հայրենեացն կառուցին բնակութիւնս իւրեանց,
ապա թէ ոչ ընդէր այս նոյնութիւն բառից ՚ի մէջ այսքան
հեռաւորութեանց ։

բնդ Կոնդն մինչև 'ի Չորագիւղ՝ յարեմտից
 և 'ի լանջակողմանցն՝ Եփրատայ, յիւրում փակե-
 ղ քաղաքն գողացեալ լերամբք, և զանհը-
 նարին զառիւլայրս ձորոյն Հրազդանայ՝ որ
 Հայի 'ի Բոլոր կոնդ : Ա. Շահար, կամ ա-
 ռաջին թաղ քաղաքիս, ըստ մեծի մասին
 բնակեալ 'ի Հայոց ազգէ, ունի զերկուս եկե-
 ղեցիս զՊետրոս և զՊօղոս : Տունք նորա ու-
 նին զառաջնօք պարտէզս մեծամեծս, աւազանս
 և առուս ջուրց, հանեալս 'ի վտակէն՝ Եփրատայ—
 Բ. Սօրաւոր՝ առննթեր առաջնոյն 'ի հիւսի-
 սոյ յարեմտից՝ ունի եկեղեցի յանուն Ա-
 նանիայ Առաքելոյն, և տունս և պարտէզս
 ջրարբիս : 'Ի վերուստ սորա է լեառն գերեզ-
 մանաց՝ Կողեռն անուանեալ, 'ի պատճառս Կո-
 ղեռ վարդապետի ուրումն անդր թաղեալ
 լինելոյ : Գ. Կոնդ՝ երրորդ թաղ քաղաքիս ան-
 կանի առ ստորոտում լերին Կողեռայ. ինքնին
 գոլով լեառն փոքրիկ, ծայրածայր բնակեալ
 'ի Հայոց, ունի եկեղեցիս երկուս, Պարտէզք
 և այգիք նորա ուղղանին ջրովն Քառասնադ-
 բեր, որ և Պրիսբուլաղն անուանի, և մամուլ :
 Դ. Չորագիւղ՝ չորրորդ թաղ, առ ստորոտում
 Կոնդայ կայ, և բաժանի յերիս կիսաթաղս,
 Վերինն կամ Քարափի թաղ, որ սկսեալ յԱ-

Նասպտակն Չորագեղայ՝ ձգի ի սպառուածս
 Անուխայ, և աւարտի ի ծառատունկ զառ ի
 վայրին . բարձր յոյժ և ընդարձակ տեսարան
 նօք և պարտիզօք բարդաւաճեալ, Ստորինն,
 որ կոչի Չորի թաղ, կառուցեալ է ի Հիւսիսայ
 Հրազդանայ խիտ առ խիտ տամբք, մի ի վերայ
 միոյ յարուցելովք, այլ ի զուարճալեացն
 ոչ թերի ամենեկին յառարկայից, վասն զի ի
 ներքուստ Հրազդան գետ, և մեծ և փոքր
 անուանեալ առուք հարիւրաւոր աղօրեաց և
 դնկից նորա, որպէս և համօրէն Բոլոր կոնդ
 պարտիզացեալ՝ յանդիման կացուցանեն ընակ-
 չաց նորա տեսարան հրաշալի, Իսկ վերջին
 Հիւսիսային և արեւմտեայ թաղն կոչի Արարւոյ
 թաղ. ըստ որում ի վերջին աւերածս Արար-
 ւոյ Արագածոտանն՝ առ Բասաղ գետով
 մասն ինչ ընակչաց նորա այսր գաղթեցան,

ԱՆԱՊԱՏՆ ՁՈՐԱԳԻՒՂԱՏ՝ զոր ես Արամօնս
 համարիմ կալուած կաթողիկոսարանին, ի
 վերայ մեծի սեպհոյն կառուցեալ, ասարանք
 իմե է համարելի, քան զհոգեորականդ՝ Անա-
 պատ, Վիլք նորա, աւազանք, ջուրք, և պար-
 տէզք զառաջեալ, և ամենայն վայելչութիւն
 դաշտին ընթերակայ, և գետոյն խոխոջիւն,
 ընակարան երջանկութեան Սուլթանին Թուր-

բնաստանի յօրինեն զնա, ուր թէ աշխարհա-
տեաց վանականին, Երեք եկեղեցիք են 'ի
ամա, մին յատկապէս անուանեալ սուրբ Սար-
գիս՝ պատկանի ժողովրդեան Չորագիւղայ
և Կարբւոյ, երկրորդն Անապատ՝ մատուռն
ժոբրիկ, ուր առաջնորդ Երեանայ՝ այսինքն
կաթուղիկոսն Հայոց, կամ յաջորդ նորա
կատարեն զառանին աղօթս իւրեանց, իսկ
երրորդն սուրբ Յակովբ, որ է 'ի միւս բակ Անա-
պատին, առ որով էր 'ի Հնումն աւերակ ինչ
ապարանից, և 'ի միջի նոցա աշտարակ հզօր
զոր յետոյ զկնի յաղթութեան Ռաւսաց կոր-
ծանեցին և մաքրեցին զտեղին, յարմարելով
զայն պարտէզ խաւարտից 'ի պէտս յաջորդին
Երեանայ, Ընդ մէջ Անապատիս այսորիկ,
Կոնդանն և Շհարի թաղին, անկանի Ե. Նոր
թաղ, որ 'ի Հնումն գոլով այդի մեծի Խանին
Երեանայ, անուանեալ կոչէր Խանլղ բաղ,
իսկ այժմ նոր թաղ կոչի 'ի սակս դաղթականաց
Հայոց Սարաղայ և Խոյայ անդր բնակելոյ,
ուրանօր շինեցին նոքա եկեղեցի հոյակապ,
Սեծաղոյն 'ի մկկիթս իսլամաց բաղաբիս՝ ան-
կանի յարեւելից այսր նորոյ թաղի, շինուած
գմբէթաւոր և փառացի, աշտարակս ունելով
հուպ ինքեան, Բակն քառակուսի, աւազան

ջրոյ 'ի միջի նորա , և շրջապատն՝ խուց և ուսումնարան մոլլայից նոցա , 'Ի Հիւսիսոյ սորա է հրապարակ հզօր և քարաշէն՝ վաճառանոցին Երեւանայ , որոյ յարեւելեան դիմաց բանի վերնայարկ , և կրկնաշար հանթիւ քիւրովք՝ շուկայն պաստառավաճառից , որոյ երկայնաճաւալ դրութիւնն յանգի 'ի փոքրիկ ինչ քառակուսի հրապարակ յարկեալ հզօր գմբեթաւ , որոյ 'ի հարաւոյ՝ ընդ ճակատակողմն երկայնութեան վաճառանոցիս բանի դռնն բազանեաց հաճի Խանու մայ , տիկնոջ Յուսէյն խան Սարգսրին Երեւանայ . յարեւմտից դէպ 'ի Աոնդն կոյս՝ կրկնաշար կրպակք ճոնից և մաշկակարաց , 'ի հարաւոյ յարեւելից կամ դէպ 'ի բերթն , հանթք մանրավաճառաց , Իսկ յարեւելեան կոյս մեծի հրապարակին՝ անկանիայլ իմն շուկայ գմբեթայարկ և գեղեցիկ քան զտռաջինդ՝ որ աւարտի 'ի պանդոկ ինչ անուանեալ Պիւրջի քարվանսարա , Լրտաքոյ սոցա՝ որպէս երեք կողմանք մեծի հրապարակին , նա և արտաքոյ նորա ընդ հիւսիս՝ ձգին այլ ևս հինգ հարիւրաւոր հանութք ազդի ազդի վաճառաց , լստ մեծի մասին ուտելի իրաց , պղնձագործաց , դարբնոցաց , և որոց 'ի կաքդի տո

յա : 'Վ կուսէ վաճառանոցիս կայ և հրա-
պարակ մեծ յոյժ : որ քերեալ զՀ հար թու-
ղիւ՝ առ ստորոտուով լերին Վասնեոյ՝ հա-
սանէ ցամուրն Երեանայ՝ ընդ յարեմուտս :
Սկսեալ ՚ի վտակէն՝ Երզոյ մինչև յափունս
Հրազդան գետոյ և Սեծամօրի՝ է դաշտ
լայնատարած և բերրի յոյժ յոյժ : զորոյ
արմտեացն նմանիս չբերեն երբէք տեղիք
Երարատեան նահանգին տռհտարակ , մա-
նաւանդ զցորենոյն՝ որ ուղտատամն անուա-
նեալ կոչի կամ գէվադիչի : Օ այս դաշտ՝ ջրովն
և ամենայն պատկանելովք իւրովք գնեաց
մեծանուն Վրիգոր Եղիազարեան՝ իշխան կար-
բեցւոցն Երեանայ , և շնորհեաց ամենայն
հայազգի բնակչաց քաղաքին ՚ի ժառան-
գութիւն՝ ազատ յամենայն հարկաց : — Օ այս
խրաւացի արտունութիւն նոցա անլթար պա-
հեցին Պարսիկք , այլ Սուսք բռնաբա-
րել կտմէին : — Սնի մի բձ ամբոցին ան-
տառիկ ուռեաց , և ՚ի նմա ջրհէղ ականակիտ
ջրոյ : որ ընդ ստորերկրեայ անցս երթեալ ՚ի
միջնաբերթ անդր՝ ոռոգանէ զպարտէզս տպա-
րանից բդեշխին , և հոսի ՚ի Հրազդան : Ե-
մուրն Երեանայ , որոյ շրջապատ վասն առն
ձիաւորի տեւէ ցժամ մի և կէս : անկանի ՚ի

Հարաւոյ արեւելից քաղաքին : Երեքին կողմանք նորա յարուցեալք եւն ՚ի հիմանց սրբաատաշ քարամբք ցերիս կարգս բարձրուն, ապա սկսանի հողաշէնն, շուրջ ունելով խորամս խորինս և ջրալիրս : Իսկ Հարաւային մասն նորա, յորում եւն ապարանք բդեշխին, կառուցեալ է ՚ի վերայ բարձրաբերձ և հզօր քառաժայռի ձորոյն Հրազդան գետոյ, Սենի գրունս երիս, և ստորերկրեայ գաղտակուղի ճանապարհ աշտիճանեայ մինչև ՚ի գետն անդնդային, ուստի ՚ի ժամանակս պաշարման առնուն ջուր բնակիչք բերթին : Սեծանուն Հայ արուեստաւորն Սարապետ՝ կառոյց աստ ՚ի Հարաւային եզերս գետոյն զդինկ վառօդոյ՝ կամ լաւ և սասել՝ զվառօդաբան, և առու հանեալ ՚ի գետոյն դարձոյց զնա, ոչ ինչ ընդհատ ՚ի շոգեշուրջ գործարանաց : Օնոյն կառոյց և ՚ի հիւսիսոյ գետոյն՝ վասն որիզոյ :

Ի խաղաղութեան ոչ ոք ՚ի քաղաքացւոցն բնակի յամրին, այլ ՚ի խռովութե իւրաքանչիւր թաղականք քաղաքին շինեալ ունին անդ առանձին թաղս՝ և անդր ամրանան : Սարդարն կառուցեալ էր ՚ի ամա մզկիթ փոքրիկ և գեղեցիկ յոյժ, զոր զինի յաղթութեան փոխադրեցին Սուսք յեկեղեցի, վայելչա-

դոյն ևս քան զառաջինն , թէ արտաքին պայ-
 ճառութիւններն , և թէ ներքին բարեպաշ-
 տութիւնն յառաջանի նորունս Սրբազան Երկու-
 ղայոս անուն կարգացին , յանուն Այստեք կամ
 պաշտպան Սրբոյ իւրեանց , Հանդիման բեր-
 թիս յայնկոյս Հրազդանայ անկանի քարա-
 դաշտ ինչ բոլորակ , որ կոչէր Առուոյտի
 Արդ կամ Եօնջալըղ , Աստ կառոյց Սար-
 դարն՝ ամարանոց գեղեցիկ՝ Թալար անու-
 անեալ , և զառուոյտն բովանդակ փոխեաց
 յաճախս խաղողոյ և ի դարաստան տնկոց , դը-
 րախտ իմն յօրինելով զտեղին ի վայելս ա-
 չագեղ հուրեաց իւրոց :

Այսեալ աստի ցէրեք բլուրն՝ գողացեալ
 Հրազդան գետոյ՝ ծոցէ շուրջանակաւ զքա-
 րադաշտ իմն աղխախեալ բլրովք , յորս խա-
 դան առութիւնն անանակիտ ջուրց , և պարտիզն
 պտղովք զսար և զձորսն ամենայն ,

Արկին ճանապարհ անկանի ի Թալարոյ .
 մին ընդ Բոլոր կոնգ՝ որ տանի յԱշտարակ
 և յԱպարան . և միւս՝ ընդ տյգիս Երա-
 դեղոյ՝ որ տանի ի Փարաքար և յԱջմիածին :

Սէլիք Աբրահամ հայկազուն իշխան Ե-
 րեանայ՝ հանդերձ Սահակաւ որդւով իւրով ,
 Հարիւրապետ Գարրիէլ՝ տէր Սիսական գա-

ւառին կամ Պօղոսքունեաց, Բարսեղ Աղա՝
Պաւլոսի հօր եղբայր, և այլ բազմութիւն
իշխանաց՝ յայցելութիւն եկին սրբոյ վար-
դապետիս մերոյ. և յետ բազում ասից և
լսից՝ հրաւիրեաց զնա Սիսական Տէր ՚ի տուն
իւր, որ անկանէր առ ոտամբն Արղեսայ՝ ՚ի
հիւսիսոյ Օօրաւորին:

Այս Իշխան աստուածասէր, թէպէտ և
յերեւան բնակէր, այլ զտարազ և զլեզու
Սիւնի զգենոյր և խօսէր: Յառաջագէտ էր
առաջի Բդեշխին, և ՚ի կարիս ազգին ատե-
նահառ օգնական: Երթեկութիւն իմ առ
վարդապետն սուրբ՝ նորանոր շնորհաց արժա-
նի արար զիս: Այսն զի միանգամ և երկիցս
խօսակից ելերալ ընդ ազատեւրամ Պօղոսա-
տանի նորա, այնքան շարժեցի առիս զգթու-
թիւն իշխանիս, մանաւանդ թէ և բարեպաշ-
տուհի Տիկնոջ նորա, մինչ հարցուփորձ ա-
րարեալ զազգէ և զտակէ իմմէ՝ կոչեաց առ
ինքն զմայր իմ, և զրեթէ քեռացեալ ընդ
նմա՝ խնդրեաց ընկալաւ զիս ՚ի նմանէ յորդեգիր
իւր: Եւ յաջնմհեալ գթութիւնք տան նորա
ոչ միայն առիս ինքն ամփոփեցան, այլ և սփռե-
ծաւալեցան առ ամենայն զհրդաստան մեր՝
որոց մեծապէս կարօտեաք ՚ի ժամանակին:

Տենդէր տակաւին վարդապետն սուրբ ,
ուստի և ոչ կամէր երկարել աստ . թէպէտե-
հս փոխանակ միոյ՝ երկուց մարց եղեալ որ-
դի , և Վերդաստանին գէտ գրասպատում .
ի միոյ կողմանէ զսէր , և 'ի միւսոյ՝ զարմանս
առասոս քաղելով ինձ՝ ոչ բնաւ յօժարէի հե-
ռանալ մեկուսանալ 'ի նոցանէ :

Կացաք աստ ց¹⁹ Յունիսի : Եւ յայնժամ
Հարիւրապետն Վարրիէլ հրաւիրեաց զվար-
դապետն սուրբ յայցելու թիւն գիւղօրէից
իւրոց : Եւ իբրեւ պատրաստեցաք 'ի չուն՝
տեսեալ հայրագիր իշխանին թէ 'ի ձին բե-
ռան հեծանելոց էի՝ որ հաղիւ հազ յոտին
կայր , հրամայեաց սարել զմի յերիւարաց
իւրոց և մատուցանել ինձ՝ հաւանութեամբ
վարդապետիս . յոր իբրեւ հեծայ՝ մոռացայ թէ
վանական եմ , և եղէ որպէս ժիպակ 'ի ջերման :

20 : Եւլաք բազմութեամբ առն և ձիոյ , և
իբրեւ միով ժամու հասաք 'ի Եորդ գիւղ փոք-
րիկ հարեւելից Երեանայ . կառուցեալ ըստ
արդի անուանակոչութեանն 'ի թե ինչ համա-
նուն լերին՝ որ 'ի հնու մն * ջրվէզ անուանէր :
Ունի Եղեղեցի յանուն սրբոյն Վրիդորի Լու-

* Անկանի յեմակ ինչ Գառնոյ լերին , ուստի վիժէ Զուր
յորդ 'ի խոնարհ , յորձէ և զանունն ընդունի :

«աւորչին՝ առ որ խմբին ուխտաւորք յամենայն
 «աւանաց Արարատեան նահանգին ի նոր
 կամ ի կարմիր կիւրակէի՝ զկնի մեծի՝ Աստ-
 կինն : Ունի կաւ աղնիւ և սպիտակ , ոչ ինչ
 ընդհատ ի կաւոյն Արծափայ , յորմէ կերտեն
 անօթս ազգի ազգիս և բերեն յԱրեւան ի վա-
 ճառ : Բնակիչք նորա առ հասարակ բրուտք
 են և այգեգործք , ուստի և յուխտաւո-
 րել աստ ժողովրդեանն՝ մեծապէս շահին .
 նախ վաճառելով նոցա զգինի իւրեանց ,
 որով զեղխեալ ուխտաւորաց՝ զտօն ուխտին
 սրբութեան փոխեն ի զօսանս և եթ . և
 երկրորդ՝ զպուլիկս ջրոյ բրտեալս ի կաւոյ
 իւրեանց . յորոց պարտական է գնել իւրա-
 քանչիւր ուխտաւոր մեծ զհինգ կամ զվեց՝
 ի խաղալիս տղայոց , և ի խաչալուսյս մեա-
 ցորդացն ի դարձին : —

31 . Ջրվեժ երկւք ժամուք հեռի ի
 «Նորգայ ընդ արեւելս՝ է գիւղ իմն Հայոց ,
 կառուցեալ ի Լանջ ինչ լերին : Վաշտալայրք
 և ծործորք սորա ընդ այլոց արգասեաց՝ բե-
 բեն և զկտաւատ աղնիւ յոյժ : Բնակիչք
 սորա յատուկ իմն ճարտարութեամբ հա են
 զձէթ բուռյս այսորիկ՝ և բերեն վաճառեն
 յերեւան ի շրջակայս նորա : Ուր ի յարգի է

յոյժ, մանաւանդ յաւուրս սլահոց, զի բազումք ՚ի բնակչաց քաղաքին և գիւղօրէից նորա՝ զձէթ Սլովէժայ նախապատիւ համարին՝ քան զշիրակաւ Սաղարշապատայ, որ այն ինքնէ իւզ կնձթին:

22 Պարձեալ յարեւելս կոյս գնացեալ ընդ հարս լեւանց և ծիրպս վիմաց՝ յել և էջ անհնարին, հասաք ՚ի վանս Սուրբ Վեղարդայ, ՚ի հիւսիսային արտեան ինչ լերինն Վառնոյ, որ յաղագս լինելոյ Սուրբ Վեղարդայ անդր՝ յաւուրց անտի Սուսաւորչին Հոյաստանեաց, յայս անուն սովորեցաւ ազգն կարգալ գանուն հրաշալւոյն և հնազունին յարարս նախնեաց մերոց:

Սան քաղաքին Վառնոյ՝ սենիմք առ Խորենացւոյն մերոյ, թէ՛ շինէ Վեղամ զայս ձեռակերտ, և կոչէ զանուն սր Վեղամի: Յետոյ ՚ի թռռանէ՝ նորա ՚ի Վառնկայ նորոգել անուանեցաւ Վառնի: Յանցանել ժամանակաց շինեաց աստ Արքայ Տրդատ ամրոց հզօր որձաքար վիմօք և տուն հովանոց՝ մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք և բարձրաւանդակօք՝ ՚ի համար քեռն իւրոյ Խոսրովիդեստոյ, զրեալ ՚ի նմա զօրշառակ իւր հելլէն գրով: Սա ՚ի յեալին հեղինակաց ոմանց, նոյնպէս և ՚ի ռամկէն Խ-

րեանսյ՝ կոչի մինչ ցարդ թաղտ Տրդատայ,
 Սնացորդք ինչ աւերակացն մինչ ցայսօր ժա-
 մանակի՝ յայտ առնեն զնա լինիլ արդարեւ
 դործ հօր քաջի բազկաց հաւատացեալ Ար-
 քայիս : Իսկ յաղագս շինութեան քարափոր
 եկեղեցւոյ Այրեւմանից, այսինքն այր կոթե-
 ցեալ վանից՝ որ այժմ սուրբ Պետրոսի վե-
 րածայնեալ, ոչ ինչ պակաս մեծութիւն, ընդար-
 ձակութիւն և բարձրութիւն քան զՍտեփանոս-
 վանքն Արագածոտան, կոփեալ ՚ի մեծէ իմե-
 սեպնոյ ամբարձելոյ յարուան լերին, որ
 ունի քառասուն խորանս բարձրութեամբ, յորս
 մատչի պատարագ, ոչ ուրեք յիշատակի ինչ :
 Սմանք համարին զսա շինուած Սուսաւորչին
 մերոյ, այլ ամենայն աշխարհն տայ զայն Տրդա-
 տայ մեծի, յաւուրս կենդանութեան Սու-
 սաւորչին կառուցեալ : Եւ արդարեւ հայ-
 ելով ՚ի զարմանալի ճարտարութիւն կոփա-
 ծոց, յանօրինակ նորութիւն ձեռոց, և ըս-
 քանչիւն ճարտարութիւն քանդակացն, որով և ՚ի
 մեծամեծ ծախուցն անբաւութիւն, ոչ ոք երկուա-
 նայ համարել զգործն յաւէտ ևս հնազոյնքան
 զժամանակն Տրդատայ, յառաջ կամ զկնի Շա-
 միրամակերտին մեծի, յորժամ աշխարհ ա-
 մենայն պարսպէր այսօրինակ կերտուածոց :

Այս Էկեղեցի միայն անշարժ եկաց ընդդէմ
բռնուե մեծի շարժին գլխելոյ յամի Տեառն
1679, ուր Թախտն Տրդատոյ և ամենայն շըր-
ջակայ վանորայք երկրին՝ հիմն յարեն տապա-
լեցան, Անխնամ եկաց սա ընդ յոլով ամս, մին-
չև յետ յաղթութեան Առսաց, Տէր Յով-
հան Սանուկեան Նախջուանցի, որ երբեմն
վիճակաւոր քահանայ Հայոց Սաղբասայ՝ Դ
Հնդկաստան, առեալ իւր զկնկուղ վանակա-
նութեան Դ Տէր Յովհաննէկ Կարբեցւոյ՝ Հայ-
բապետէ մե բմէ, դնաց անդ և նորոգ պայծա-
ռացոյց զնա յամի Տեառն 1833 :

Թէ Դ շինուե և թէ յամայութե սորա, ուս-
տազնացութիւն ազգին յընթացս Արարկէից
Յինանց՝ ոչ պակասէր բնաւ, Ախեալ Դ Տրփ-
ղեաց, Դ Ղուգարաց, Դ Սինեաց, և յամե-
նայն գաւառաց, և Դ գաւառացն Այրարատոյ՝
գայր բազմութիւն արանց և կանանց, և մա-
տուցանէր աստ զուխտս իւր Աստուծոյ, Այլ
ահ մեծ էր մեզ Դ ժամանակին՝ յերեսաց խառ-
նիճաղանճ վրանարնակ տստանդականայն Շա-
ղաղի՝ Սէյդլու և Ղարափափաղ ազգաց,
որոց կանայք խաշնարածք էին, և արք աւա-
ղակք, Սոքա՝ Դ ձմբան՝ Դ դաշտս բնակէին,
և յամառան՝ Դ լերինս աստ և անդ : Թէ-

պէտ կրօնիւք մահմէ տականք են , այլ զուրկ
յամենայն վայելչութեանց մարդավար կենաց :
Ս' չակութիւն նոցա է դուզնաքեայ՝ անար-
ուեստ և տարժանելի : Իսկ նաբաժութիւն՝ ամ-
փոփ և անշայեկան իսկ : 'Ի ձմերան՝ տունք
նոցա չուառ գետնափօրք , իսկ յամառան՝
վրանք նոցա քուրձ կամ մէզար մազագործ :
Լ' բք ագանին փակել 'ի մերթոց սէխարաց իւ-
րեանց , կապոյ , բաճկոն : չապիկ և վարտիս :
այլ ճենճոտս և պատառատունս : Կանայք նո-
ցա 'ի գլուխ պատտտեն օղանման՝ զսեռ քօղ
իմն՝ հազիւ ուրեմն շերամայ , զոր և կոչին
թուխ փոշի : Իսկ չապիկ և բաճկոնայնքան կարճ
և փորաբաց , և վարտիս այնքան լայն՝ ըստ
ծիսի Պարսից , մինչ հազիւ թէ ծածկեն ըզ-
մէրկուիս նոցա : Սոքա հազիւ թէ գիտեն կո-
չիկն՝ թէ գինչ է , իսկ մանկտին՝ և զգեստ սչ :
Շ' աթ կամ գարէհաց ընդ բանջար և թան՝ է
միայն կերակուր նոցա : — Լ' գնուադոյն կիթք
խաշանցն գրեթէ հարկի գնան : Կանայք՝ յետ
ղամենայն պաշտօնս զտանց և զանոց կատա-
րելոյ՝ պարապին երբեմն և 'ի ման բրդոյ և
յանկուած խորճոց և խարարից : իսկ արք կամ
ծոյլ ննջեն , և կամ յաւազակութիւն երթան :

23. Դարձ արարեալատի՝ հրաւիրեցաք

ի վայելչ թթոցն * Վանաքեռայ՝ որ անկանի
յարեմտից հիւսիսոյ Երեւանայ, և ոչ յարեւլս
հարաւոյ նորա : Ուրանօր Պօղոս Սարգսպէտ
վանական Սեանայ Սանից, որ ի ծովուն Գե-
ղամայ, դարձ արարեալ ի Սարգսպէտայ՝
պատահեցաւ վարժապետիս և հրաւիրեաց զնս
գնալ ի վանս իւր ի Սեան :

27. Երկու ժամու ճանապարհաւ՝ հասաք
յաւերական Չազայ՝ հնոյ Կոտէից : յորոյ ի
թիկանց է Բարձապի, յորումէին խարխուլք
ինչ քարաշէն Եկեղեցւոյ : Օայս տեղի զկնի
յաղթութե արարին Ռուսք ամարանոց զօրաց
իւրեանց, որոց ի բրեւ ինքեանց զգեանա-
փորս ի բնակութիւն՝ յամի Տեառն 1832, զը-
տին զերկուս սամորս լիս հնագոյն ոսկի և ար-
ժաթի դրամովք՝ յունական գրովք, առ կու-
սակալութեամբ Երեւանայ՝ Կնիազ Սասիլի
Բէհբուդեանց Հայկաղեոյ, և յաջորդութե
Գրիգորի Եպիսկոպոսի Արղուինցւոյ՝ Օու-
կուն կոչեցելոյ : որք համարեցան լինիլ զը-
բամբ Արշակունի թագաւորաց մեծոց, և բար-
ձեալ ամբողջ առաքեցան ի գանձարան Այս-

* Վանաքեռ կամ քամաքեր համարիմ գիւղ կամ գոտա-
շին բնակութիւն Վամայ, զորով քերեալ զնաց ելից զԱւ-
սիո Թր նահանգ, զՏուն Սարգեաց :

« Երակոնն ՚ի քաղաքն Պերտրոսի : Չադ անկանի
 ՚ի լեռնադաշտին , որ ՚ի սլառճառս անբաւու-
 թեան բողից , բոլեաց , ողորմակութից , և այլ
 բազում ուտելի և բարեհամբանջարաց՝ ան-
 ուանելին (Բողի լերինք : Ունի վտակ հոսեալ
 յայսոցիկ լերանց , որ ոռոգեալ զանդատտան
 սորա , երթայ խառնի ՚ի Հրազդան :

Յառաջ խաղացել լից ժամուք՝ ընդ հիւսիս,
 հասաք ՚ի մեծ գիւղն Պարաքէշիշ : յարեմտից
 վտակին Հրազդանայ , և ագաք ՚ի տան երիցու-
 տեղոյն : Լերինք Պարաքէշիշայ կաւայինք
 ՚ի ստորոտս , գոյգն ինչ բերին բուսականաց
 բարութիւնս , այլ բարձունք նոցա կանաչա-
 գեղ զարդարին դալարաւէտ սիզովք և ծաղ-
 կամբ գեղափայլիւք : Պատմեաց մեզ Տէր
 Պերտրոս Քահանայ՝ թէ կայր անդ տեղի ոս-
 կեհանից : Որ եթէ ուղիղ իցէ , քանզի ոչ կա-
 բացաք ստուգել , ուրեմն այնինքն է ոսկե-
 հանքն Աբասաձորոյ՝ յիշատակեալ ՚ի նախ-
 նեաց :

28. 'Ի Պարաքէշիշայ հասաք ՚ի Պարաչի-
 չակ , ուր է գիւղն Հայոց Անշրոր , և առ երե-
 նորս եկեղեցի քարաշէն՝ մեծ և զարմանալի ,
 ուրանօր և ՚ի վերայ Հրազդանայ կամուրջ ,
 և առ նովաւ պանդոկ քարաշէն : Այս տե-

դի, որպէս անունն ցուցանէ նշանակել ծաղկանց—ձոր, եղև վայելչարան իշխանաց Երևանայ, թէ ՚ի ժամանակս Պարսկց, և թէ Սուսայն տիրապետութեան, Աստի անկանի Ճանապարհ, որ տանի ՚ի Աջնի կամ ՚ի Փշնի՝ աւան մեծ և բերթաւոր, որ այժմ աւեր կայ:

29. Այդ խորագոր գետոյն Ճանապարհ արարեալ թողաք ՚ի թիկանց զհաշաւորն ՚ի վանորսյս աշխարհիս՝ զմեհաստան Սաքենեաց՝ լքեալ մինչ խաղա, և եկաք ՚ի գիւղն Գեղամ՝ ՚ի Գեղամայ կառուցեալ, գեղ արքունի գաւառիս՝ որ նիստ իշխանացն եղեալ բնիկ Հայկազանց, և այժմ անշուք հեծէր ՚ի ձեռս նեղչաց՝ անհնարին տառապանօք:

Լաստեալ* ընդ ծովակն իբրև մլոնաւ և կիսով, Հասաք ՚ի կղզին Սեանայ† որ է բլուր՝ ՚ի գաղաթան ունելով զվանքն Ասաքիոց, և ՚ի նմա գրադարան մեծ՝ ձեռագիր մատենից նախնեաց,՝ Լ

* Լաստ է քանի մի ձողք յերար կապեալք առասանօք, և ՚ի ներքոյ փչեալ տիկս դասակարգեալ, զի տանիցին գծանրութիւն, և այնպէս թիալարեալ ՚ի կուսէ ՚ի կոյս:

† Չվճիտ պատմութիւն Սեանայ վանից հանգերձ լուսաւոր ծածօթութեամբ Գեղարքունեացն Ապստղատութեան՝ գրեաց ՚ի նորումս մեծանուն Չաքարեա Եպիսկոպոս Գիւլտապեանց Տփղիզեցի՝ այրն բանիբուն, իմ վարժապետ Ասատաճային, զորք ՚ի ստորեւ:

ստորոտս բլրոյ այսորիկ է անապատն Սեանայ՝
յանունն Տիրամայր Կուսին կառուցեալ . ուր
ճգնէին անապատականք իբրեւ ութն, և անմարմ-
նոց համբերութիւնս զի վերոյ ամենեցուն համ-
բաւէր Սիսիթար վանահայրն խստակեաց :

Սա գոգջիւր թէ բոլորովին բերանացեալ՝ ա-
ղօթիւք ընդ Աստուծոյ խօսէր զաիւ և զիշեր :
Բաց 'ի հասարակաց սլաշտամանց Եկեղեցւոյ
մերոյ սրբոյ աւարտէին առ օրին՝ և զուրկա-
նովն Սաղմոսաց Ղաւթի . զՍարեկ ողջոյն
'ի բերան ասէին, և ընթերցուածոց սուրբ
գրոց անդադար հետեւէին : Սիւսի միայն
ճաշէին, և այն՝ յերեկոյէ յերեկոյ : 'Ի շա-
բաթէ ցշաբաթ կերակուր նոցա էր խա-
շած ընդեղինաց կամ բանջարաց և եթ . իսկ
յաւուրս միաշաբաթուց լուծանէին զպահա-
իւրեանց 'ի սոսկ սպաս թանեայ : Սեղ ձկունս
որոսային, բայց ինքեանք և հուպ անգամ ոչ
լինէին : Եւ այս՝ ոչ եթէ կեղծաւորաբար
կամ առ 'ի ցոյց ինչ մարդկան, քաւ լիցի,
այլ գոգջիւր յայն բնաւորեալ՝ մեռուցմամբ
մարմնոց : 'Բանակութիւն կերակրոց միոյ միոյ
'ի նոցանէ, զոր ուտէին 'ի միում պահու, մեծ
էր, և կարծեմ բաւական մտակերին զաւուրս
չորս, զի կշտապինդ յագեհնային, և այնքան ա-

առդժք էին մարմնով, կէծ կարմիր դիմօք, և
առոյդ ողւոյժք և զօրութեամբ՝ մինչ ամօթ
առնել զամենայն մտակերս աշխարհի : Իսկ
Սիսիթար Սարգսպետ Սանահայրն, թող
զխոշորութիւն խարազն զգեստուց և անձնա-
շարժար կոշկոճանաց՝ խառն ընդ ուխտի իւրում,
ունէր և պարան նուրբ ձգեալ յորմոյ ցորմն
խցի իւրում, և զամենայն զգիշերն՝ պարա-
նոց 'ի վերայ եղեալ հսկէր աղօթիւք : զի
եթէ դէպ լիցի ինքեան յաղթահարիլ 'ի քնոյ՝
սեղմոց պարանին ընդ ուն հարեալ՝ զարթու-
ցէ իսկոյն : Օայս և ես իսկ աչօք տեսի,
յորժամ մանկօրէն սրահ կացի հսկման նորա :
Եյս ծովակ յարեմոյց յարեւլս երկայնի
իբրև 17 մլոնօք : իսկ 'ի հարաւոյ 'ի հիւ-
սիս՝ չորիւք և եթ : Եւ խորութեան նո-
րա ջուրք կապտագոյն երևին, ուստի և 'ի
լեզուն Պարսութեւն Գեօկչա լսի, որ է՝
երկնագոյն : Երբք տասան գետք մտանն 'ի նա,
և մի միայն հրազդան ելանէ 'ի նմանէ : որ ըն-
կալեալ զայլ և այլ վտակս 'ի լիւանց գաւառիս,
Սաղաղայ՝ Եդատանն և Վրտէից՝ մեծանայ
յոյժ յոյժ, և բաշխեալ յանհամար յառաջս՝
ուղղանէ զդաշտորայ աշխարհին՝ յարեմոյց
մինչև 'ի Սաղարշապատ, և 'ի հարաւոյ՝ մինչև

յիսանու մե իւր. 'ի գետն իջրասիս : Բերք
Հրազդանայ՝ որ կոչի Օ անկիրասար, առ
բին հաշուին լինել վեց լտերք ոսկւոյ,
որ առնեն տարեկան 2190, և բովանդակին 'ի
13,140,000 ոսկի դրամս : Բերէ այս ծովակ
երկոտասան ազգս ձկանց՝ ըստ իւրաքանչիւր
ամսոց տարւոյն : յորոց ոմանք սակաւածիւ
դոլով, կամ յայնպիսի ժամանակս տարւոյն ե-
լանելով ուր կամ հունձ և հերկ ժողովրդեանն
արգելու 'ի յորսալոյ, և կամ տօթ արե-
դականն 'ի տանելոյ 'ի հեռաւոր տեղիս՝ յան-
ժանօթից սակի լինին : Այլ զորոց որսան ան-
բաւ առատութեամբ՝ գրեցի յերես 36—73 :

Իշխանութիւն ծովակիս և Վեղամայ՝ ժա-
ռանգութեամբ իջանէր մինչև 'ի Հարիւրա-
պետն Վաքրիէլ, առ Պարսից իշխանութեամբ :
այլ զկնի յաղթութեան Առստց՝ իրաւունք
'նորա՝ որպէս և այլ ամենայն ժառանգաւո-
րաց՝ ընդ օրինօք անկան, և դարուց պիտէր
ակնկալութեան՝ զվճիռն տեսանել : Այժմ 'ի
պատճառս գաղթելոցն Պայազխոյ և Սա-
կուայ, ընդարձակեցաւ այս քաղութ գրեթէ
յիւր առաջին շուք. 'ի քաջացն Սակուեցւոց
առնլով զհոտ նախնի զօրութեան հսկայից
իւրոց, հունք են նորա 1000 :—

Վերջականս ծովուն Գեղամայ մինչև ի
Վաղականցն ձոր, անթիւ բաղմուք եռային Վա-
ղախ և Բօրչալու ցեղք Տաճկաց, և Հանգոյն
վերջ գրեալ խառնաղանճիցն՝ ոչ խնայէին
կեղեքել և ի կենաց անգամ Հանել զանցա-
ւորս ճանապարհաց՝ առ որս Հասանէր զօրու-
թիւն ուժոյ իւրեանց :

Երկու ի մեծամեծ դաւառաց աշխարհիս
Հայոց՝ որք անկանին զՀիւսիսոյ ծովակիս այ-
սորիկ , այսինքն են մասն Տաշըաց և բերթին
Գաղայ՝ յանուն սոցա Վաղախ և Բօրչալու
կոչելով, կարծիս իմն ծնանին յիս՝ գոլ ժո-
ղովրդեան այսոցիկ՝ մնացորդք ինչ նախնի ե-
կամուտ ազգաց : Որք ստիաւ առ ստիաւ Հօ-
բացեալ տիրեցին դաւառացս, և յանուն ազ-
գացն անուանեցին զնոսա : Յաղագս Բօրչա-
լուաց՝ չունիմ ինչ ի Հնութեանց , իսկ Վա-
ղախ , կամ ըստ բուն ազգին Հնչման՝ Ասաակ,
նոյն Համարիմ ես՝ զորս ոմանք ի նախնեաց
Այսիկ անուամբ յիշատակեն յաւուրս Սրմ-
բատայ Արքայի մերոյ : Յորոց՝ որք յայնկ յս
ծովակի բնակին , որ այժմ անկանի ընդ Տե-
րութեամբ Առւստոյ փոքր ի շատէ զկերպա-
բան մարդտալարի կենաց յանձինս բերեն , իսկ
որք ի մասն կրօնակից Պարսից՝ գրեթէ գլու-

խովին անմարդացեալք՝ քրէիքուր դաղանաց ա-
նապատի վայրագասուն բարս երևեցուցանէին

Շնորհ ունիմք արդարեւ սլաշտպանութեան
Հայկազուն Իշխանի գաւառիս, ապա թէ ոչ
վաղոց արդեօք լեալ էաք որս ատամանց սոցա,
առ որս համբաւեալ էր ճոխութիւն վանակա-
նաց աշխարհիս :

Կացեալ ՚ի Սեան զաւուրս ինչ՝ դարձաք
Երևան ՚ի 27 ամսեան Յուլիսի :

Օ այսու ժամանակաւ Սարգարն Երևանայ
կախեաց զվայտէ՝ զայր մի անձանօթ ազգաւ-
որ գիտէր զբազում լեզուս . և հրաշագործ ոք
համբաւէր ՚ի բերանս ռամկին : Ըսի թէ՛ այր
դիւթ եղեալ սորա՝ ոչ միայն զանազան առ ա-
չօք տեսիլս ցուցանէր ռամկին, այլ և գործս
վատթարս և աղտեղիս նիւթէր և գործէր միշտ :
Յաւուր միում, այնինչ յապարանս իշխանին
գտեալ, և տեսանէ զբազմութիւն կանանոյ՝ ի
քաղհանաց անդորէիցն դառնալ՝ երևեցու-
ցանէ նոցա հեղեղ անձրեաց լճացեալ զճա-
նապարհայն . ընդ որ զհանդերձս ՚ի վեր կա-
լեալ յանցանելն իւրեանց՝ զամօթալի տե-
սարանս ցուցանեն, հեշտալիս աչաց Պարսից՝
ի զբօսանս և եթ, Ըստիսի խաբուպատիր և
հեշտախտական միջոցօք՝ որք առաւել ազ-

դէին ՚ի մանկտին և կանանին, հաչակ հարեալ նորա՝ առ ինքն գրոհէր աւուր աւուր գրադմութիւն նոցա ։ Սինչ այնքան՝ զի և զիդեցիկն ՚ի կանայս Սարգարին ոչ ամաչէր ՚ի տես զնալ կախարդին ։ Այսպիսի բացարձակ չարագործութիւն հանապաղ անյայտ մնալ ոչ կարէր, ուստի յիրազեկ լինել իշխանին և ՚ի սաստել կանանց իւրոց, իբրև եղիտ զնոսա յերտին սնոտխապաշտութեամբ նախապաշարեալս, կամ զսուտ բնազանցութիւն ճշմարիտ հեշտութեանց առաջաստ միայն ասեալս՝ կալաւ զայրն չարագործ և ՚ի կախարան եհան զնա ։ Վէշ նորա կեր թաչնոց եղև, և նեխեալ ՚ի բաց լուծաւ ։ այլ զեռ ևս հաւատային թէ չէր հար մարդկային զօրութեան մեղանչել նմա, Ասէին ևս, թէ նա աներևոյթ կայր տակաւին ՚ի քաղաքի անդ, և ում կամէր յայտնէր զինքն ։ —

Ճանապարհ արարեալ ընդ հարաւ՝ թողաք զբերթն ՚ի թիկանց, անցաք ընդ քարաշէն կամուրջ՝ Նորդայ դետոյ, և թողեալ յաջմէ զՆորաշէն * և զՆորագաւիթ զիւղօրէս՝ առ

* Նորաշէն անկանի ՚ի հարաւոյ բերթին, բնակեալ համակ ՚ի Հայոց, իսկ Նորագաւիթ իբրև մղոնաւ ՚ի հարաւոյ Նորաշէնայ՝ ունի երկուս Եկեղեցիս, և բաժանի ՚ի շոր թաղս, որք

եղերբք և լազդանայ՝ եկաք յԱղբաշ գիւղ .
առ որով անցանէ Վառնոյ գետ՝ ազատ ըն-
թացիւք . ընդ ամենայն ճանապարհն՝ յաջմէ
ընդ յարեմուտս տեսանելով զՍուրբ Լճ-
միածին , որ վերջ կամ եօթն հրատախօք հե-
ռի 'ի մէջ անկանէր , և 'ի յետուստ 'ի
հիւսիսոյ՝ զԱրեւան , հեզիկ 'ի վեր ընդ բլուրն
բարձրացեալ :

Ընդ գետն 'ի վեր յարուցեալ՝ գտաք զա-
ւերակս բերթապարիսպ հզօր քաղաքին , զոր-
մէ հաստատէր Վօղոս Արդապետ , լինել մի-
նացորդ նախնեոյն Վիլայ՝ Ստանին Հայոց ,
զոր շինեաց Խոսրով Արքայ , և զարբօնիս
'ի նմա հաստատեալ՝ տնկեաց առերի նորո-
տնտառս երկուս՝ զԽոսրովակերտ և զՏաճար
Սայրին , 'ի հիւսիսոյ Արտաշատոյ կամ
Խոր վերապին , Արկին նորոգեցաւ յաւուրս
Սրբոց Արդանանց , և Արդազիզ ոստի-
կանի հաղարացւոց : Այլ 'ի վերջոյ եղձաւ
'ի սաստիկ գետնաշարժէ , որպէս և դէրք
աւերակացն ցուցանեն : Բլուր լամբ փոքրիկ ան-
կանի 'ի մէջ աւերածոցն , զորով շրջապատեն

կօշին , Թուխ Մանուկ 'ի կողմն Քալարոյի . Ղարխաղան՝ 'ի
կողմն Ուլուխանլուայ . Գետակ առուի՝ դէպ 'ի Գառնի , և
Բերթին Թաղ՝ դէպ յերեւան :

աւերակք ասարանից և տանց լայնածիր նըստիւք , Ասա յաջորդեն նոցա վիւածոյք բերթապարսպին , որք երևին իբրև բլուրք արուեստակերտք պար առեալ զմեծ բլրովն , յորմէ՝ որպէս ինձ թուի , և զանունն էառ : Այլ զարմանք մեծ են , զի ոչ ոք ՚ի մատենադրաց մինչ ցայսօր ժամանակի , որոշակի տեղագրել հաճեցաւ զդիրս քաղաքիս այսորիկ : Ոմանք դնեն զսա ՚ի դաշտին Շարուրայ . ոմանք՝ յՍտան գաւառի , և ոմանք ևս նոյնացուցանեն ընդ մեծին Արտաշատու : Պատճառ այսորիկ այլ և այլութեան կարծեաց՝ թուի ինձ խափանումն գործածութեան անուան Սեծամօրի . որ է՝ զի նշանակէ զՍեջուրն , և է՝ զի զՎառնուոյ գետն : Արդ սկսեալ յԵրևանայ մինչև ՚ի Նախչուան քաղաք , ընդ դաշտն Շարուրայ , թէպէտև կան զանազան ջուրք և առուք , այլ ոչ ոք յայնցանէ տիրապէս գետանուանիւրաց ՚ի Վերտոյն Վառնոյ , և ՚ի գետոյն Շարուրայ , որ այժմ Արփա-չայ կոչի ՚ի Տաճկաց . որիչ յԱսուրեանէն Շիրակուանայ : Արդ՝ եթէ տարեալ զետեղիցէ ոք զայս քաղաք յափն գետոյն Շարուրայ , սկարտ էր լինել նորա առննթեր Նախչուանայ , ուղիղ ընդ յարևելս Արդաշատու :

և ոչ թէ 'ի Հիւսիսոյ նորա , որպէս ակնարկին ամենայն վիպասանք Ազգիս : Իսկ եթէ առ Պառնի գետով՝ որպէս և է իսկ , չիք անդանօր Սեծամօր , և ոչ խառնուրդ ընդ Երասխայ . զի 'ի Հրազդան խառնի այս գետ , և նովաւ հանդերձ յԵրասխ ընթանայ չորս ժամու հեռի 'ի խառնարանէն : Անունդ Պառնոյ գետ՝ ոչ յիշատակի առ նախնիս , ուրեմն կայ ինձ ասել աստանօր , թէ Սեծամօրիւ նշանակին նոքա զայս գետ , Սեծամօր՝ զի ընդ անհնարին տղմուտս Երևանայ անցեալ 'ի Ղալին , առնու զանուն Սեծամօրի , որ այն ինքն է՝ տղմային : Բայց այն զի 'ի գահիցն գայ արքունեաց Պառնոյ , կոչի այժմ՝ յայդ անուն , Օ կնի Սուսաց գաղթականք ոմանք՝ իբրեւ տունք 30, բնակին յաւերակս նորա , և հոտ առեալ 'ի համբաւոց , կոչեն զսա Արտաշատ , թէպէտև վրիպակաւ :

Աստ անկանէր 'ի հնումն Երազընդհան Տըի դից , դպրի գիտուն Որմզդի ճարտարուն՝ մեհեան , զոր կործանեաց Սուրբ Ղրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանեաց : Օ սոսկ ուզիղ ընթերցուած գրութեան Ագաթանգեղայ թողեալ ոմանց՝ այլ ընդ այլոյ ընթերցան , վարկան և

գրեցին ևս : Բայց եթէ Տիր անուն գիւթ
 իմն պաշտէր 'ի Հնոց՝ անուանքդ Տրդատ ,
 Տիր , Տիրան և Ղարի—թիր՝ յայտ առնեն ,
 "Այն կոչէր և Սարազ . ուստի վարազագիր
 մատանեալ ադ կնքել և մատուցանել Համարէր
 առ մեօք և առ Պարսեօք՝ ահաւորագոյն նշան
 երդման : Որպէս անուանքս Սարազդէն ,
 Սարազատուր , Սարազվաղան և այլն՝ ցու-
 ցանեն : Կոչէր Ղալիր , և ահա Ղարոզ և Ճա-
 կատագիր 'ի մեր լեզու յայտ առնեն զնա :
 Իբրև բարկանան կանայք Արարատայ՝ ասեն ,
 || Ղարոզն տանի՛ զբեզ : || Կոչէր և Երազընդ-
 Հան . զի այսր կոոց էր տալ կամ մեկնել զե-
 րազս . որպէս Հերմէսի առ Եգիպտացիս :
 Յանուն սորա և Լնի 'ի Հնումն Երազա-
 ւորս անուանէր . իբր յերազ եկողի , կամ
 զերազ մեկնողի տեղի : Եւ զամենայն միա-
 Հաղոյն առեալ՝ նշանակէր ճշ զԱրամազդ՝
 Օ ևս՝ Յիւսիտէր կամ զԱրև , որպէս զը-
 նէ բազմաշխատ Հնախօս մեր , այլ զՓայ-
 լաճուն , կամ զԱյրն՝ որ նախ զնա եգիտ և
 'ի վերայ խօսեցաւ : Յայլուր ցուցեալ է մեր
 զյատկութեանց սորա՝ ընթերց . և Համեմա-
 տեալ ընդ Հերմէսայ կամ Սէրկուրեայ այ-
 լազկեաց՝ գտանես զմեծ իմն լուսաւորութիւն

զնախնի մոգութենէ աշխարհիս Հայոց, քան զոր ոք ոչ համարձակի ստուգադոյնս յառաջ բերել : Հնար է զհանուր իմն բազմաստուածութիւն 'ի մի միայն բովանդակել՝ յԱրեւն, կամ յԵՀՈՎԱՅՆ. բայց այդ ոչ է ճիշդ հնախօսութիւն : Օ այսմանէ և զայսպիսեաց խօսեցայց 'ի հատորն՝ որ 'ի վերայ Պարսից :

28. — Եկաք 'ի Խոր Ալիքապ, շուրջ զորով անկանէին աւերակք մեծի մայրաքաղաքին համօրէն Հայաստանեայց՝ զԱրտաշատոյն ասեմ, որոյ այժմ հետք ևս ոչ նշմարին : 'Ի վերայ կրկնազագած գլխոց բլրոյն Արտաշատայ՝ ունէր յառաջն Ղաղակ, այժմ յարեւելան գագաթանն և եթ երեի վանքն Խոր Ալիքապոյ Լուսաւորչին Հայաստանեայց, զոր 'ի նորոյ վերանորոգեալ էր Երսէս Արդապետ ոմն, Հաստափոր կուչեցեալ, միաբան Սրբոյ Աթուղիկէին, Ունէր ամբողջ վիմապարիսպ շուրջանակի 'ի մէջ ունելով զմեծ իմն Եկեղեցի յանուն Տիրամօր, և 'ի հիւսիսոյ նորա մատուռն ինչ կառուցեալ 'ի վերայ վերապին անդնդայնոյ, ուր ճգնեցաւ Սուրբն Ղարիգորիոս զամս հինգետասան՝ իբրև որդի վերնամարտին Անահայ, այլ ել անտուստ և լուսաւորեալ պայ-

ժառանգոյց զհամօրէն Հայաստանեայս՝ իբրեւ
որդի հոգեւոր՝ Առաքելոյն թաղթէոսիս Ալի-
րայն՝ համարեալ թէ առ անբաւ խորութեան
իւրոյ՝ զտուր և առութիւն շնչոյ աղօթկերա-
ցին խափանեալ, պատճառս ետ յիտադայ-
ից կիսով չափ լնուլ զայն հողով, և 'ի նմին
յարուցանել զսեղան:

Իսկ յարեմոեան զազաթի բլրոյն, որ 'ի
թիկանց սորա՝ է սեպուհ հզօր, յորոյ վերայ
ցուցին ինձ ոմանք 'ի վանականաց Ալիբալին՝
զգրոշմ 'ինչ խաչանիշ, գծեալ ըստ ասից իւ-
րեանց՝ մատամբ Առաքելոյն թաղթէի: Առ-
ստորոտով բլրոյս՝ էր գիւղ իմն փոքրիկ, բնա-
կեալ 'ի Սէյդլու թուրքաց, որոց բնիկ պաշ-
տօն է հուղկահարութիւն. թէև 'ի զօրա-
նալ իշխանութեան բդեշխին՝ նուազեցան սո-
քա, և զգիմակ անմեղութեան զերեսօք ծլա-
տեալ՝ գործէին զերկիր 'ի սնունդ, Հեռի ան-
կանի Երասխ 'ի հարաւոյ բլրոյս՝ իբրեւ զէս
հրասախի, իսկ խառնուրդ Սեծամօրի ընդ
յարեմուտս նորա՝ իբրեւ երկու հրատախօք,
Ախեալ ասախ մինչև 'ի ծիր եղերտացն Առ-
շարչասպատայ ընդ յարեմուտս, և մինչև 'ի
Ղէվալու, (որ ինձ թուի զոլ Սարակերտն
Հարուրայ՝ ընդ յարեւլս, ձգեալ յերկայ-

նութիւն ,) Հարուստ իմն և լայնութեամբ
 ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ գետոյն Երաս-
 խայ՝ բուսանի տեսակ ինչ ծղօտաւոր սի-
 զոյ , որոյ բունն է սպիտակափայլ և իւղա-
 լից նման ելեկտրոնի , տերեւքն նման սնձոյ ,
 իսկ արմատն նրբաթել և ամփոփ : Յարմա-
 տոց աստի սորա ծնանի որդեն կարմիր , և
 մտեալ 'ի մէջ ցօղունից սորա՝ ուտելով երթայ
 և ելանէ 'ի ծայր նորա : Դամանակ ելանե-
 լոյ նորա սկսանի զմիջով ամսեան Յուլիսի ,
 և տեւէ մինչև 'ի վաթճան () գոստոսիս Լսս
 մեծագին բերք Լրարատեան աշխարհիս , թուի
 թէ 'ի պատճառս սաստիկ բռնաբարութեան
 Պարսից 'ի վերայ ողորմելի շրջակայ գիւ-
 ղականացն՝ խափանեալ կայր առ այժմ , թէ-
 պէտեւ յետոյ , զկնի յաղթութեանն Ռու-
 սաց՝ () աղկարար Սահակ Եպիսկոպոս Կոն-
 դեցի , վերստին երեւելի հանդիսացոյց զայս
 վաճառ : Քանզի յառաջնումն՝ օգնականու-
 թեամբ Սիմէօն Սարգսպետի առաջնորդի
 Սանայ Սիրապիս , և շրջակայ գիւղօրէ-
 ից հաւաքեալ զմասնաւոր իմն քանակ 'ի սո-
 ցանէ , սպան գինւով և կրով . զմասն ինչ
 չորացուցեալ , և զմասն ինչ յիւղոյ քամեալ
 և լոսեալ , առ 'ի պէտս նկարուց 'ի վերայ

Թղթոյ՝ առաքեաց առ Նիկողայոս Ա. Այս-
րին Առևաց, և ընկալաւ ՚ի նմանէ զան-
գամանդի մատանի առ ՚ի տրխաուր մեծի ե-
րաստեաց իւրոց: Եւ այս միայն չտիեաց
զնորա բովանդակ յոյս, վասն զի՝ այնուհետեւ
հրաման եղև Առևս զհնչարտաց՝ աշխատ առ-
նել առհասարակ զամենայն ժողովուրդս չըն-
ջակոյ գիւղօրէից և հաւաքեալ զմիջառն՝
չորացուցանել և առաքել ՚ի Պետրոբուրգ,
Իւրաքանչիւր գիւղականի սահմանեալ է
վարձ յարքունուստ 40 փարոյ, կամ հինգե-
րորդ մասն 4 ըրանոյ Պարսից, այլ թէ գու-
րնթերցող ընկալար ինչ, նոյնպէս և գիւղա-
կանքն ողորմելիք. զի իշխանք նոցա յափշ-
տակէն զայն ՚ի պէտս իւրեանց:

29. Ներսէս հայր վանացն ընկերեցաւ
մեզ կիսով հրատախաւ ցամին Երասխայ, ու-
րանօր Սէյդլու գիւղականք նորա, որք էին
միանգամայն վանացն պաշտօնատարք և լու-
սարարք, լցին փքովք բերանոց իւրեանց տիկս
ուծն մեծամեծս, կապիցին ՚ի ներքոյ չորից
մեծամեծ ձողոց, ձգելոց ՚ի վերայ ընդ եր-
կայնուծիւն՝ զօրէն գերանաց ձեղուան, և ա-
պա քաղեալ ՚ի մացառացն մնչայի, որք ան-
տառանան գրեան թէ յեղիւս Երասխայ, թա-

ւանեցին սնդակազմ, և արարին մեզ քէլ-
լէկ, որ այն ինքն է լաստ, Իբրեւ կատարե-
ցաւ բովանդակ գործ շինուածոյն, ողջու-
նեալ զմիմեանս, ելաք մեք 'ի լաստ անդր
և անցաք 'ի հարաւ առ ոսն Սասեաց :

Իբրեւ ելաք 'ի ցամաք անդր, կալաք
զերիւարս մեր, որք զերծեալ 'ի սարուցն
թողեալ էին ընդ լուղ անցանել զգետն :
Կացեր տիգրօք ընթերցօղ, առ ավին գետոյ
մեծի՝ առ 'ի զինն անցի աշխուժագունին 'ի
կենդանեաց ընդ ջուր, ուրեմն զբեալքն իմ
'ի դլուխ Տնկաբանութեան այսր գործոյ՝ ոչ
իւիք տարագէտ երևին քեզ : Իսկ թէ ոչ
ուրեմն ինձ իմա զլայելութիւն և զվսեմհե-
տեանս նորուն : Յուղի անկաք : Ի հեռուստ
ահաւորագոյնն բարձրութեամբ Սասիս, քա-
նի գնոյաք՝ խոնարհիլ սկսանէր, գոգջիր հիւ-
րամեծար յատկութեամբ իւրով : Չէր գիւղ
հաստատուն ուրեք, այլ օպայք, կամ վրա-
նատրղիք ինչ Սարաց աստ և անդ, 'ի պատ-
ճառս անառաւսիտ մացառացն մոշայի, (իւ-
ղունի,) ամբաւութիւն չարախայթոց մոծա-
կաց և մթիխաց շնչարգել առնէին զմեզ : Իբ-
րեւ երկոց ժամուց ճանապարհաւ հասաք 'ի զար-
հուրելի իմն վտակ Սեաւջրոյ, որիչ անտի՝ որ

բղխեալ յԱրագածոյ ոտանէն 'ի Հիւսիսոյ
 յարեմտից Վաղարշապատայ՝ խառնի յԵ-
 րասխ գետ, Օ այս համարիմ ես Ալին Պինայ,
 յիշատակեալ ի Խորենացւոյն, ուր անկաւ Ար-
 տաւազդ Երկրորդ, Պարզ է ջուր սորա,
 յորժամ յափն առնուցուս, այլ 'ի վտակին
 առ անբաւ խորութեանն այնքան սեւանայ,
 մինչ ահ արկանել յոգիս հայեցողաց, 'ի վե-
 րայ ձգեալ գերանք երկու և եթ, յօրինէին
 'ի կամուրջ, այլ այնքան վտանգաւոր՝ մինչ
 ձիով անցանել ընդ այն ոչ համարձակեցաք,
 Պատմեաց մեզ իմունի, թէ երբեմն զերա-
 մակ մի գումշոց բովանդակ եկուլ այս գետակ,
 և ընդ բան նսրա ես ոչ զարմացայ, վասն
 զի թողլով զի եզերք նորա ճախնուտ ան-
 հնարին՝ սղալջան իբրեւ կաթսայ եռանդեան՝
 կռիւ ուրեք չտալով ոտից, նաև անհնարին
 խորութիւնն նորա կցորդեալ ընդ անձկու-
 թեանն, անելանելի անդունդ իմն առնեն
 զնա՝ որոց միանգամ անկանին 'ի ներքո, Սա
 յԵրասխ խառնի, Հառաջ խաղացեալ աս-
 տի յանջրդին արեակէզ, հասաք 'ի վտակ
 իմն որ հոսեալ 'ի Մասեաց, դայ դադար-
 կի յԵրասխ, Հարեւելից կուսէ վտակիս ան-
 կանէր աւերակ մեծի գիւղաքաղաքի, առ ո-

քով լայնածիր , խարխլապարիսպ և փշաբեր տեղի այգւոյ իրիք , ուր նախ արկ ուռի նահապետ հերկոց աշխարհի . և ՚ի գինւոյն զմայլեալ վճռեաց զապագայ վիճակ կենաց որդւոց իւրոց երեցունց . զուարճարան սարգեւելով աշխարհի՝ զԱյրարատեան մեր աշխարհորսէս և մայր Աստուածապաշտութեան զնա՝ և արուեստից կարեւորաց մարդկան՝ դըժխոյ մեծափառ , Առ քեզ յԱստուածապատումն Սուրբ Գրոց զայդէգործուի , զհերկ , զհունձ , և զարմանալի այն ճարտարութիւն շինութեան Տապանին և Աշտարակին Քաբելովնի , զուրնակիչք Հայաստանեաց ընդ չուերն ՚ի Սինաար՝ իսկ և իսկ ձեռն արկին կառուցանել անդանօր , Խոհական ընթերցող , Թուեալ թէ քանի՞ արուեստից կատարելութեան պէտք էին յայն շինուած , որոյ յետ Աստուածասաստ կործանմանն՝ աւերակք ՚ի չորեք հազար տմաց հետէ՝ կան և մնան տակաւին յապշութիւն մտաց ամենայն մարդկան :

Աստի ընդ արեւելս անկանի քարահանքն մեծ կարծրագոյն գայլախաղ քարանց , զոր հասարակօրէն ջրաղացաքար կոչեն : Աստի հատեալ զոյգ մի , և ընդ մէջ փորեալ , և լի սեռն անցուցեալ , ընկէին և մէկին դէպ ՚ի

Պատրիարք՝ առ ի պէտս գործատան Աբրահամ
Սիրգայի :

Անդ խոժոռ զառ իվերս վտակին ընթա-
ցեալ միոնօք երկու՝ Հասաք ի պարտէզ Օլի-
րանեաց արդի Արկուռեցոց : Օլի վասն ան-
փութութեան ժողովրդեանն ոչ այլ ինչ բե-
րէր տեղին , քան զծիրան և զայլ մասնաւոր
Համանման և դիւրահաս պտուղս : զբնա թէ
անտառայինս՝ Համն մատուցեամբ պտղոցն Ե-
րևանայ : 'Ի Հարաւային սպառուածս ծի-
րանեաց անկանի այժմեան Արկուռի , գիւղ մեծ
Հայոց՝ իրբն 800 տանց : որ ունի իւր և յա-
տուկ Եկեղեցի : Եւ անդր ևս քան զայս իը-
րն միոնաւ միով՝ անկանի վանքն Յակովբայ
Սփրնայ Հայրապետին , բերթապարիսպ և
քարաշէն՝ այլ անշուք : Օհիւսիսակողմամբ
պարսպին անկանին մարգք յարադալար սիզոց ,
Հովանացեալ ի ծիրանացն և յուռենեաց՝
շուրջանակաւ : յորոց յարեւից կտրկաչաՀոս
անցանէր ձիւնահալ վտակ նորա :

Առաջնորդ վանացս Պետրոս Սարգսպետ
ոմն , այր յաղթանդամ , խռումօրոս , մրայօն
և զարհուրելի , որ էր առաջնորդ միանգամայն և
միաբան վանաց իւրոց : Օլի բաց յիւրմէ չու-
նէր զայլ ոք եթէ ոչ՝ զպառաւ մի մածնապան ,

զանդէորդ և զորթարած : 'Իմէջ այլ և այլ պաշտամանց իւրոց, ընկալիալ էր և զաշալուրջ պահպանուի սքսորելոցն յԱջմիածնայ, որում միայն սրտշտճեալ : 'Օհաղը օտար էր յերեսոց նորա, և հիւրասիրութիւնն՝ դիմաց դիմեղակութեանն համեմատ : Որ յառաջին տեսութեան իւրում, այնքան խոժոռս հայեցաւ 'ի մեզ, մինչև համարել մեզ թէ Երուանդէ կենդանացաւ Արշակունի՝ հայեցիւք իւրովք ռալացուցանել զմեզ. գուցէ վարկանելով զմեզ աքսորեալս յիւր սահման սառնամանեաց : Բայց իբրև մատոյց նմա (Թ)ունի զկոնդակ հայրապետին՝ զյանձնարարական՝ ընթերցաւ և ընկալաւ զմեզ 'ի ներքս, այլ դէմք նորա ոչ փոխեցին զընականն ահեղութիւն : Ճաշեալ էր սորա 'ի հարկէ, զի զկնի նախաճաշուն և նհարին յաջողեցաւ մեզ հասանել անդր. — բայց հրամայեաց զինուլ մեզ՝ ուլ մի, զոր 'ի սեղան մատուցին եփեալ ամբողջ, հանդերձ անկանու միով լի մածնով, և ափսէիւ մեծաւ պանրով. որք կացուցին զբովանդակ համադամս պարզութեան կենաց նորա : Վինի ոչ պաշտէր անդանօր 'ի զեղխութիւն, թէ տէտ և առաջին գինարան երեսաց ամենայն երկրի, () լի և ցքի ամենեկն ոչ, թոյնքն մահա-

բեր մարդկային կենաց : Եղաւ սեղան , այլ մեկուսի եկաց հիւրամեծարն աստիճական , և հրաւիրեաց ի նոյն զՊօղոս վարդապետ , որոյ գոլով հիւանդագին և խոնջեալ , և՛ ձեռքն մխել յայն դանդաղէր , թէ չէր յառաջ մատուցեալ Առաջնորդիս , և հենդն ի նա արձակելով՝ մանրեալ զուլն բովանդակ , Զեւր Պօղոս վարդապետի ծիղառ ծիղ ծասքեալ դէթ զմին ի մսանաց կենդանւոյն՝ մինչև ահա քաղեցաւ յԱռաջնորդէս ամենայն միս յուկերաց նորա , Յառաջ մատոյց ասլա զմածունն , և ցկէսն վճարեաց , հաւատարմացուցանելով հիւրի իւրում , թէ՛ « բարեխառնէր զՅերմուի մսոյն » : Եւ նոյնպէս զսանիրն՝ ասելով՝ թէ մարսեցուցիչ է : Եւ միայն բարեխառնաբար և մարսեցուցիչ զի ոչ սլայթեցին զխորշակ նորա , որ ծալեաց ի բերան և լօշս հինգ ընդ նոսա :

Յայս վայր յոտին կացեալ սլաշտէի զերանելիս , վասն զի՝ անարդու թիւն մեծ էր յայտոսիկ ժամանակս աշակերտաց նստիլ ի սեղան ընդ վարդապետս իւրեանց : Այսանորոյ իբրեւ տեսի զՇարայ ոգէփոխեալ յայս Առաջնորդ՝ Զանացայ ճար առնել զլիւրյս , զի մի սովամահ կորնչեցիմ : () մտաւ ածի , թէ

դրդել և խուեցուցանել զհեղաճոգին Պօղոս Սարգսպետին սեղանակցութենէ նորա , (որպէս բազումք առնէին , —) անհարին էր ինձ վասն կրկին պատճառաց : Ս'ի՛ զի նա ոչ լսէր ինձ յայսպիսիս : Եւ երկրորդ՝ զի սեղանն նորա էր՝ և ոչ թէ սորա : Ս' ասն որոյ հնարեցայ և զմայրագրութեան զանաւորս վանաց պատիւ ընկալայ , և այնուհետեւ կեանս վարեցի վաւուկս ի կերակուր , և մաքուրս ի հանդերձ :

'Ի տրիտուր բարերարութեանց բարեպաշտօն , այլ առ ժամանակեայ մայրագրի այսորիկ՝ ոչ ինչ առնէի ի ձեռին մատուցանել՝ քան ընթեռնուլ և բանալ նմա երբեմն զգլուխս ինչ Աստուածաշունչ Սուրբ Պրոց , զպատմութիւն վարուց Սրբոց , և երբեմն ևս զհաստուածս ինչ գրուածոց իմոց : այլ այս յաւէտ առ ի հրդեհ սնափառութեան իմոյ , և ի խայծ զարմանաց և սիրոյ նորա , որ գոգջիւր զԱրիստոտէլն համարելով զիս մանկացեալ , առատութեամբ շնորհէր ինձ զսեր , զկաթն , և զամենայն ոգեպահուստ կերակրոց և պտղոց † :

† Թէպէտեւ երկուտակ կուզկացեալ յաւէտ ի վշտաց քան յամաց , սակայն դեռ վառուն կայ յիս մանկութիւն , և տմենայն ինչ սիրելի մին Քայց ոչ երկարեմ զնոցանէ առ այժմ :

Արկուռի և վանքի Սրբոյն Յակոբայ միով
 և կիսով միոնի հեռի ՚ի միմեանց՝ յարեմոեան
 կողմն վտակին Արկուռայ հոսեցելոյ ՚ի Սաս-
 ոեաց՝ անկանին ՚ի լանջ անդ լեռինն մեծի, ուր
 եղերի լայնարաց բերան խորանդունդ վշին ամե-
 Նւոյ՝ կամ ձիւնաթումբ լճին, Առեթի շրթանց
 սորա, քարանցն խանձելոց, և անհարին բլու-
 նութեամբ բացումն վշին, յայտ առնէ զհա-
 զուհ հրաբուլն շիջեալ, Ալ իբրեւ այսպէս՝
 նաև զհանք ածխոյ՝ եթէ փորձեսցի ՚ի նմա
 հանճար բանիւրուն տարրալուծի, և ոյժ ձե-
 ոին արքունի, Աստի մինչև յաղբււրիկ Սրբ-
 օյն Յակովբայ ձղի միոն մի և կէս, զարդա-
 բեալ բովանդակ անդորոյիւք աստ և անդ,
 մշտադալար կանաչօք և ամենատեսակ բան-
 ջարօք, Անուանի է ՚ի բերս լեռին այսորիկ
 սունկն մեծ ասպարաչափ, պարարտ թարմ, և
 համեղ յոյժ, 'Ի վերայ Աղբրկանն Սրբոյն
 Յակովբայ կառուցեալ է մատուռն փոքրիկ,
 որոյ ՚ի հալատակողմանէն բղխի կաթ առ կաթ
 ջուր յաւաղան ինչ վիմափոր, զոր «Անհատա-
 կան» անուանեն Արկուռեցիք, պնդելով՝ թէ առ-
 ցէ որչափ շատ և արագ և կամիցի ոք ՚ի ջրոյ աւա-
 զանին, դեռ կաթ առ կաթ հասումն նորա լեռ-
 իակոյն զգաղ արկու ՚ի տեղոյն, և ոչ պակասի :

Պերբնական հրաշից տճւր դու , կամ բնա-
կան համակրութեան դեռ ևս զարմանալիս
պատմեն զՋրոյ աստի յայտմանէ՝ ամենայն
ժողովուրդք երկրին , 'Ի գալ մարախոց
ուրեք՝ գան 'ի բնակչաց նորա , և բառնան
կժով նորով 'ի ջրոյ աստի , զոր և զգու-
շութեամբ մեծաւ տանին , չղներով 'ի գե-
տին , Սի թէ պէտ լիցի երեկոթս ուրեք
առնել , արարեալ եռտանի 'ի գուազանաց
ընդ միմեանս կապելոց , կախեն զկուժն ըզ
նմանէ , և իբրեւ հասանեն յերկիր իւրեանց՝
թափօրական հանդիսիւ ելանեն 'ի դաշտորայ ,
և կաթեցուցիալ զայս ջուր յառուս անդոց
և յակօս ցերից իւրեանց՝ աղաղակեն առ
Դստուած : Եւ ահա տարմ 'ի տարմոց սարե-
կաց յանկարծ 'ի վեր երևեալ , որ յառաջն
ոչ ուրեք տեսանելի՝ անհնարին արագու-
թեամբ կոտորեն զանբաւութիւն մարախացն ,
Եւ եթէ դէպ լիցի ծանրանալ թևոց նոցա
հիւթովք մարմնոց մարախացն կոտորելոց ,
գնան լուանին 'ի ջուր . և անդրէն դարձեալ
սպառեն զմնացորդս նոցա :'' Այս ան ախորիկ
ուխտիւք և զոհիւք պատուի այս ազբիւր 'ի
Հայոց և 'ի Տաճկաց միանգամայն ,

Յաղբերէ աստի մարթիս 'ի վեր ելանել իբրեւ

ապարիզօք երկուքումբք, այլ ոչ առաւել, զի սկսանի ձիւնն թանձրամած, Եւ վասն այսորիկ՝ ոչ ոք իշխեաց ելանել ՚ի կառար նորա, Իշխեցին այն Սուրբն Յակովբ Սրժբընայ, և Իբրահիմ՝ փաշայն Բայազիտայ, այլ մին վասն աղօթից և ճգնութեանց իւրոց՝ ընկալաւ ՚ի հրեշտակէն զփայտ փրկութեան աշխարհի, Իսկ միւսն վասն յանդգնութեան և ձեռնիրութեան իւրոց՝ ընկալաւ՝ զմահ,՝ ըստ ականատեսս վկայութեան առաջնորդիս վանաց,՝ “ Ե՛յլ յանցանել ժամանակաց յանդգնողոյն ևս դտաւ կայսերութիւն Սուսաց,՝” ասէր մի ոմն ՚ի հարադատից Սրբոյ Եթօռոյն,՝ “ որ առաքեաց ՚ի Պաւլիկնայ արօանհաւատս և Եռանբերականս, որոց ոչ հաւատալով Սուրբ Պրոց, իժօրէն պատառել կամեցան զորովայն Սօր համօրէն մարդկան, և ժսրհեցան ելանել ՚ի կառար լերինն մեծի, Ե՛յ թէ ելին, հա՛, ոչ թէ ՚ի կառար անդր, այլ ՚ի կուղ նորա, Տեսանեա եղբայր զցոռնն տրտաքս սլալարացեալ յուս լերինն, անդր ելիալ անկեցին զխաչ, և առասպելաբանեցին թէ այն բարձրաբերձ և երկնանման լեռոն Սասիս, էր միայն 9000 ոսն բարձր ՚ի ծովէ, Կարելի արդեօք,՝ —

Եռապատիկ է աստանօր օդ Մասեաց . ի վերոյ քան զաղբւրն Յակովբայ՝ է ձմեռն մշտն-
ջենաւոր . ի ներքոյ մինչև ցԱրկուռի՝ գարուն
ծաղկաբեր . իսկ անախ ցԵրասխ՝ ամառն տօ-
թագին : Առ երկաղբեր այսորիկ ընդ յարե-
մուտս՝ անկանի վիհն անդնդային , յոր ամօք
ինչ յառաջ անկեալ մեծաքանակ լեռնաշէղ-
ջուած հատոր ձեան ի բարձրագագածն Մաս-
սեաց՝ ելից զձորաւոր նորա զամս ինչ . ուստի
և ժողովեալ ջուրցն հալելոց՝ արար զնա լիճ
անյատակ խորութ : Օկնի տարւոյ միոյ ի յաջոր-
դեւ ամառանն երկրորդի՝ բեկաւ ասի , մասն ինչ
այսր ձիւնապաղաղ թմբոյ նորա , և յորդեաց
արտաքս զայն սաստիկ և զահաւոր յորձանուտ ,
որ ի հիմանց սրբեաց զբովանդակ Արկուռի , և
խարխլեաց զպարխալ վանոցն Յակովբայ :

Ինչպէս անդամ սառնապատի այս լիճ , և ի
տասլս ամառան : Ուստի քանի մի աւուրբք
յառաջ քան զգնալ մեր աստի՝ երկու ի Մա-
րաց վրանաւ բնակելոց ի լանջակողմանս Փո-
քուն Մասսեաց , անցանել կամ լով յա-
րեմտեան լանջակողմն Մեծին , և յուլանա-
լով չափել ի քայլս ոտից զձանրատաղտուկ
և զանհնարին խորածորս Արկուռոյ՝ ի վե-
րայ երեսաց սառին սողալ սկսան : Այլ յան-

կարծ բեկանելով նորուն ՚ի ներքուստ՝ ՚ի մի
ումպ եկուլ զերկոսեան , Ա կնի ժամանա-
կաց գտին ասեն , զհրացան միոյ ՚ի նոցանէ՝ առ
ի խէչ կռուեալ զսառուցօքն , և ծանեան ըզ
կորուստ նոցա :

Իրկու ևս այլ մարդիկ զազանաբեկ կո-
րեան ՚ի լերին այսմիկ , մինչ մեք անդր էաք :
Կարծիք էին հայորերոյն , թէ առիւծ պա-
տառեաց զնոսա , զի գտանի անդ :

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ բարձր Սասիս՝ որքան հըռ-
ջակեալ ՚ի Պիրս Աստուծոյ , Մախահարց
մերոց՝ և այլ և այլ ազգաց , այնքան տա-
կաւին ևս անծանօթ մնայ մինչ ցարդ ՚ի մե-
րոց և յօտարաց միանգամայն : Իւ պատճառն՝
որպէս եսն հասկանամ , ոչ անհոգութիւն թա-
ղաւորաց , ոչ ծուլութիւն ժողովրդեան , ոչ
բարձրութիւն նորա , ոչ ձիւնապատութիւն ,
և ոչ անմատոյց կորդութիւնն եղև . քանզի
բազում լերինք կան յաշխարհի՝ քան զՍասիս
դժուարամատչելիք՝ ընդ որս ճանապարհ ար-
արին մարդիկ և առնեն . մանաւանդ՝ Ազգ
մեր , Ապա երևի , զի միայն պատկառելի
խորհուրդ տապանին դադարելոյ ՚ի գլուխնո-
րա , որով և արգանդ լինելոյ նորածին սերնդոց
զարմիս մարդկութեան , յանյիշատակ հնու-

թե՛նէ և այսր պատկառանս իմն ածէր Ազգի մարդկան չլրբանալ Քամօրէն և զառականս ծնողին բանալ : Ս'աթթ ինչ իցէ մարդոյ՝ ա- սաց Նիկողիմոս ց() ընկադիր վերստին ծնն- դեան մերոյ . անդրէն մտանել յարգանդ մօրն :

ԱՆՈՒՆ

'Ի խաղալ տղայոց յԵրևան բաղաքի կոչեն զՍասիս “ՍՈՒԹՆ ԱՇԽԱՐՀ,” Եւ այս նախնի աւանդութեանց խեղճեանք իմն է՝ 'ի հաւուց և հարանց անցեալ . քանզի և երգիչք Պողթանն՝ առ Խորենացւոյն , յանէ- ծլս Արտաշիսի առ Արտաւազդ՝ յիշատակեն զայն՝ ասելով , “Եւ դու յորս հեծցես յԱ- զասն 'ի վեր 'ի Սասիս . զքեզ կալցին Քաջք տալցին յԱզատ 'ի վեր 'ի Սասիս , անդ կաց- ցես , և զԱՌՏՍ ՄԻ՝ ՏԵՍՏԵՍ :

Այլ առաջին յանուանակոչութեանց սորա համարիմ ես անունդ “ԱՆՈՒՆ” որոյ յաւի- տենազիր զողցես յիշատակ գտանի ո՛չ միայն 'ի հնութիւնս աւանդութեանց աշխարհիս , որք զերգս եղեալ 'ի բերան Տապանին Նոյի դիմառնաբար ասել ետուն ցՊարգուռ լեառն մեր , թէ “Պարգուռ , առ զիս” Եւ նորա պա- տասխանի տուեալ՝ ասել , թէ՝ “Պննա՝ 'ի

Մասիս , որ բարձր է քան զիս” այլ և ՚ի գաւառն Առնոյտան կոչեցեալ : Այս անունն զարդիս միայն ՚ի վերայ գաւառին նշմարի , ուստի՝ թուի թէ հնադոյն և անդործաճականն յանունս լերին մերոյ է Առնոյ :

Երկրորդ անուն նորա և սեպհական համարիմ զԱԶԱՏՆ՝ նախագոյն քան զԱրամայիս՝ ուստի Մասիսն անուանեցաւ : Հաստատէ զմեր կարծիս , Անոջ յղւոյ մեծ օրհնութի ՚ի Հայաստան համարել և ասել , “Աստուած բարի ազատումն տայ քեզ” : Բարեաւ ազատիս , և այլն : Անոջ ծնելոյ ոչ ասեմք՝ ծնաւ . զի այդ կողուց և ոչխարաց է . այլ ասեմք՝ աղատեցաւ : Ապաքէն իրաւամբ կոչի Մասիս մեր Ազատ . այսինքն մայր աղատեալ յերկանց ծնին դեան իւրոյ :

Եւ եթէ ոչ այսպէս , ո՞ տոյր համարձակութիւն պառաւանց Վողթանն զրուցել զԱրտաւաղդայ , “Եթէ արդեւեալ կայցէ յայրի միում , և երկու շունք հանապազ կրծեն շղթայս նորա” : Չկար ՚ի Հայաստան ոք սիրող Արտաւաղդայ . տինս կին , որդիք և եղբարք . որք ելեալ յայր անդր տեսանէին և ստէին զպառաւանցն առասպել , Չէ հնար ասել՝ թէ չէ : Ուրեմն յայտ է , զի նախնի

նախապաշարութիւն, կամ լաւ ևս՝ որդիապարտ
ակնածութիւն էր, որ արդեւ ժողովրդեան պատ-
կառել ՚ի վայրացն:

(1) անազանութիւն կարծեաց միշտ ՚ի տգի-
տութենէ յառաջ դայ. և եթէ մեծանուն
մատենագիրն Սարգմէն իմանայր չայլ լե-
զուն, և աշակերտէր առ մանց և աւանդութեանց
մերոց՝ ոչ տանէր զԱրարատ տնկել ՚ի Բակ-
տրիա, պատճառ բերելով՝ որպէս թէ Սուրբ
Գ.իր.ք յարեւելից ասեն չուեալ մարդկանն ՚ի
Սենաար՝ որ ոչ համաձայնի ասէ, դրից
չայաստանի. զի Սենաար Բաբելոն է. և
չայ.ք ՚ի հիւսիսոյ կայ նորա. և ոչ թէ յա-
րեւելից, Որով ոչ խորհի, զի Սուրբ Գ.իր.ք զա-
մնայն երկիրն յայսկոյս Եփրատոյ մերոյ՝ ուր
Սասիսն կայ՝ Արեւելք կոչեն, Եւ Կոստանդ-
նուպօլսեցի.ք նաև զՓոքրն Ասիա՝ Արեւելք
կոչեն մինչև ցայսօր ժամանակի:

Կրկին է մասիս, Սեծ և Փոքր: Սեծ Սա-
ռիս անուանի տիրապէս կոչեցեալն ՚ի մէնջ
Ազատ. այն անմատոյց ՚ի մարդկանէ, և ձիւ-
նապատ գաղաթ լերինն՝ ուր հանգեաւ տա-
պան Նոյի: Եւ Փոքր կոչի ձիւղ նորա
կամ գլուխն՝ որ ուղիղ ընդ արեւելս դէպ ՚ի
Նախջուան անկանի. և ՚ի բոլոր բնակչաց նա-

Հանգին անուանի Փոքր կամ Պստիկ Սասիս :

(Թ) ողեւալ զաւանն Արկուռի՝ ուր բնակին մերձ 800 տունք Հայոց . և երկու մղոնօք ընդ դիւր զառիւիւրն մղեալ՝ դաս ՚ի վանս Սրբոյն Յակոբայ՝ առ վտակաւն Ահուաւոյ : Ապա ընդ ձորակն դէպ յարեւիս Հարաւոյ ելեալ ընդ սեպացեալ եմակն ՚ի վեր՝ դաս յանդիման ահադին և սառնապատ վերապին, ուր բնութիւն խառնի ընդ պատմութեան անցից նորա ՚ի զարմանս հնասիրաց :

Յարեւելից վերապին մեծի ընդ մատուռն՝ ուր բլիւի աղբիւր Սրբոյն Յակոբայ՝ յարեւելս շեղ ՚ի Հարաւ դիմելով՝ յանքար և ՚ի հաւասար հովիտս ծաղկածիծաղ դալարեաց՝ և հեղիկ ընդ զառիւիւրն բերելով, հասանես ՚ի գլուխ Փոքուն Սասսեսց, հրաշարան աչաց՝ շրջակայ և հեռաւոր առարկայիւքն : Յերեանայ կամ ՚ի Ատիսջուանայ հայեցեալ՝ կարծէր ոք զկատար նորա այնքան սուր և տիգացեալ, մինչ անհնարին համարել և թռչնոց անգամ դադար գտանել ՚ի նմին . բայց ելեալ ՚ի վերայ՝ գտանես և զինչ աւանդ յիշատակի վաղանցիկ զուարճութեանց . — սարաւանդ տափարակ իբրև վեց մղոնաւ շրջապատի : ՚ի կեդրոնին՝ ծով կամ լիճ ՚ի ձեանց հալելոցն

Հաւաքեալ, աստի և անոտի անտառ թեղօշի
կամ թեղի ծառոց . յորմէ բնակիւք Արկու-
ռեայ յամսեան () գոստոսի Հատանեն ցախ
'ի վառոյթ և 'ի ցանկս պարտիզաց իւրեանց :
Այլ այս անտառ տիրապէս մօցառ ասել
պիտի . քանզի առ սաստիկ ցրտութեան տե-
ղւոյն ոչ տյեքան աճին և զարգանան ծառք .
տինն պատահին ևս ամբ , յորս ոչ բնաւ Հալի
ձիւն գազաթան Փոքու տյսր Սասսեաց ,

Արջու , ընծու , և առիւծու խկ՝ երկիւղ
շատ ցուցանէր ինձ առաջնորդ վանացն . կան
և կատու , կուղ , և գրեմ թէ ամենայն տեսակք
գազանաց և էրէոց : Սունկ նորա մի մի վաճան
կամ ասպար , պարարտ , պարարուն , և բարե-
համ : Շուշան , օղին , բոլի , բոխ , զոխ և
Հազար այլ բանջարանի , որոց զանուանս ան-
գամ ոչ գիտէի և ոչ գիտեմ , գտանին անդ :

Բայց որ առաւել վարձատրել կարեն զվա-
տակ ճանապարհորդին , և պատմութեան աշ-
խարհի բանտն զմեծ յոյտնութիւն , են քա-
նի մեծամեծ տապանք կճեոյք , իբրև վիշ-
տասան ոտնաչափ երկայնք և հինգ կամ վեց
ոտնաչափ թանձր , որ 'ի ձե գերեզմանաց ըն-
կողմանին զեղերօք լճին և կոչին Վերեզմանք
Սկսյից , — ռամկօրէն () լուղի գերեզմաներ ,

քանզի թէև յատուկ անուն ևս իցէ, սակայն Արարատեանք () զուգ զհսկայն կոչեն այլազգերէն :

Թերևս նորասիրաց պատճառս տաց և քերթողաց, 'ի մասնաւորել խմում զոմանս 'ի հրաշալի տեսարանաց Փոքու, ընդ ևս հրաշալի անցից Սեծի մերումս Սասեաց :

ԵՐԵՒԱՆ

Պէի 'ի Սուրբ Պիրս, թէ յամսեան մն տասաներորդի երևեցան գլուխք լերանց, և ահա Երեան, որ անկանի 'ի Կոտայս գաւառ Արարատայ՝ նուիրն անուամբ և յայտնագոյն իսկ աւանդութեամբ կոյ և մնայ մինչև ցայսօր՝ տրձան յիշատակի անցից ջրհեղեղին : Քանզի ասի, թէ իբրև բացաւ ձեղուն կամ լուսամուտ տասլանին, նա որ զառաջինն ետես ըզկատարս լերանցն Վառնոյ և Վեղամայ միանգամայն, առ խնդին աղսղակեաց՝ երևան, երևան, (Թէպէտև 'ի Սրբոյն Յակովբայ Երբահիմ Փաշայ՝ ոչ օք կարողացաւ ելանել 'ի գլուխ Սեծին Սասեաց,) սակայն 'ի գլուխ Փոքուն Սասեաց ես հրկիցս ելի : (Երանի թէ այժմիկ ևս յաջողէր ինձ գէպն, տղայ հասակաւ, սակայն մինչև ցայսօր անջինջ

դրոշմեցան գաղափարք յուշի (սմուժ,) և ընդ
 Հիւսիս Հայեցեալ՝ տեսի զի երկնամբարձ ա-
 հեղանայր Արփկաս՝ իբրեւ զամպ մթին 'ի թի-
 կանց ամենայն լերանց . բայց Աբադածն , Ա-
 րային , Ղառնին , և Ղեղամին 'ի մօտոյ ահե-
 զագոյնք ևս . որք որպէս ինձ 'ի Փոքունէն՝
 նոյն և՛ Այիհանց 'ի Սեծէն Սասսեաց երևեալ ,
 բնականաբար յինքեանս ձգէին զուշագրու-
 թիւն նոցա . Իսկ ընդ հակառակն լերինք
 Աորդուաց 'ի հարաւոյ՝ ընդ Ապական , Սէնդ
 և Սաւալան յարեւելից՝ բարձրաբերձք որքան
 և եւն , ճնշին առաջի Սասսեաց , և երեխն
 որպէս սեխս 'ի խանի շարեալք :

ԵՂՈՒԱՐԻ

ՅՐԱՎԱՐԵԱԼ նախահարք՝ անհամբեր ըս-
 պասէին զիջանելոյ ջուրց և երևելոյ երկրի .
 ապա զկնի աւուրց ինչ՝ իբրեւ տեսին զստորոտ
 լերին Արայի բացեալ , գոչեցին “Եղև՝ արդ” .
 այսինքն՝ արդ եղև դադարումն ջուրց : Ո-
 մանք զայս հին աւուրց աւանդութեամբ զանց
 արարեալ՝ համարեցան անուան նորա ծագել
 'ի Ղեղարդէն Քրիստոսի , որ առ ժամանակ
 մի պահեցաւ առի՝ 'ի վանս նորա : Բայց այս
 յերեկեան խօսք եւն , զի անուն Եղուարդայ՝

Հայելով և ՚ի սլառմութիւն Աղգիս՝ Հնազոյն է քան զՎեղարդ :

() ԸԱԿԱՆ

ԹԻՊԷՏԵՒ Երևումն Լճուարդայ յոյս մեծ ծնանէր յոգի նախահարց , սակայն տակաւին զգաշուն մեծ ծովացեալ ջուրբք զառաջեաւ տեսեալ՝ ոչ ինչ կարէին համարձակել ՚ի փոփոխումն վիճակի իւրեանց : Բայց իբրեւ վերստին հայեցեալ տեսին զբլուրն ծիրանափայլ չեչաքարանց , որ մինչև ցայսօր բոսորափայլ երանգէ զաւանն () շականայ՝ զուարճացեալ խրախուսանօք իմն ձայնեցին : () Շական . օ՛շական . այսինքն է՝ երանի աչաց մերոց՝ զի տեսաք և՛ զայս բացեալ : Ի բանիւ () շականայ ՚ի հիւսիսոյ՝ բանիւր արդեօք և Արկուռի՝ ՚ի ստորոտս մեծին Սասնայ . այլ գուցէ ոչ երևէր Նոյեանց՝ վասն մեծաւորութեանն իւրոյ : Զերևել () շականայ թէպէտև Հնար էր աշխահին բնակել ՚ի մարդկանէ՝ սակայն և այնպէս դեռ վերջին աստիճան բարձրութեան ջրոյն զամենայն դաշտ բերրի և զստղաւէտ ծածկեալ ունէր . մինչ երևեցաւ Ուշին աւան առ Քասաղ գետով :

ՈՒՇԻ

Իբր թէ տեղին՝ զոր յՈւշի ունէին , իբրեւ

ղվերջին կիտանիշ զիջանելոյ ջուրցն՝ բացաւ, երեւցաւ : Ստուգաբանութիւնք անուանցս ոչ միայն անլրէպ հաստատութիւնք են Տապանին՝ Արշի իջանելոյ՝ ի Հայաստան, այլ մանաւանդ թէ՝ և՛ Պարսիտին Եդիմայ անգր լինելոյ : Օ ի արդարեւ զայնպիսի անուանս տալ վայրաց՝ ծանօթից միայն է գործ, և ոչ անծանօթ աստանդականաց : Անհամար աշխարհ, կղզիք և եզերք գտան դարուց ի դարս ժամանակաց . բայց ոչ հին անուանք նոցա, և ոչ նորոգ եղեալքն ի գտողաց անտի՝ զայսպիսի ճիշդ համաձայնութիս ընդ անցիցն ցուցանեն :

Սովին տեղի տամք և քաջ չափաբերին՝ առնուլ զամիսն մետասաներորդ, և չափելով ըզբարձրութիւն գագաթանց հիւսիսային լեւանց մերոց՝ տեղ ի տեղի իջանել և գտանել զստիճանս նուազութեան ջուրցն : Արգուցէ և այլ անուանք տեղեաց՝ զորոց կամ տգէտ ես, կամ մոռացեալ՝ առաւել ևս օգնեսցեն նմա :

ԱՐԿՈՒՌԻ

Արկ ուռի, այսինքն տնկեաց ուռ : Իւաղողի մատին՝ արգատ կամ ուռ ասեմք : Արդայս առաջին և հնագոյն բնակարան աղգի

մարդկան յետ ջրհեղեղին , անկանի ՚ի հիւսիսային կողմանէ ոտանն Սասսեաց . ուր տնկեաց Նոյ զուռ որթոյ՝ առանց որոյ այգի ոչ լինի : Ասացի առաջին բնակարան . նախ՝ զի բնակաւ նաբար Նոյ իջեալ ՚ի լեռնէն՝ աստ պատահել պիտէր . և վասն բնակութեան ութն ոգւոց միայն՝ երկար ճանապարհ երթալ բնական իմն չէր : Երկրն բաւական էր , ոչ եթէ ութից՝ այլ՝ յաւէտ քան զութն հազարաց : Սանաւանդ զի և դաշտավայրք դեռ տամուկք էին , և Երասխ անցանել պիտէր ամենայն ասիւփն , եթէ որ ուղենային գնալ ՚ի Սախիջէան քաղաք՝ կամ յայլուր : Անդ՝ ուր տնկեաց Նոյ զայգին , անդ արբ և ՚ի գինուոյն , Քանան կամ լաւ ևս՝ Խըն Հայերէն , իբր արմատ խընդ , խանդ , և ծաղը բառից՝ ծաղը արար զնա . և անէծս ընկալեալ մերժեցաւ յերեսաց նորա , և որպէս թուի ինձ՝ բնակեցաւ ՚ի Քանաբեր :

ՔԱՆԱԲԵՐ ԿԱՄ ՔԱՄԱԲԵՐ

Անկանի ՚ի հիւսիսոյ Կոնդին Երեանայ , և յարեմտից ուսոյ Կոռեզանն՝ ուր գերեզմանոցն է Երեանայ : Անարգեալն ՚ի Հօրէն Քամ կամ Քանան , զսովա քերեալ բնակութիւն արար յԱւտի մեր նահանգ ,

ՎՈՇ, ԿԵՄ՝ ՎՔՈՒՇ

ԻՍԿ որդի նորա ՎՔՈՒՇ անցեալ յարեմու-
տըս կոյս յոստ ինչ Արագած լերին՝ ի անդի
շրջապատեալ լերամբք՝ բնակեցաւ անդ, և
անուանեաց զայն՝ ՎՔՈՒՇ կամ Վոշ. զոր ոմանք
աղաւաղելով Վուաշն կոչեցին զնա, ի հաս-
տատութիւն բանիս առնում զաւանդութիւնն՝
որ կայ մինչև ցոյսօր ի բերանս հասարակաց՝
որ զայր անարդ և արհամարհ՝ “Վոշայ ժամա-
հար” կոչեն, Եւ փոխանակ ասելոյ, || թէ այս
ոք անարդ է՝ ասեն, քան զՎոշայ ժամահարն
է, || Եւ եթէ չիցէ պատճառ սորուն ի պառ-
մութեան աշխարհի՝ ընդէր ապա այս կոչումն.
այնինչ շատ գիւղք և աւանք ի նահանգին
աղքատագոյն կան, և չիք ի նոսա յիշողու-
թիւն այսպիսի, Ս՝ անաւանդ թէ և Վոշն իսկ՝
թագաւորաց առանձնարան եղեալ է մեր. ունի
զարդիս բերթ ի կարմիր քարանց ի լերինն
կառուցեալ. և անդս, և այգիս պատուա-
կանս քան զԱրկուռւոյն. որպէս և գետ
կամ վտակ ստորերկրեայ՝ որ ահագին դնդ-
մամբ հոսի յայրին՝ ի հիւսիսոյ գեղջն,

ԽԱՆՏՈՒՏԻ ՁՈՐ

ԻԲՐ Վանանայ, Վամայ, և Խանդոտի,
այսինքն ծիծաղողի ձոր՝ տակաւին կայ ի մէջ

Կօչայ և Շիրակայ , Առասպելքն զնմանէ 'ի
Ժողովրդեանն , եթէ ուղիղ մտօք պարզիցին ,
զստոյգ անցս Վրամայ 'ի մէջ բերեն , քան ըզ
Տիգրանուհեայ մերում կամ զնմանելոյն , որպէս
դնէ 'Նոր Հայաստան :

ՆՊԱՏ

ՆՈՅԱՊԱՏ լեառն հուպ առ Սասիս և
կից ընդ Օճաղիումն , ուստի բղիտնն ակունք
եզեմարուխ գետոց աշխարհիս՝ առաջին ամա-
րանոց համարիմ՝ Նահապետիս մերոյ սրբոյ ,
Վանդի այր հինգհարիւրամեան նախ քան
զհեղեղն եղեալ Նոյի՝ լսէր արդեօք կամ ըն
թեռնոյր զտեղւոյ դրախտին Ադամայ , և
հուպ յայն տեղի փափագէր բնակել՝ գէթ
զամիսս ինչ տարւոյն : Արդի սովորութիւն
բնակչաց խելամուտ առնէ ինձ զայս բան . ոյք
'ի տօթոյն Արարատայ խոյս տուեալք՝ անդր
հարկանեն զվրան ի բեանց , և յարօտս խա-
շանց հրաշանան և հարստանան :

ԱՂԱՒՆԷՏՈՒՆ

ԱՅՍ գիւղ այժմ անկանի իբրեւ երեք մղո-
նօք հեռի 'ի Վասախ գետոյ ընդ յարե-
մուտս նորա . և զարմանս բերէ ընդ այսպէս
կոչել անուանն . այնինչ յիշատակ հնունց ,

լեառնն , կամ բլուր ինչ ոչ գտանի անդանօր ,
 Արձակեաց 'Այ զաղաւնին՝ որ դադար ոչ
 գտեալ դարձաւ . բայց զինի աւուրց կրկին ար-
 արձակեալ՝ այլ ոչ ևս դարձաւ : Անուն սորա ,
 բնաւորութիւնն աղաւնեոյ , դրութիւնն գեղջոյ ,
 (տկնյանդիման Արարատ լեռին ,) և այս անցք ,
 զարմանալի իմն եղանակաւ Հաղորդին իրերաց :
 Բայց ինքնին երեան լինի աստանօր և միւս
 խնդիր . զի որ ինչ անուանի , սուրբ , և յի-
 շատակաց արժանիք գործեցան , 'ի Հիւսիսոյ
 Սասնաց լեռինն յիշատակին . և որ ինչ անա-
 խորժ , ապերախտ և գժամն լիք՝ 'ի Հարա-
 ւոյ նորա : Եւ եթէ չիցէ այս ծագեալ 'ի
 մօտաց նախաշտարակեան նաՀապետաց՝ իբր
 յարՀամարՀութիւն աշտարակին՝ որ 'ի Հարա-
 ւոյ Սասնաց և շինողացն՝ ուրեմն զարմանք
 իմն են :

ԱԳՈՒԱՒՈՒՑ ՎԱՐ

'ԱՅ զագռաւն արձակեաց . և նա գնացեալ
 ոչ եկն վերստին 'ի տապան անդր : Այսն զի
 ընդ Հարաւ գնաց , և լեառն՝ ուր նստաւ և բոյն
 արար՝ կոչի մինչ ցարդ Ագռաւուց Վար :
 Եւ է կրկին , մին որ բաժանէ զՕլարեանդ
 'ի Հին Գարեղենից գաւառէն , և յինքն ընկըլ-

մէ զՏիգրիս գետ՝ այժմ Լաջուխ կոչեցեալ.
ուր է Պազի կեօլին կամ լիճն Լրեթուսայ .

Եւ երկրորդ՝ 'ի Կարդուաց աշխարհին , 'ի
Հիւսիսոյ Կապուտակ ծովակին՝ որ տանի 'ի
Պաւլիժոյ , 'ի Խորովչահէ , 'ի Մամադա-
նայ , 'ի Գօգանայ , 'ի Խանայանոյ՝ յԱ-
ջաբշեր , 'ի Շիշաւան , 'ի Շիրազ , 'ի Քուլ-
թաբէ , յԱլի , 'ի Բնաբ , 'ի Մարաղա , 'ի
Զիլիկ , և 'ի Գուար :

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ ԿԱՄ ՆԱԽԶՈՒԱՆ

Թիւ հնութիւնք , թէ աւանդութիւնք և
թէ պատմութիւնք ազգիս և օտարաց՝ ուր եր-
բէք և յիշատակեն զսա՝ քաղաք անուամբ յի-
շատակեն : Լարդ և շինել քաղաքի պիտին նախ՝
ժողովուրդք բազումք . և ջրազմանալ ժո-
ղովրդեան թոռանց 'ի թոռունս՝ հարկիւ խնդ-
րի ժամանակ երկու կամ երեք հարիւր ամաց :
Եւ ահա յայնժամ և եթ թուի ինձ կանգնել
քաղաքիս : 'Ի հաստատութիւն բանիս առ-
նում զմիւս անուն նորա , ուստի նախ չու-
եցաւ աշտարակաշէն բազմութիւն մարդկան , և
մահ՝ Նոյն անդ , որպէս և գերեզման նորա .
թէպէտև . Հայք Եփրեմ 'ի նպատ լերին
փորէ նմա զայն՝ ընդէմ աւանդութեան և պատ-

Մութեան միանգամայն : Այր հետեակ զա-
ւուրս երբս հազիւ հասանէ յԱրկուռոյ 'ի
'Սախիջևան , և այն՝ անցանելով ընդ Ե-
րասխ գետ , և ընդ արևելս ընթանալով :
Եթէ դիցուք թէ 'Սոյ զայդին յԱրկուռ-
տնկերաց , և ինքն 'ի 'Սախջուան բնակէր ,
արտաքոյ բնականին խօսեցեալ լինիմք : Իսկ
եթէ դիցուք ըստ Հնախօսին մերոյ՝ թէ Եդեմ
ընդ արևելս գոլով , բնականաբար ձգէր զԺո-
ղովուրդն դէպ 'ի կողմն իւր՝ և զ'Սոյ ինքնին ,
ծաղու արժանի լինիմք : Օ ի ընդէր մեք սոսկ
'ի նշանացն հասկացեալ և սնդեմք հաս-
տատել այլոց զտեղի դրախտին , ու նա հինգ
հարիւր ամօք նախ քան զհեղեղն կացեալ ,
և դեռ անճանօթ՝ տղայաբար յարեն կոյս
կղկաթէր :

ՄԱՅՐ ԱՆԻ

ԱՆԿԱՆԻ յարեւելից հարաւոյ 'Սախջուանոյ ,
և ուղիղ ընդ արևելս . Օ արուանդայ և Հեր
կամ Խոյ դաւառի . այսպէս կոչեցեալ 'ի սակա
'Սոյեմզարոյ կնոջ 'Սոյի , և մօր հանուր մարդ-
կութեանս՝ անդր թաղեալ լինելոյ :

ՕՐՈՒԱՆԻ

ՕՐՈՒԱՆԻ , թէպէտ Եղնիկ զուգ Պարս-
կական համարելով թարգմանէ 'ի բաղտ , կամ

փառք, որպէս թէ՛ Օ առլան, սակայն ես բուն
հայերէն համարիմ, ՚ի ջրվանն, զի ընդ ջուր
վարեալ, կամ զջուր վանեալ՝ ապրեցաւ ՚ի համա-
կործան հեղեղաց : Այս դէպք առաւել Բաղտ
կամ Փառք եղեն նմա, քան թէ ոսկի կա-
պեալ ՚ի սլարանոց ընկղմէր յանդունդս խորոց :
Նազի՛ ոսկւոյ լինել նախ քան զհեղեղն յիշա-
տակուի իսկ չիք : Եւ այս կարկատանք առաս-
տելախօսից Պարսից են միայն : Իսկ ջրվանն,
Օ բուան կամ Սեմ էր՝ որ նախ բնակեցաւ
՚ի Օարուանդ, և տեղին յանուն նորա կոչե-
ցաւ Օ բուանայ անդ, Օ այս այսպէս ստու-
գաբանելով՝ ՚ի կամս նորա ապաստան առնեմ,
ուսուցանել զԱրև անդ՝ կամ ո՛չ :

Ի մէջ երկուց Սասեաց անկանի ահագին
և անմատոյց այն քարայր, յոր ապաստանեալ
աւազակաց՝ և հուղիահարաց՝ քամահէին զօ-
րինօք երկրին :

Սարգար յայն սակս կառոյց զհզօր բերթն
Սարգարաբատ՝ յարեմոից Արկուռեայ, ուր
ինքնին իսկ ամառէ, և զօրք հսկեն հանապազ
զանցուդարձ Սարաց : Այս թուի ինձ դու
նախնի Փառախօտն, զոր շինեաց Վեղամ ընդ
յարեւելս Յղակերտին՝ և ետ արւոյն Փա-
ռոխայ, — Ահա այսքան չքնաղ, վսեմ և հրա-

շաղանս ընծայէ Սասնի տեսարանս աչաց և մտաց մարդկան :

() Գոստ : Փոքր ՚ի շատէ առողջացեալ էր Պօղոս վարդապետ , և ես շրջագայութեամբ օղափոխեալ՝ մաքրեալ յարդարեալ էի զիմ խելասլատակ յընդունելութիւն դաստիարակութեան նորա : Ղեռավարժ որպէս և էի յըսկզբունս քերականական գիտութեանց , տակաւին ոչ ախորժ էի ընդ այն : Ուստի մարդասէր և բարեբարոյ վարդապետ իմ , փոխանակ դաւադանաւ երկաթեաւ շարժելոյ զիմ ախորժակ , իսպառ թոյլ ետ յայնմ . և սկսաւ հրահանգել զիս ՚ի նախակրթութիւնս արհեստին ճարտասանութեան . այլ այնու դաշամբ՝ զի վերլուծանիցեմ ՚ի ներկայութեան իւրում առ օրին տասն տունս շարականաց : Սիրով ընկալայ , դաս առի զճարտասանութի , և առօրին գրեալ զմտացածին իմն պատմութիւն , տարայ նախ ցուցի տնտեսի վանաց , ընդ որ կարի հաւանեցաւ . որպէս և ես ընդ սեր նորա և մեղր : Ապա տարայ առ վարդապետ իմ , որ այնքան սրբազրեաց , մինչ յիմաց գրուածոց հազիւ թողուլ բառս ինչ : () Կնի դասառութեանս , սկսանէր լուծումն քերականական , որ առ ամենայն դարձուածս բանից պահանջէր յա-

ռաջրերու թիւն կանովեաց նորա օրով կարի
 ճիշտ կրթեցայ յարուեստին ։ Եւ այսպէս 'ի
 շնորհս երախտեաց խոհական վարժապետիս ,
 'ի միջոցս չորից ամսոց անվթար ուսայ զբերա-
 կանութիւն ընդ նմին և զնախակրթութիւնս
 արուեստին ճարտասանութեան ։ Եղանակ ու-
 սանելոյ իմոյ օտար իմն էր և գլխովին ինքնա-
 հնար ։ Եւ իմն փոքրիկ լցեալ մե լանաւ կա-
 խեալ զսլարանոցէ՝ կրէի հանապազ 'ի ծոցի
 իմում և գրէչ՝ փետուր սագի , և մատիտ 'ի
 գտակածալի , իսկ գիրք և տետրակք թղթոց զան-
 թովք իմովք՝ գնայի ուր և հաճէի , և նստեալ
 կամ ընթերնուի , և կամ գրէի ։ Այլ ըստ
 մեծի մատին առանձին ուսումնարան յօրի-
 նեալ էր իմ ինձ՝ զմատուռն Աղբեր Սրբոյն
 Յակովբայ , ուր ելանէի միայնակ զաւուրս
 բազումս՝ առանց ինչ յայտնելոյ վարդապե-
 տիս ։ Յաւուր միում դուժկան սլատառուա-
 ծոյ արանց երկուց յառիւծոցն հասանէ 'ի լուր
 նորա , բազմիցս որոնէ զիս Երանելին , այլ ոչ զը-
 տանէ , ուստի և կարծելով վնասինչ հանդի-
 սեալ ինձ՝ խռովի յոգի իւր , և զայբանայ յոյժ
 յոյժ ։ Իսկ ես յարուցեալ յանուշակ քնոյ , լու-
 անիմ 'ի մատրան այնմիկ և յանհոգս երգելով և
 վերձանելով զգաս իմ , դամ հասանեմ 'ի դուռն

վանաց : Աւր իբրեւ տեսանէ զիս նա : ասէ ցիս .
 “ Կոյց աստանօր : ” Դասկ ես բարւոյ իմիք ա-
 կնկալու՝ կացի ըստ հրամանին , և ահա վե-
 րադարձաւ մական մեծ 'ի ձեռին իւրում , և
 սկսաւ հարկանել զիս . այս և սաստիկս գանա-
 հար առնել , առանց ինչ զստոծաուն յայտնե-
 լոյ : Արձանացեալ կամ առաջի նորա իբրեւ ըզ-
 վէմ անմուռնչ , մինչ գայ մայրագիր տնտե-
 վանաց՝ և ընդ մէջ մտանէ իմ և գաւազանին
 բարկութեան : Ա՛նկնութեամբ ստոծաուն
 փութով հաշտեցաք : Այլ գէպք 'ի վերայ
 ածին և այլ իմն սպտահար նմին չարչար :
 Ա՛սոն զի հնազանդութեամբ վարժապետիս
 լքեալ մինչ 'ի սպառ զմատուռն ինձ սիրական ,
 ընտրեցի ինձ զմարմանդս ծառաւէտ սարաւան-
 դին , որ 'ի թիկանց վանացն անկանէր : Արոշե-
 ցի ինձ անդ առանձինն տափարակ տեղի՝ շրջա-
 սպտեալ և թաւացեալ ուռենեօք և ծիրա-
 նեօք , և յօրինեցի ինձ զայն տեղի սերտելոյ
 զիմ դառ : Յաւուր միում , որ օր քսաներորդ-
 էր () գոստոս ամսոյ , և ես նիրհեալ էի անդ
 'ի քուն քաղցրութեան , յանկարծ զարթոյց
 զիս ցայտումն ինչ ջրոյ :

Օ՛րթեայ և զինչ տեսանեմ , եթէ ոչ յա-
 ւերժահարսանց դրախտին Ղուբանի՝ սլարառ-

Նուր զինն ։ Ողջոյն Հարամ Սարգարին , Ապ-
 շեցայ զառաջինն՝ երկիւղալից սասանամար , այլ
 ընտել և մարդասէր վարք նոցա , ըստ ականարկե-
 լոյ երկցադուենին ՚ի նոսա՝ Հաճի Խանու մայ ,
 վտարեաց ՚ի սրտէ զամենայն երկիւղ ։ Հուս
 մատեան առիս , և ըացեալ զճարտասանութիւն
 կրկտեցին և գտին զսլատիկեր մեծանուն Հեղի-
 նակաց լիզուիս մերոյ ՚ի նմա , և հարցին ցիս
 զհանգամանաց նոցա ։ — Յաւելին հարցանել
 ցիս եթէ թլպատեալ իցեմ , եթէ զ՝ ուրա՞ն
 գիտիցեմ , եթէ զ՝ ահմէտ մարդարէ՞ ընդու-
 նիցիմ , և այլն ։ Ասացի “ ոչ , ” Եւ ահա՛ բոմբ
 ընկալայ ՚ի գլուխ ։ Հարցին ցիս թէ ընդէր
 սեւաղգեաց էի . հայր քո ՚ի նորոյ մեռաւ ,
 ասեն , և այլ այսպիսի հարցմունք անտեղիք ։
 Իսկ Հաճի Խանում տարգետնալ ինձ ոսկի
 դահեկան մի , մեկնեցաւ անդրէն , և գնաց
 ՚ի դղեակն Արկուռեաց , զոր կառոյց Սարգար
 և անուանեաց Սարգարաբատ ։

Սեպտ . 20—Անիսեցաւ ձիւն , և սաստկա-
 ցաւ յոյժ ցուրտն . ուստի Պօղոս վարդապետ ,
 այն զի ոչ աստ մնալի կամէր և ոչ վերադառնալ
 յԱջմիածին , գրեաց խնդրեաց հրաման ՚ի Սըբ
 բոյ Հայրապետէն Եփրեմայ՝ այց ելանել ըն-
 տանեացն՝ ՚ի Մուժուժբար Պարագաղայ ։

Դեռ նալ թուռնույ և մեծ բաղմուծիւն
 ուխտաւորաց ՚ի Սաղարշատաւայ եկին ՚ի վա-
 նըս Սրբոյն Յակոբայ, ընդ որս և հին աւուրց
 բարեկամ իմ, Պարոն Սէլքում Ենոքեան՝
 երիտասարդ առոյգ, այլ փոքր մի կարճ հա-
 սակաւ: Սա՝ որպէս և Խաչատուր անուն Եղ-
 բայր սորա՝ էր մի ՚ի գերելոց Բաղրեանդայ,
 զորս գնեաց և աղատեաց Տէր Եփրեմ Հայրա-
 պետ մեր, այլ ըստ որում սնոյց ինքեան և ուսոյց
 զնա՝ Ստեփաննոս Եսկիսկոպոս Ենոքեան Տփղի-
 զեցի, վասնորոյ և յանուն նորա երկոքին ևս Ե-
 նոքեանք անուանեցան: Հասեալ Սէլքումայ
 յարբունս կատարելութեան իւրոյ՝ կարի վարժ
 հանդիսացաւ ՚ի ձիաւարութեան, զի զձեռս ՚ի
 քսակ վարդապետին ունելով՝ միշտ զերիվարս
 ընտիրս և ամհիս բուծանէր: Որով հաճոյա-
 ցեալ յաչս Սէլիք Ստեփաննոսի Տանուտեա-
 ուն Լրկուռեաց՝ ամուսնացաւ ընդ արդարեւ ա-
 մենագեղեցիկ դստեր նորա, և այժմ ընդ ուխ-
 տաւորացն դայր հասանէր անդանօր՝ յուխտ
 Լստուծոյ՝ և յայցելութիւն աներօջ իւրում:

Զէր ցնծութիւն և՛ վայելչութիւն, զորս
 ոչ հանդիսացոյց հասարակաց Սէլիք Ստե-
 փաննոս՝ ՚ի տես դստերն և փեսային: Դեռ տանն՝
 զկոչունս ինչոյից ասան, յԱղբերն՝ զմատաղաց

դէնմունա, ՚ի պարտիզին՝ զխրախճան խորովածի
և գինւոյ, ՚ի լերինն՝ զորսոց պատրաստութիւն,
տիննա թէ՛ և ՚ի գագաթան Փոքուն Սասնաց՝
զհամբերեան զուարճարան ամենայն հրաշա-
լեաց :—

Եթէ հաւասարակից և սրտակից բարե-
կամաց անուշակ և անմեղ կեցադալարութիւն
յերկրի՝ չիցէ պատկեր ամենեւան վայելչու-
թեանց արքայութեան երկնից՝ ուրե՛ջն այս
աշխարհ Լստուծոյ չէ :

Լսօրինակ երջանկութեամբ կատարեցաք
զաւուրս երկս՝ ՚ի փառս ամենեւան և ծայրա-
գոյն Բարւոյն, մինչև եհաս օրն բաժանելոյ
բազմերախտ վարժապետիս ՚ի գլխոյ իմմէ :

Այլեաց զիս առաջիաւ այրն աստուածադ-
դեաց, խրատեաց զիս յերկիւղ Տեառն՝ և ՚ի
հնազանդութիւն սուրբ կամաց նորա, և յանձ-
նարարեալ նմա զիս և զբարեկամս իմ, հեծաւ
՚ի չուիւր : Այլակունք յաչաց իմոց և հե-
կեկանք սրտիս՝ զամենեւեան յարտասուս շար-
ժեցին : Ամենեքին, մինչև նաև ուխտաւոր
տիկնայք ՚ի ձի աշտանակեցան ուղևորել զե-
րանելին, այլ նա խստիւ արգել զնոսա :

Օհետ չոգայ համբուրելի հետոց գարշա-
պարաց ձիոյ նորա, նոր ՚ի նորոյ հասկանալով

Թէ որպիսի կիրք եռային յողի մաքուր Լ-
դեսէի՝ 'ի բառնիլ անդ մարդարէահօր նորա՝
և վարժապետի , — Բաղմութիւնն մի առ մի
դարձաւ . վարժապետն սուրբ հեռացաւ , մեկ-
նեցաւ յաչաց , և ես դեռ ընդարմացեալ կացի :
Տասն անգամ սկսայ իմ ձախ ձայնիւ . “Պննս
բա ” “Պննս բա — ” այլ հեկեկանք ճչ թողին
կատարել զըանն՝ օրինակ զայս՝

Պննս բարեաւ Վարժապետ՝ հանրասիրեալ զիտութեանց .
Պննս բարեաւ Ուսուցիչ Հաւատոյ՝ զերազանց .
Պննս բարեաւ , այլ կաթիլք իմ անմեղ արտասուաց
Լիցին քեզ փոխանակ քոց անմահ երախտեաց : —

Լյսպէս բաժանեցաւ զնաց նա . և ես ընդ
ուխտաւորացն դարձայ 'ի Սուրբ Լջմիածին .
անցանելով զԵրասխ ընդ հունն Լրմաւրայ՝
առաջին թաղաւորանիստ մայրաքաղաքի հա-
մօրէն Հայաստանեաց , յարեամից հարաւոյ
Վաղարշապատայ՝ 'ի գլուխ Սօրին Մեծի՝
կամ Սեաւ ջրոյ :

Պարծեալ վիճակեցաւ ինձ գրողբարան սըր
բոյ Լթողոյն ընդ ակնարկութեամբ Յովհան-
նու Վարդապետի Բաղրեանդցոյ . ուր զա-
միսս ինչ առանց ուսման՝ և կրթութեան ընդ-
օրինակէի ինձ զկոնդակս Հայրապետին և ըզ

Քարոզագիրս Պետրոսի Եպիսկոպոսի Բերթու-
մեցւոյ ընդ միւս գրուածոց նախահարց մերոց:

ՀԱՏՈՒԱԾ ՀԻՆԳ ԵՐՈՐԴ

Ճանապարհորդութիւն իմ Դէպ Որն Արագածոյ:

ԲԱՐՍԵՂ Եպիսկոպոս Կեսարացի պատրաս-
տութիւն տեսանէր ելանել յոտն Արագածոյ,
դի վանորայք տեղւոյն, մանաւանդ Սուղնին,
Սուրբ Գրիգորին՝ Յովհանաւանքն, Սաղմո-
սավանքն, և Կոշտանքն ի հոգս նորա էին:

Իսկ եղբօր որդի նորա Պօղոս Գրիգորեան
աշակերտակից իմ, գուլ ՚ի սերտողութեան,
բայց և սուր յերաժշտականին դասառու-
թեան՝ միջնորդեաց և ինձ ընկերել ին-
քեանց, յուստ և ՚ի զօսանս վայրացն վայ-
ելականաց:

Ելաք յԱջմիածնայ ընդ Ճանապարհ Հիւ-
սիսոյ՝ որ տանէր յՕշական Աւան, Բերեալ
առ առուօքն Աղօրեաց որ հանեալ ՚ի Բասա-
խայ բերէր ՚ի Սաղարշապատ՝ հասաք ՚ի Ելուրն
Որյանէից կոչեցեալ. որ ՚ի հնումն կոչէր
Շրէշ, ուր հիմնեաց զառաջինն՝ Սանուկն

Ա արդդէս զիւր աւան, զոր յերոյ ընդարձա-
կեալ Ա շաղարշայ՝ անուանեաց Ա շաղարշապատ,
Իսկ զայս ա նուն արդիք տան նմա, 'ի սակս
երգելոյ անդ ձայնաւոր վարդապետի ու բուժն
զերգն Հրեշտակապետաց՝ այդու սկսուածով:

Իբրեւ միով մզնեաւ հեռի 'ի բլրոյ աստի ընդ
յարեմուտս հիւսիսոյ, 'ի ստորոտս քարադաշ-
տին Օշականայ՝ է գիւղն Սօլլադուրսուն.
բնակեալ համակ 'ի Պարսուտաճկաց՝ յերգ
գերոյն Քասախայ, ուր յասպոյս յաւելան և
քանի մի տունք Հայոց:

Աւերի գեղջս է աւերակ քարաշէն մեծի
Եկեղեցւոյ, որոյ որմունք դեռ կանգուն կան,
'ի ձախմէ ճանապարհին. որ թուի ինձ, «Անա-
պատն Սուրենայ»՝ կոչեցեալ 'ի Փարպեցւոյն:

Յաջմէ նորա անկանին աւերակք ինչ քա-
րակարկառ շինուածոց. անուանեալք Տուն
ԱՐԻԱՐ ԳԱԵԹԻ: Այս Արդար Գաւիթ, ըստ
պատմելոյ հինաւուրց Եպիսկոպոսաց մերոց՝
էր այր սոսկալիթխարի, անձնեայ և ուժեղ
քան զամենայն մորդիկ իւրումն ժամանակի:
Որ հրաժարեալ յամենայն մարդկային հա-
ղորդակցութենէ, շինեաց աստ յանջրդի ա-
ռապարիս զայս դաստակերտ մինաւոր. և ա-
ռանձնացաւ 'ի սմին՝ անհամեմատ ճգնութեամբ:

Երգարշապատ

Յամենայն եղանակս տարւոյն՝ ընդ ցուրտ և ընդ տօթ, յառնէր յիւրմէ դաստակերուէ, և դիմէր ասուն, յեկեղեցին Լ. Ջմիածնի ժամու և կիսոյ ճանապարհաւ՝ հաղորդել աղօթից Սըրբոցն : Որ և ՚ի սակս այսր սաստիկ ժամանակ սիրութեանն, կոչեցաւ՝ Արդար : —

Յանցանել ժամանակաց երկու ՚ի մոնթից՝ կամ ՚ի ստորին աստիճանի դպրաց Աթոռոյն պակասեցան յանկարծ : որք այնզի ուսումնականք էին և յուսոյ բարւոյ ապահովարարք՝ բազմօք որոնեցան, և ոչ գտան : 'Ի վաղիւ անդր որովհետեւ ձմեռն էր՝ դայ արդարս անուանեալ 'Պաւլիթ՝ ըստ սուրբութե իւրում, աղօթել յեկեղեցւոջն : 'Ի լուսել առաւօտուն ոմանք ՚ի մերձակայից նորա՝ ընթեռնուն ՚ի թիկանց մուշտակի նորա “Յովհան Արդար 'Պաւլի Տան է,” ածխով նշանադրեալ :

Ազդ առնեն հայրապետին, աշխարհս ամենայն պատկառի յառնն արդարութենէ, և ոչ համարձակի ձեռն մխել ՚ի նա, Լամաստութիւն հարին ՚ի կոչունս պատապեցուցանել զնա, մինչ արանց հեծելոց հասեալ ՚ի դաստակերտ Արդարոյն, տեսանեն զղղորմելին Յովհան կաշկանդեալ ՚ի կապանս շղթայից : Արձակեն զնա, և նա կալեալ զձեռաց նոցա

տանի ի խաճարան Արդարոյն , և ցուցանե ՚ի նմա զմարմին ողորմելի աշակերտակցին իւրոյ եռալ ՚ի սանի : Յապշուի կեթին նոքա ընդ տեսիլն սոսկալի , այլ յաւելլու Յովհան ցուցանել և զկարկառ ոսկերաց բազմաց , զորս խաբէութեամբ որսացեալ մարդաբարբառ Բորինուոյս՝ մատուցեալ էր ՚ի խորտիկ ախորժանաց խանդարեալ ախորժակին : Տանին կացուցանեն զնա յանդիման Հայրապետին զալկացեալ յերկիւղ մահու . կոչեն զՎառիթ Արդար զառաջեալ , որ այնինչ տեսանէ զմանունն զերծուցեալ և զխորհուրդս զաղանի մարդակերութեան իւրոյ առ ՚ի լոյս յանդիմանեալ , զայրազնի կատաղին սրտմտութեամբ , և յոյժ իրանացն ճեղքել զամբոխն և փախչել աճապարէ : Ունին զնա երիտասարդք Սաղարշասպատայ հրամանաւ Հայրապետին , և յայտնի ինչ ոչ կարացեալ առնել նմա յերկիւղէ Պարսից , առ որս տարածէր սնոտի համբաւ սրբութեան նորա , արկանեն զնա ՚ի բուրգն ինչ հիւսիսակողման պարսպին Աջմիածնայ , որ ընդ մէջ Առաքաւանի նորա և Ախոռոց , զի անդ սովամահ սատակեցի , որպէս և սատակեցաւն իսկ , Առ ոմանս ի հնազխտաց կոչի այս բուրգն յանունն նորա ,

“Արդար Պաւթի բուրձ” Եւ Հապան , գերամեծար ընթերցող , ի միտ առցուք յօրինակէս , թէ արտաքին երևոյթ սրբութեան ոչ մաքրէ զներքին հոգին , և միաբան աղաղակեցուք առ Հոգին ճշմարտութեան , զի բարձցէ ի սրտից մերոց զկեղծաւորութիւն , և տնկեցէ փոխանակ զհոգի ճշմարտութեան , որպէս զի հոգւով և ճշմարտութեամբ սլաշտեսցուք զԱստուած :

Աստի ընդ յարեւելս իբրեւ աստարիզաւ երկոքումբ , անկանի ջրաշերժ իմն . Հասարակօրէն գեօլ կոչեցեալ . որոյ շրջապատն է մարդագետին խոռաւէտ , տեղի արօտից երկովբաց Սթուղիկոսարանին , ի ջրշերժէ ընդ յարեւելս , հուսլ առ ճանապարհն՝ որ հանէ յԵղուարդ գիւղ , է քարահանքն կարմրափայլ և սեաւ փուխր քարանց . Հասարակօրէն քաւանկ քար կոչելոց . յորոց շինեալ է Եջմիածին , և գրեալ թէ ամենայն քարաշէն եկեղեցիք և վանորայք աշխարհին :

Առ տամբ Արդարոյն Պաւթի ընդ Հիւսիս՝ ելաք ի Վարդաշտ տափարակ , յորմէ յարեմուտս՝ յայնկոյս Վասաղայ իբրեւ կիսով Ժամու՝ անկանի Ուշի գիւղ աւերակ՝ յԱրդաճոտան գաւառի , ուր է խարխլած Եկեղեցւոյ ,

առ ընթեր ունեւոյ տապանաձեղ երեղմանս :
 Յորոց 'ի միւս կողմն ցուցին ինձ զոտնատեղի,
 ժամահարի գեղջն , և ասացին . “ թէ առ-
 անբաւ սիրոյն խորոյ առ Աստուած՝ զքարինս
 անգամ հալէին սրունք սրբասունք նորա :”

Այտակ 'ի Քասաղայ ոռոգանէր տակաւին
 զբարերեր սորուն գաշտորայ , զորս մշակէին
 բնակիչք շրջակայ գիւղօրէիցն :

Այնպէս ժամու հաղիւ , 'ի մէջ ճանապարհ-
 ինն Օշականայ և Քասախ գետոյ՝ անկանի
 բլրաձեւ աւերակ ինչ . այլ թէ Եկեղեցւոյ
 արգեօք , և թէ պատերազմական պատնշի՝ ոչ
 կարացի ստուգել : Աստ նախ առաջինն եցոյց
 ինձ Բարսեղ Եպիսկոպոս զԵկեղեցի Սրբոյն
 Մեսրովբայ . զոր իբրեւ տեսի՝ իջի յերկա-
 րէն , և անտեղեակ անհնարին ձորոյն՝ որ ընդ
 մէջ անկանէր Քարադաշտիս և աւանին՝ հետի
 ընթացայ 'ի պատիւ Աստուածամերձ անուա-
 նակցիս : Բազում անգամ յորդոր մատուցա-
 նէր ինձ Բարսեղ Եպիսկոպոս հեճանիլ 'ի ձի .
 մանաւանդ ընդ անհնարին զառիմերսն որ
 յերեքկամարեան և 'ի քարաշէն կամրջէն
 Քասաղայ հանէր ցաւանն Օշական . այլ զի
 իմ գիտաւորեալ էր հետի պատուել զՏօնե-
 լին՝ ոչ անսացի նմա :

Հասաք յ()շական աւան , և մտաք նախ
 յԵկեղեցին քարաշէն որմովք , այլ փայտա-
 ձեղուն յարկօք կառուցեալ 'ի վերայ նշխա-
 րաց գրաւորական Լուսաւորչին Հայաստա-
 նեայց Սրբոյն Ս' ետրովբայ Թարգմանչի Լու-
 տուածաշունչ Սուրբ Գրոց , որոյ 'ի տրիտուր
 փստուածածանօթարար երախտեաց , պարտա-
 կան էին արդարեւ ամենայն քաղաքանի Հայաս-
 տանեաց կանգներէ նմա զհրաշակերտս 'ի շին-
 ուածոց իւրեանց : Իբրեւ մօտի 'ի ներքս , և
 իջի 'ի տասան նշխարաց Սրբոյն՝ որ անկանէր
 'ի ներքոյ սեղանոյ , պատուեցի զայն արտաս-
 ուօք և համբուրիւք իբրեւ զյիշատակարան
 Հօր և Երախտաւորի ազգիս , և ասացի “Տէր
 Լ'մենակալ Հայր , եթէ տաս ինձ՝ որպէս զան-
 ուան՝ նոյն և արդեանց սրբոյս զմասն , նորոգեցից
 զայս տաճար զմբէթակերտ 'ի փառս քոյ : ”
 Լուինթեր Եկեղեցւոյս յարեւելեան հարաւոյ
 քունջ պարսպին էր բուրգն , և 'ի նմա դամ-
 բարան Ս' ահանայ Լ'մատուենոյ , որ քաջու-
 թեամբ պարտեալ զթշնամին , պարգև ընկա-
 լաւ յԱրքայէն Խոսրովայ զայս աւան : Բը
 նակիչք նորա իբրեւ 500 տունք համակ յազդէս
 Հայոց , սեպհական ժառանգութիւն են Կա-
 թուղիկոսարանին : Բերթապարիսպ գիրք նորա

'ի ձորափին Վասաղայ՝ նման է Անապատին
 Ձորագեղայ յԵրևան : Վասաղ 'ի ներքուստ
 անցանէ ձորոյն . որոյ վերայ կառուցեալ է
 կամուրջ քարաշէն երեքկամարեան : Բերէ
 այս գետ կարմրախայտ առատ և սլափուական :
 Ամօք ինչ յառաջ Տանուտէր սորա Շահիջան
 անուն՝ այր զուարճախօս՝ բարձեալ ընդ իւր
 զբանի մի 'ի կարմրախայտից գետոյս՝ գայ յԱջ-
 միածին , ակնկալու թեամբ արժանաւոր ինչ
 փոխարինի : Տանի առ սա . և տեսեալ թէ
 ոչ ինչ տայ , յետս կոչէ զընծայն իւր ասելով ,
 “ թէ դու զձուկն Շահիջանի չկերար : ” —
 Այնչև մի ոմն փոխարինէ նմա զոսկի մի . և լսէ
 'ի նմանէ , “ ահա դու միայն կերար : ” Արկին
 բանք նորա ևս յառակ հանեալ են մինչ ցայ-
 սօր ժամանակի : Այգեւէտ է այս աւան , և
 բերէ գինի ազնիւ յոյժ : 'Ի հիւսիսոյ սլաքս-
 ւին է բլուր իմն կարմիր և փուչ , այսինքն փը-
 չեալ կամ ծակոտկէն փուք քարանց . զոր կա-
 նայք աշխարհին տանին ընդ ինքեանս 'ի բա-
 ղանիս , և քերեն նովաւ զկեզտ ներբանաց իւ-
 րեանց : Ուստի և ոմանք ոսկեպատ կամ արծա-
 թաղատ արարեալ՝ գնեն 'ի բաժնի դատերաց
 իւրեանց՝ և առաքեն 'ի տուն փեսային , իբրեւ
 զմի 'ի բազնէսարուց նոցա , 'Ի գլուխ բլրոյս է

մատուռն փոքրիկ , որ երեւեր լինել յաւէտ
 նախնի դիտանոց : Չորն () շականայ լի է ան-
 մատչելի անձաւօք և քարայրիւք ընդ երկուս
 կողմանս գետոյն , ուր ամրանան ընակիչք նո-
 րա յաւուրս խռովութեանց : Պատմի թէ ՚ի հին
 աւուրս ինչ , կալեալ զօրաց նորա զմի ՚ի
 գիւղականացն () շականայ չարաչարս տանջէին
 մատնել զտեղի թաքստի նոցա : Իսկ այ-
 րն առաքինի՝ փոխանակ մատնելոյ ղնոսա , կամ
 խաբէութեամբ արտաքս յամուր տեղեացն
 հանելոյ բան զայս առեալ ՚ի բերան , և
 կեղծելով զհաճոյս կամաց թշնամեացն կատա-
 րել , ՚ի ձայն բարձր աղաղակեաց առ նոսա :

“ Օշակնայ Մարդիկ ,

Ահուն է Վարդիկ ,

Ինձ տեսէք ,

Չեղ լացէ՛ք :

“ Ուր որ կէք՝ ամուր կացէ՛ք : ”

զոր թարգմանութեամբ հասկացեալ Օ օրա-
 ղարի նոցա՝ ետ ասին մահու սպանանել զայրն
 հայրենասէր : Որ միով արեամբ իւրով գը
 նեաց զարիւն և զգերութիւն բաղմաց , Ահա
 սովին սիրեաց Վարդիկ զկեանս իւր և կո-
 րոյս՝ ըստ բանի Տեառն իւրում , և որ այս-
 պէսն կորուսանէ՝ գացէ : Վասնզի սէր Անե-

րևուծին՝ յերևելոյն սկսանել հաւատամ :

Խաղաղեալ աստի երկու ժամուք՝ հասաք յԱշտարակ գիւղ, կառուցեալ 'ի նմին ձորաբաշի Վատաղայ : որ թէ ըստ դրից, և թէ ըստ առատութեան այգեաց և արմտեաց՝ ոչ ինչ նուազ իմն երևի քան զնոյն ինքն զԵրևան : Երեքին հնակառոյց՝ բարաշէն և բարձրաբերձ Եկեղեցիք 'ի սմին գեղջ՝ յայտ առնեն զսա լինիլ մի 'ի հնագոյն գիւղօրէից Արագածոտան գաւառի, թէև անուն սորա ըստ արդի հնչման ոչ ուրեք յիշատակի 'ի գիրս նախնեաց : Եղիշէ 'ի թուել իւրում զկայանս կամ ձմեռոցս զօրաց աւերեալս յուրացելոյն Սասակայ՝ 'ի շարոնոցա կարգէ զԿուշն աւան, զԱրուճն, զԱշնակն, և զսմնայն ոտն Արագածու : Բազմավաստակ Ստորագիր Հին և Նոր Հայաստանի, ոչ 'ի հինն և ոչ 'ի նորն յիշատակէ զԱշտարակ : Յաւելուածս հնոյն 'ի կարգս անծանօթից կարգէ “զԱշնակն աւան :” զոր ես զայս համարիմ Աշտարակ : Երեքին հնաշէն Եկեղեցիք նորա, Սուրբ Սարիամն, Կարմրաւոր, և սուրբ Սառվառ անուանեալ՝ նշանք հզօրք են հնութեան սորա : Ուր թողցուք, զի և դիրք նորա 'ի վերայ Վասաղ գետոյ զդոյն ցուցանեն, յարեմտից հիւսիսոյ

ունելով զԱրուճ յիշատակեալն յԵղիշայ .
(ուր այժմ բնակին Տաճիկք . և անուանին
() րուճուք .) յարեւելից զձորն Վասաղայ և
զԵղուարդ գիւղ . ' Ի հարաւոյ զ() շական ,
իսկ ' Ի հիւսիսոյ զՄուղնի , և զԱրբի , Արդ
եթէ Սաղարշակերտ փոխեսցի յԱլաշկերտ ,
զարմանք իմն են , եթէ և Աշնակն փոխեալ
իցէ յԱշտարակ :

' Ի վերայ գետոյն ընդ անցսն Երեանայ՝
ունի կամուրջ քարաշէն . ձկունք նորա նոյնք
են ընդ ձկանցն () շականայ , Վարատակք նո-
րա լի են լոշտակօք , և այգիքն՝ խաղողովք .
այլ գինի նորա ոչ այնքան յարգի քան զ() շա-
կանայն , զՆորագեղայն , զԵրեանայ և զՍա-
ղարշապատուն :

Մուղնի , կամ լաւ և սասեր՝ Մղնի սուրբ
Պէտրոս , է վանք իմն կառուցեալ մղնեալ ընդ
մէջ Աշտարակայ և Արբուոյ , Եկեղեցին ' Ի նո-
րումս նորոգեալ՝ գեղեցիկ է յոյժ և վայել-
չակերտ : Ունի բերթապարիսպ շուրջանակի ,
այլ տկարածն շինութեամբ : Տառաջնուն
չէր գիւղ աստ . այլ այժմ իբրեւ երեսուն
տունք յազգէ Հայոց բնակին անդանօր . նո-
ւին արտունութեամբք՝ որովք և Սաղար-
շապատցիք յերի Լճաճիւնի , Չիք վանք ինչ

կամ սրբատեղի յաշխարհին Արարատայ, (բաց
 յԱջմիածնէ,) այնքան խռնեալ ու խտաւորօք
 քան զայս Սոյնեոյ Սուրբ Գեորգ : Օ՛ր՝ ո՛չ
 միայն Հայազգի ժողովուրդք 'ի հեռաւոր և 'ի
 մեծաւոր գաւառաց աշխարհին, այլ և Ալիք
 և Պարսիկք յիւրաքանչիւր աշխարհաց գան
 յուխտ առ ոտս Սրբոյն : Ունի ասեն, զանա-
 զան արտունութիւնս հրաշագործութեան սեպ-
 հականս ինքեան . ուստի կոյրք, կաղք, բո-
 րոտք, ուրուկք, գողիք, մանաւանդ թէ՛ և
 խելաժէտք գան բնակին 'ի նմա, ակնկալու-
 թեամբ առողջութեան 'ի նմանէ : Յորս են և
 ազգ ինչ կանացի խելաժիտաց կոչեցեալ
 Անկեաւորս, զորոց ստորև :

ՍՈՂՆՈՒՄՏ

Կամ տօն յիշատակի նահատակութեան
 սրբոյս, հանդիսանայ 'ի 18 ամսեան Սեպտեմ-
 բերի, և վասնդի ամենայն ժողովուրդք աշխար-
 հին ո՛չ կարեն 'ի մի աւուր խմբել աստանօր, և
 եթէ խմբէին ևս՝ փնաս կենաց բազմաց լինէր
 փոխանակ շահու, վասնորոյ հոգացան խոհա-
 կան Առաջնորդքն մշտնջենաւորել զտօնն
 ցեօթն շարաթս հետադայս : Աստ տեղեաց
 տեղեաց սահմանեալ են և աւուրք ելից .
 իւրաքանչիւր ուխաւոր պատրաստէ իւր պա-

շար զաղնիւ և զփափուկն 'ի կերակրոց և ըմպել-
լեաց, թխէ զգաթայ, զթերթ, զկտար և զլօշ 'ի
նաշնոյ, առնու ընդ իւր խաշածս մտոյ . զինի
երկոքումբք տկօք , և զհամէս կամ՝ զգինւոյ
մազա յամենայն ստղոց , **(Դ)** գենու եթէ
ուենի և կարէ , իսկ թէ ոչ՝ յանօթի առնու 'ի
դրացւոյն զլաւն և զմեծագինն զգեստուց և
զարդուց նորա , **(Պ)** ճնի և հեծանէ 'ի ձի՝ յէշ՝
կամ 'ի ջորի իւր՝ թէ այր իցէ և թէ կին , **(Ը)**
առջեաւ վարեն նորա և զոչխարն մատաղացու ,
դան և վրան հարկանեն արտաքոյ վանայն ,
ուտեն և ըմպեն զեղխութեամբ զգիշերն
ողջոյն , զենուն զոչխարանին 'ի մատաղ . և
զմորթ նոցա երեաւն հանդերձ տուեալ ողոր-
մս լի վանականայն , զմնացեալն ամենայն խո-
րովեն կամ խարշեն , և ուտեն ,

Իբրև օրն զգիշերն մերկանայ , շատ այնք
են՝ որք և՛ զսեամս դրաց **Ե**կեղեցւոյն չկոխեն ,
բայց որք բարեպաշտք են՝ դնան **Ե**կեղեցի ,
համբուրեն զտապան նշխարաց **Ս**րբոյն , և ար-
կանեն 'ի դանձանակն եղեալ 'ի վերայ՝ զփող
մի՝ կամ զերկուս : **(Ե)** Եւսք իւրաքանչիւր ուխ-
տաւորի վասն իւր՝ ըստ սակաւագունին , հա-
սանէ մինչև 950 արծաթի դահեկանս . իսկ մա-
տուցեալն **Ս**րբոյն՝ միայն դանկ մի կամ երկուս :

Ազգ ինչ յաղտաժեւեաց տեղւոյն՝ մանաւանդ կանայք ի խելաց անկեալ, թէ ինքնահար գիւտիւ և թէ խրատու՝ դժուարանամ որոշել, խորամանկեցին զայն ճարտար խաբէութիւն, որով ընդ հարուստ ժամանակս սասանեալ զահի հարան ժողովուրդք։ Օ որս յառաջն եղեն՝ թողում։ զոր ես իսկ աչօք տեսի, զայն գրեմ։ Այս ոմն Այաղաբշատացի՝ լուսնահար, հասարակօրէն Բրեմի աղջիկ կոչեցեալ՝ որոշեցաւ ՚ի վանս Սողեւոյ, և յաւուրս տօնի նորա հանդիսանայր Բնկնաւոր։ Սեկնութիւն բառիդ զանկեալն ցուցանէ։ այլ դործք աղջկանն Բրեմայ՝ առաւել ևս, վասնզի ՚ի դեիլ ահաւոր խորհրդոյ կենարար Սարմնոյ և Արեան Տեառն, եկն այս աղջիկ՝ և գիտախալի գիմօք և փրփրեալ կատաղութեամբ անկաւ ՚ի մէջ եկեղեցւոյն անշշունչ ամենեկին՝ իբրեւ զկէս մի ժամու։ Օ ահի հարան ժողովուրդք, ճիչ բարձին կանայք, խռովեցան կղերք սրբասացութեանն, և խափանեցաւ սլատարագն։ Ղլուխ ամբարձ յեղակարծուստ, և մոլեղին կատաղութեամբ եհար զբարի։ Ասլա ՚ի բերանոյն փրփրելոյ՝ եհան զայս սլատգամ, իբր ՚ի դիմաց Սրբոյն «Աղբայ Սէլիք Աբրահամ, քոյ Սատայն

շան միսայ • ես քոյ զաշխայ սև եղն կուղեմ ,”
 Օ այս ասացեալ , վերստին անշնչացաւ • Եւ
 ահա ճիչ կանանւոյն ելից զԵկեղեցին վերս-
 տին • Տեղապահ Սարտիրոս Աբբ Եպիսկո-
 պոս , որ խնամ մեծ տանէր՝ որպէս արտաքին
 շինութեանցն՝ նոյնպէս և ներքին հոգևոր
 պայծառութեան վանիցն , յարուցեալ եկն առ
 աղջիկն , և չհարաց ազգել ինչ կամաւոր անըզ-
 գայութեան նորա , Ուստի զայրացեալ ոգւով ,
 հրամայեաց Պրիգորի Երևանցւոյ Սարգազի
 լւրում , բերել լւր զինքամով և զճրագ • Եւ
 հալեալ անտի կաթեցուցանէ ՚ի սրունս ոտից
 ընկնաւորին • որում այլ ևս չկարացեալ ժու-
 ժալ , յառնէ և վախչի • Սկսանի ապա աստ-
 ուածաբան վարդապետութեամբ բանալ ըզ
 միտս ժողովրդոց , և հրաժարեցուցանել ըզ
 զնոսա յայսպիսի ՚ի դիւահնար և ՚ի հոգեկորոյս
 ցնորից • Արդարև գործ արժանի տեղապահի
 Հայրապետութեան Հայոց , որ զայսպիսի հին
 և ցնորական ինչ աւելորդապաշտութիւն , և
 ՚ի դիցն մնացեալ պատգամախօսութեանց խե-
 շերանս , արմատաքի խլեալ երարձ ՚ի միջոյ • *

* Բագուժք կան ՚ի Շրշկան և յայլ զեղս Զուղայ յայսպիսի
 ընկուորաց , զորս ես ևս տեսեալ եմ , բայց նոքա չերևին
 պատրուք և ոչ այդպէս լերբք •

Ելաք ՚ի զնին աւերակին Կարբւոյ առ երի
 Սուղնոյ յափն Քասաղայ, յարեմտից
 հարաւոյ լերին Արայի՝ Պառնիեառուղ կոչե-
 լոյ՝ ուր Սառլառէ կուսին աղբիւր, յաւուրս
 Սարգալառաց ուխտելի։ Օայս մեծ և
 անուանի աւան նախնեաց, որոյ յանուն եր-
 քեմն կոչէին եպիսկոպոսք Ամատունեաց կամ
 Արագածոտան՝ և այժմ՝ բոլոր գաւառն և
 կցորդք նորա անուանին Կարբիրասար, նոյ-
 նացուցեալ Ստորագրին Հին և՛ Նոր Հայաս-
 տանեայց՝ ընդ թաղին Չորագիւղայ ՚ի Կար-
 բեցւոց բնակեալ՝ զնէ առ Հրազդան վտա-
 կաւ։ Սերջին աւերած Կարբւոյ եղև յաւ-
 ուրս Նադրայ Արքայի Պարսից։ յորոյ ՚ի
 բնակչացն կէսք գնացին ՚ի Օմլուռնիա, իսկ
 կէսք եկին յԵրևան և բնակեցան ՚ի թաղին
 Չորագիւղայ։ յորոց մի էր Նիկողայոս Թա-
 ղիադեանց նախահաւ իմ։ Յարեւելից հիւ-
 սիսոյ սորա անկանի լեառն Արայի՝ և ձոր գե-
 տոյն Քասաղայ, ուղիղ ընդ յարեւելս պատ-
 նէչ կամ սանգարն քարակարկուռ Նադիրայ,
 ուր ընդ Օսմանեանս պատերազմեալ և յաղ-
 թեաց, որպէս յիշէ Աբրահամ Կաթուղիկոս։
 Առ որով անկանի Եղուարդ։ ՚ի հիւսիսոյ՝
 Սաղմոսալանք և Ապարանքն անուանեալ դաւ-

շառ , մինչև ՚ի Բամբակաձոր կամ ՚ի Տաշիր ,
 ՚ի Հարաւոյ՝ Սուղնի , և յարեմոից լեառն
 մեծ Արագածու , և աւանն Ագարակ և Փարպի
 ուր եկեղեցին է Սրբոյն Պարիգորի : Օ այսու
 ժամանակաւ աւեր էր Արբի , այլ շէն կայ-
 փն ՚ի նմա , թէպէտև լքեալք՝ հետագայ
 հինաւուրց և սլատուական եկեղեցիք : Ա-
 ռաջինն էր վանքն Սրբոյն Յովհաննու Կա-
 րապետի՝ կամ Յովհաննաւանքն , կառուցեալ
 ՚ի սրբոյ Առսաւորչէս մերմէ , միադմբէթ ,
 քարձրագագաթ , և անսինն ՚ի ներքուստ՝
 վեցեքին խորանօք : Ասկ դաւիթ նորա առա-
 ւել ևս հոյակապ քան զեկեղեցին՝ հաստա-
 տեալ է ՚ի վերայ չորից միասլաղաղ հաստակա-
 ուոյց սեանց քարեայց , յորում էին գերեզմանք
 նախնեաց . այլ ՚ի սլատձառս արջառանոց ձմե-
 րանի յօրինելոյ զայն ինքեանց շրջակարնակ
 գիւղականացն Տաճկաց , և առաւել ևս վասն
 անխուժութե իմոյ և որոց ընդ իս՝ զանց արարի
 որոշել : Համանման ձորադիւղեան Անապա-
 տին Երևանայ , կառուցեալ է և սա ՚ի վերայ
 անդնդախոր ձորաբաշին՝ ուստի և Քարիի կամ
 Քարափի անուն , որոյ ժայռք առհասարակ լի
 են անմատչելի այրիւք և քարանձաւօք . որք
 լստ կարծեաց հինաւուրց մարդկան , սլաբու-

նակին շատ գանձ և գրեանս, Պատանի ոմն հայ աղագաւ, անգէորդ Աշտարակայ, որ յանդս Վարբւոյ արածէր ղխաշինս իւր՝ յամին անցելոյ, պարանաւ կախեցաւ ընդ զարհուրելի սեւ պուհն ՚ի վայր յայր մի՝ որսալ իւր հաւս, և երեր անտուստ զՅայսմաւուր մի գրչագիր, զՇարական և յԱմադիրք հին յոյժ, Բայց զայսոսիկ տեսի ասէր՝ առ ընթեր մօտից այրին՝ ուր լոյս էր, և ՚ի ներքսագոյնն չհամարձակեցայ մօտանել, — ի մէջ աւերակացն էր այլ եկեղեցի քայքայեալ, և արտաքոյ քան զնա յարեմօտից կուսէ Վարբւոյ՝ վանքն Սուրբ Սարգիս կոչեցեալ, քարաշէն, գեղեցիկ, և նոր՝ թէ գողցես։ Տարածութիւն աւերակաց սկսեալ ՚ի Սուղնուոյ ձգի մինչ ՚ի Սաղմոսավանքն՝ ընդ երկայնութիւն ՚ի հարաւոյ ցհիւսիս. իսկ լայնութիւն նորա ՚ի ձորոյն Քասաղայ մինչև ՚ի Սուրբն Սարգիս՝ յարեւելից յարեմուտս։ Որով երևի, զի ՚ի հնումն էր արդարեւ աւան մեծ և հզօր, այգեւէտ։ Ունէր և վաճառանոց գեղեցիկ՝ ըստ երգոյն։

“Դուքան բազար է Վարբի,

Գինի խմողն արբի”

Յաղագս խորիմաց հանճարոյ և հնարագիտութեան կարբեցւոց՝ բազում ինչ լսի յաս-

ուրիս հասարակաց, իբր թէ սատանայ և կարբեցին դաշնակուռ եղեն գործել զերկիր, Եւ դաշին զօրութիւն էր՝ զի որ ինչ միանգամ արգասիս նոցա բուսուցէ երկիր՝ զգլուխն կարբեցին առցէ, և զտակն սատանայ, Եւ այսպէս ցանեցին և հնձեցին զցորեան, և շտեմարանեաց կարբեցին զշիջլ ամենայն՝ և սատանայի քնաց միայն խողանն յանդի ։

Յամին երկրորդի յեղաշրջեաց սատանայ զդաշնն, և կարբեցին մշակեաց զբանջար արմատաբեր, որով շահեցաւ սա ՚ի զրկանս նորա ։ Վարձեալ փոխեաց զդաշնն, և ցանեցին խառն զհասկաբերն և զարմատաւորն ՚ի միասին, և ՚ի ժամանակի հնձոցն վճռեցին, զի նա առցէ զամենայն, որ նախ զարեն տեսցէ ։ Սատանայ յարեալս կոյս ուղղեաց զաչսն, իսկ կարբեցին յԱզատն ՚ի վեր ՚ի Սասիս, որոյ բարձրութիւն ձիւնափաղփիւն գազաթան յարեգական նշողեալ ճառագայթից՝ նախ փայլեաց քան զդիր հորիզոնի աչաց Խաբողին ։ Ուստի կարբեցւոյն վիճակեցան բերք, և սատանայ ամաչեցաւ ։ Աստուստ ոճի ։

“Սատանախար Կարբեցի, ” հասարակ է ՚ի բնակիչս Արարտեան աշխարհի ։

Թէ յամառան հիւր ոք դնայ ասեն, ՚ի սուռն

կարբեցւոյն՝ նախ 'ի պարտեզ սալորոցն հրա-
ւիրէ, զի խակակութ աղոխովք ատամանք առ-
ցին, և զհաց մի կարասցէ ուտել: Իսկ եթէ 'ի
ձմրան՝ զտանիսն նոր հողով շաղէ, և զհլւրն
անդ ճեմեցուցանէ՝ զի պնդեացին տանիք իւր-
որ է ասել, թէ անգործին հաց ձրի ոչ տայ
կարբեցին:

Եւաք այսօր աստի 'ի դնին Սաղմոսավանից՝
որ է մի 'ի նախապայծառ վանորէից աշխար-
հիս՝ առաւել անխախտագոյն քան զՅովհան-
նավանքն: Օ կնի Ոսուսաց՝ մասն ինչ 'ի
ձոխագոյն բնակչաց Բայաղիտոյ և սահմա-
նացն գաղթեալ բնակեցան 'ի Արբի, և 'ի
Սաղմոսավանս, և օր ըստ օրէ շինութեան և
պայծառութեան նորուն միտ գնէին:

Քերելով զեզերբք վտակին Քառաղայ 'ի
քարձանց՝ եւաք 'ի գաւառն, որ այժմ անուա-
նեալ կոչի Ապարան: Եւ է կրկին Ապա-
րան, որ 'ի լեռնէն Արայի սկսեալ ձգի 'ի մէջ
Արագածուն յարեմոից՝ է գաշտաւայր լեռ-
նապարտիկ և վայելուչ, խոտաւէտ և մեծ
գիւղօրէիւք, զորս նախ ելից բնակչօք Սար-
դարն Երեանայ 'ի գերելոց անտի Սաղար-
շակերտի և Բասենոյ, և յերոյ՝ և ևս ձոխա-
ցուցին Ոսուք գաղթականօք (Սմանաստոս-

Նաբնակ Հայոց, Յայս գաւառ անկանի վանքն
 Հռոմոսի՝ կառուցեալ 'ի ձորամիջին Քա-
 սաղայ, ընդ որ անկանի ճանապարհ Երեւ-
 նայ: Աստի սկսանի առանձնակ գաւառն
 անուանեալ Բաշ Ապարան, որ այնինքն է
 ըստ Հայ բարբառոյս՝ Բաշ, կամ ըստ Թուր-
 քացն՝ Գլուխ Ապարանից: ()դ երկոցուն
 'ի միասին առեալ ցուրտ է յոյժ և առողջա-
 բար, ուստի ամի ամի ելանէր Սարգարն Երեւ-
 անայ և Հայրապետն Հայոց, յայս տեղի
 զովանալ 'ի տօթոյն ամառայնոյ:—Ունի Լճ-
 միածին աւերակ իմն ամառանոցի նախնի Սա-
 թուղիկոսաց հուս առ գիւղն Սէլիք՝ Ներ-
 սէհի կոչեցեալ, զոր խորհէր նորոգել Սեծն
 Ներսէս Արք Եպիսկոպոս Վրաստանի՝ և կար-
 դել զայն Համալսարան մեծ՝ ուսումնականաց
 Ազգիս մերոյ: Այլ զի սլտոճառեցին թէ զինի
 շինութեան նորա, ոչ որ 'ի միաբանիցն մնայր
 յԱջմիածին, և թողն Հայաստանեայց անշը-
 քանայր յաստուածային սլաշտամանց, վասն
 որոյ արհամարհանօք իմն 'ի բաց եդին զայս
 խորհուրդ:

Հուս 'ի կիրճն Ապարանի, որ հանէ 'ի
 Տաշիրս՝ է եկեղեցի իմն քարաշէն և փառաւոր
 յոյժ՝ յայնկոյս Քասաղ գետոյ: Այս կիրճ

ձիւնափակի գրեթէ զամբասս վեց , և արգելու
 գերթեւեկ կարաւանաց Երեւնայ 'ի Տփղիս ,
 որք սրարտաւորին կամ ընդ Գեղարքունիս
 ճանապարհորդել , և կամ ընդ Շիրակունն ,
 Աստի խոնարհեալ զկողիւք Արագածոյ՝ եկաք
 'ի Փարպի՝ դիւղ իմն առ ստորոտով լերին Ա-
 րագածոյ , առ համանունն վտակաւ 'ի վերայ
 ճանապարհին՝ որ 'ի Կարբւոյ 'ի Բիւրական
 տանի : Իբրեւ չորս ժամաւ հեռի յԱջմիած-
 նայ յարեմտից հիւսիսոյ նորա , ունի եկե-
 ղեցի քայքայեալ՝ որ կոչի Սուրբ Գրիգոր :
 Ղազար մեծ ճարտասանն մեր էր 'ի գեղջէ
 յայսմանէ , ուստի և կոչի Փարպեցի : Շէն
 եկաց սա մինչեւ 'ի վերջին հարուածս Նա-
 դիր Ղուլի Շահին Պարսից , որ և զՂալի-
 լի քաղաքն Հեղկաստանի էառ : Բնակիչք նո-
 րա ցրուեցան ապա յայլ և յայլ տեղիս , զիւ-
 ղըն դարձաւ 'ի բնակութիւն Սէյդլու Սահ-
 մետականաց : Որոց թէպէտեւ հասարակեալ
 պաշտօն գողութիւն և աւազակութիւն է՝ սյլ
 'ի սլաոտուոյ Եկեղեցւոյ Սրբոյն Գրիգորի ոչ
 պակասին իւրիք : Օրսրբեն և յարդարեն օր
 քստ օրէ , ճրագ մշտաւառ պահեն , ուխտս
 ուխտեն , և 'ի նմին իսկ կատարեն զառ Աստ-
 ուած մաղթանս իւրեանց , Բնդ էր , Ստան զի

տեղին այն մեծարեալ է հանապազորդեան և
 դոգջիր աստուածային իմն հրաշիւք : Եթէ
 հարցէ շուն կատաղի զո՞ւ և իցէ 'ի բնակչաց շըր-
 ջակայ քաղաքաց և գիւղօրէից , և ախտ ջրա-
 վախութեան ընդ կոպար անցանիցէ բժշկական
 հմտութեան՝ կապեալ զշնառն սարեօք երկա-
 թեօք՝ հեծուցանեն 'ի գրաստ , կեմ՝ զգլխով
 փաթուծելով՝ առ 'ի նշան ճանապարհորդաց
 'ի բաց հեռանալոյ 'ի նմանէ , զի մի փոխադը-
 բեսցի ախտն առ ինքեանս , և այսպէս տանին
 'ի Փարսլի , և դնեն յեկեղեցւոջ օր մի : Իս-
 ղընկեր գրողիս Հովհաննէս Պաբաղեան Ար-
 բեցի՝ ծնեալ յԵրեան քաղաքի՝ այսօրինակ
 տարեալ 'ի Սուրբն Պարիզոր և առողջացեալ
 'ի խնամոցն Աստուծոյ , կեայ մինչև ցայսօր
 ժամանակի : Թողում և զայլս ոմանս , որոց
 չգիտեմ եթէ կենդանի իցեն մինչ ցարդ՝ թէ
 ոչ : Եթէ ոք նոր զգեստ ազանիցի , կամ նո-
 ռոյ սարգևի արժանացի՝ ուրախակից մտե-
 իմն հանդիպեալ՝ ասէ ցնա “ 'Ի Փարսլին
 գնացեր դու : ” Ամա , “ Լո՛յ 'ի Փարսլին գնա
 դու : ” Այսինքն թէ՛ որպէս ուխտաւորեալքն
 'ի Փարսլի՝ ձրի շնորհացն Աստուծոյ արժանա-
 ցան , նոյնպէս և դու քոյոցդ , և այլն :

Քերեալ զբաղում աւերակօք գիւղօրէից

և վանից, զլանջօք մեծի լերինն Արագածոյ, հասաք ՚ի Բիւրական գիւղ Հայոց, իբրեւ ըզքառասուն տանց, Յորմէ Լջմիածին և լայնածաւալ դաշտն Արարատեան մինչև ՚ի Շաբուր և ՚ի Բլուրն անուանեալ գիւղ իբրեւ սլլատողք ամարանի յլսկտեղ շարեալք ՚ի սլառաբազ իշխանի՝ յանդիման երեւին, Եկեղեցի գեղջս խոնարհեալ էր, այլ ՚ի մեջ ծործորոյն յարեւելս հիւսիսոյ նորա էր այլ իմն եկեղեցի քարաշէն և գեղեցիկ Արդավղիկ կոչեցեալ, այսինքն է «Արդ աւասիկ Աստուածածին», Առուն Շրվշտիկ յարեմտից անցանէ և ոռոգանէ զդաշտորայ նորա,

Իջաք ՚ի ճորն Տեղերայ, յոր անցանէ կարկաչահոս վտակն համանուն, և կալաք մեզ կարմրախայտս աւելի քան զբեռն մի նոր օրինակ ձկնորսութեամբ, Սանկտին Բիւրականայ հնձեաց ՚ի շրջակայ լանջակողմանց լերինն մեծի զխոտ իմն սլարարտաբոյս, որոյ տերեւ ք էին նլման ձիթենւոյ կամ փշատոյ, և ծաղիունք գեղին։ Օ որ ինքեանք Փռնդատ անուանէին, և ես՝ ձկնդերզ, Ասկա կալեալ զառաջ մի ջրոյն դարձուցին ՚ի վտակն մեծ, որպէս զի գաղարեացի ջուրն ՚ի սաստիկ յիւրոց ընթացից, և ասկա առեալ ՚ի խոտոյ աստի խրճուս

Ե. Կարգաւորեալ է

ի ձեռս՝ մխեցին ՚ի ջուր և հարին զերեսօք քա-
րանց , մինչև փրկեցաւ ջուրն , և ձկունք
արբեալք որպէս ՚ի գինւոյ՝ ելին կիսամեռ յե-
րեսս ջրոյն , զորս անաշխատ կալան , խորո-
վեցին և կերան , և ոչ ոք ՚ի նոցանէ մնասեցաւ՝
կամ ՚ի մէնջ ,

Անցեալ ՚ի վեր ընդ այս խորածոր՝ տեսաք
՚ի տեղիս տեղիս ամուրս անմատչելիս , և ՚ի
վեր եկեալ ՚ի միւս կողմանէ գետոյն՝ եկաք ՚ի
Տեղեր , ուր էր վանք հրաշակերտ կառուցեալ
յամպածայր բարձրաւանդակի միւջ ձորոյն :
Զև շինուածոց սորա , որպէս և տեսիլ դը-
րիցն՝ ամենեւին հանդուճատիպ էր Յովհաննա-
վանիցն Արքայ , թէպէտ և ճարտարապե-
տութիւնն առաւել ընտիր , և տեղին՝ ահե-
ղազոյն ևս : Ղարձեալ ընդ ձորն՝ ուստի
եկաք , յարեմուտս կոյս նորա ուղղեցաք
զընթացս մեր՝ ընդ նեղսագոյն կիրճս , նե-
ղուցս և կապանս ահաւոր լերինն ճանա-
պարհ արարեալ՝ երբեմն ընդ հիւսիս և եր-
բեմն ընդ հարաւ՝ եկաք յԱմբերթն աւան ,
աւերակ և անխնամ՝ կառուցեալ ՚ի ձորաբաշի
առ համանուն վտակաւ , ՚ի վերուստ որոյ խոյ-
անայ եկեղեցի վայելչակերտ և ամբողջ՝ ՚ի
սարաւանդակին բարձրութեան , այլ բերթն

հղօր՝ որ շուրջ պատէր 'ի հնու մն զսովաւ ,
աւերեալ է մինչ իսպառ . թուիմ , 'ի բուռն
իմիբ գեանաշարժէ : Այսնդի բարուկիր հաս-
տահեղոյս և պնդակաղմ բրգուն. քնորա եր-
կուք՝ յանհնարին բարձրութենէ անտի սլայ-
թուցեալ անկեալք 'ի խոնարհ բուռն ճարճատ-
մամբ , դեռ ըստ մեծի մասին ամբողջ կան 'ի
խորութեան ձորամիջին : Յանմատոյց բարձ-
րութիւն վայրացս հայեցեալ՝ թուիմ թէ և
առանց բերթի կարողք էին նախնի բնակիչք
նորա պաշտօններէ զանձինս ընդդէմ արշա-
ւանաց թշնամեաց . ուստի և անուանեալ կո-
չեցին զնա՝ Անբերթ : Իսկ 'ի միւս կողմանէ
յամպահամբոյր բարձրութիւն դրիցնորա ակ-
նարկելով՝ թուիմ զնա կոչեցեալ Ամբերթ ,
այսինքն Ամպ , կամ Ամպահամբոյր բերթ :

Այսօր կամք եղև մեզ ելանել 'ի բարձրա-
դոյն գագաթն Արագած լերին , ուր է լիճ իմն
ջուրց , մայր անհամար վտակաց և աղբերականց
նորուն : Պարապատեալ յերկից կողմանց բարձ-
րաբերձ ապառաժիւք , յորոց՝ ջերմութեամբ
արեգականն ելեալ տեսակ ինչ ազնուագոյն
ծծմբոյ , մաքուր իրրև զէլէկտրիոն՝ սառու-
ցեալ կախի զբարձանց : Անհաս գոլով 'ի ձե-
ւաց հողերդինաց , գնան մարդիկ և հրացանաւ

բեկանեն և ընկենուն 'ի վայր զծորս նորա • զոք
և մեծագնի յոյժ վաճառեն 'իպէտոս դեղոց և եթի
Քանի՜ սլատուակահագոյն լինէր արդեօք ամբողջ
ծոր նորա , եթէ հնարէին մարդ իկ մի կամ միւս
եղանակաւ 'ի ձեռս բերել : Անի Արաղած
և հանքոս ոսկւոյ , պղնձոյ , և արծաթի , զոր
հաւաստի առնեն վտտութիւնք անտառաց թեղ-
ւոյն և այլոց ծառոց բուսելոց 'ի ջրարբի
ծործորս նորա : Ստորագրութիւն բուսոց լե-
րին այսորիկ՝ վարժարանի բնագիտաց պէտս
ունի , քանթէ իմոյս մուրացիկ , դուզնաքեան ,
և հասկխած տեղեկութեան :

Իջաք այսօր 'ի Ալուրականայ և ադաք
յԱգարակն գիւղ , կառուցեալ առ համա-
նուն վտակաւ , 'ի ստորոտս լերինն մեծի ,
'ի հնումն էր սա տւան մեծ , և որպէս ո-
մանք երազեցին՝ մայրաքաղաք իսկ . այլ այժմ
խսպառ քայքայեալ և աւերակ է : Անակիւնք
նորա 15 տունք Տաճկաց :

Արովհետեւ յլնթացս ուխտագնացութեան
'ի Սուղնի , սլատուէր և եկեղեցին Առա-
շայ կամ Աօշայ • թէպէտեւ 'ի ձեռս թուր-
քաց՝ թեքեցաք և մեք անդր զերասանս երի-
վարաց մերոց , Վտաք զնա իբրեւ ծերունի
խոնջեալ 'ի կենաց , թիկն տալ զԱրաղա-

ծով և հեալ 'ի մահ ցլերջին շունչ իւր ։
 Եւ այնատարած այգեստանք նորա եղին յա-
 նապատս փշաբերս , թաղք բնակութեանց նո-
 րա թաղկեցան ընդ մացառովք մոլորսոտոց ,
 տունք աւերեցան , և եկեղեցի նորա՝ Աօշայ
 Սուրբ Սարգիս՝ մինչև 'ի սպառ անշքացաւ ։

'Եւ վերուստ նորա 'ի սարաւանդակին կառու-
 ցեալ է ըրթ հզօր 'ի կարմիր քարանց , որ հա-
 մեմատութեամբ աւանին՝ ողջանարատ կայ
 և մնայ ։ Յարեմտեան կողմանէ սորա՝ հոսի
 Առուն Առաշայ , ջուր ընտիր և պատուա-
 կան , որ ոռոգանէ 'ի ներքոյ զգալան հա-
 մատարած՝ մինչև 'ի նոր քաղաքն Սարգիս-
 րապատ ։ 'Եւ ձախմէ առուոյս՝ է տլ իմն թե
 լերին , ուր են զարհուրելի քարանձաւք , և
 'ի միջոյ միումն 'ի նոցանէ լսի խոխոջ ջուրց
 բազմաց , որ թէ ուսալի՞ գոյ , և ուր ելանէ ,
 չկարացի տեղեկանալ ։ Աստ մեռաւ կուրա-
 ցեալն Տիրան արքայ Հայոց ։ Օրինչ զար-
 մանք , թէ և աստ գոցին հնութիւնք Ադ-
 զիս ։ Այժմ՝ պայազատեն զայս զիւղ , ճո-
 խացեալ իրրեւ 120 տամբք 'ի Հայոց և 'ի
 Տաճկաց՝ երկոքին Հայկազունքն Երեանայ՝
 Յովսէփ Խաչատուրեան , և Սկրտիչ Բար-
 տաշեան՝ Ատենադպիր Խորհրդարանի Աա-

թուղիկոսարանին ամենայն Հայոց :

Սերադառնալ կամելով 'ի Սուրբ Լճմիածին՝ Հրաման առի 'ի Բարսղայ Եպիսկոպոսէ՝ գնալ 'ի Փռանկանոց * գիւղ , որ անկանի 'ի մէջ Արադածու լերին և Պփղս գեղջ , հեռի 'ի Սաղարշապատայ՝ իբրև երեք ժամու ճանապարհի , զի անդ էր 'ի ժամանակին Հօրու իմ Պետրոս Պոնջագիւլեան Լճմիրդեանց :

Կացի առ նմա զաւուրս երիս , և բազմիցս գանգատ յարուցի զթերութենէ ուսման իմոյ , աղաչելով զնա հնարել և հանել զիս անտուտ : Իսկ այրն դարբին գոլով արուեստիւ՝ յանպիտանեաց սակի զնէր զամենայն ուսմունս արտաքոյ նորա , և խստիւ յորդորէր զիս կալ և մնալ անդ . “ զի մատաղ ես ասէ , մատուցեալ Լուսաւորչին , որպէս պատմեաց ինձ մայր քոյ : ” Եւ այսպէս բարւոք 'ի միտ առեալ իմ զվիճակն ճակատագրեալ ինձ 'ի ծնողաց իմոց՝ մեկնեցայ , և ընդ Աղանատուն և ընդ Պփղս ճանապարհ արարեալ՝ եկի յԼճմիածին յամենան Հոկտեմբերի 'ի 16 : Եւ եղէ անդ՝ զրազիւ առանց գրոց :

* Չիցէ այս հոռոճոյն Մարգ , յիշատակեալ նախնեաց :

Այլ աղէտ ինձ, որ իբր թէ մանուկ մտա-
վարժ ձեանալով՝ գրեալ էի զամենայն անցս
այսր ճանապարհորդութեան իմոյ, յորում
և մի առ մի յիշատակագրեալ զխանդաղա-
տանս դասեր Բուրդ իշխանին Ահմադայ՝ որ
յԱստրան, զանցս Փոնձուոյ ծերունուոյ Բիւ-
րականցւոյ՝ որ կոնձէր զմեր ամենայն գի-
նի։— զԹաթէոսի մենթի՝ ընդ Սարտիրոսի
Եպիսկոպոսի Տաթևացւոյ, և այլ հազար պի-
տանի և անպիտան ասուլիս սորա և նորա։
Օր իբրև դարձայ՝ խնդրեաց յինէն Յով-
սէփ Եւդոկիացի սարկաւազ սրբոյ Հայրա-
պետին մերոյ, որ ցարդ մտերիմ ինձ համա-
րեալ, և տարաւ յանձնեաց զայն Սարտի-
րոսի Եպիսկոպոսի, զորմէ մի միայն բառ ևեթ
գրեալ էի “ԱՆՅԱՐՄԱՐ”։ Որ եղև ինձ հազա-
րիցս հազար անգամ չար, զի ’ի վաղիւ անդր
կոչեալ զիս յատեան Տեղապահին՝ ինքնին
եկաց իմ դատախազ և դատաւոր միանգա-
մայն։ Հրամայեաց զոտս ’ի կախաղան ար-
կանել, և այնքան գանակոծ առնել, մինչ
արիւն յորդութեամբ հասել ’ի պճեղաց ու-
տից իմոյ, և գրեթէ կիսամահ արարեալ՝
ստաց. “գնա՛ արդ, և սուսիր նոր եղանակ
գիրք շինել”։ Սա յետոյ կարգեցաւ Արք

Եպսկոպոս Սիւնեաց, և իբրեւ քաջ 'ի վերայ Հաս անմեղութեան դիտաւորութեան իմոյ՝ առաջին 'ի բարերարս իմ Հանդիսացաւ, և բերան բարեխօս առաջի Սեփին 'Երեսնսի Արք Եպիսկոպոսի Հայոց Արաստանեայց 'ի Շուշի, որպէս յետոյ պատմելոց եմ:

Իսկ Յովսէփ սարկաւազ, որ թէպէտեւ Հասակաւ և աստիճանաւ 'ի վեր քան զիս էր, և յեպիսկոպոսաց անգամ ակնածելի, ոչ կարաց զերծանել յարդար վրիժուց իմոց: Պայր սա ստէպ ձայնաւորաց աշակերտ 'ի գրադրարան մեր, որ բարձր գոլով քան ըզվեհարանն ընդ մի և եթ ներդադոյն քարեայ սանդուխս ոլորունս 'ի վեր հանէր: Ասանորոյ յաւուր միում 'ի սաստիկ ձմրան, մինչ նա զգասն գեղգեղէր, ես առեալ զիւր կաշինս կարգ առ կարգ շարեցի 'ի վերայ աստիճանացն: Եւ նա կարի զուարթացեալ 'ի միտս իւր, և իբրեւ ընդ մթին յանդունդն 'ի վայր զոտն կոխեաց յաստիճանն առաջին՝ գլորեցան կաղինքն 'ի ներքոյ ոտից նորա, և ինքն այնքան սաստիկ հոսեցաւ յաստիճանաց յաստիճանս ցյատակն 'ի վայր, մինչ զի բեկաւ ողն նորա, և դեռ ևս թեք մնայ:

“Կերար, թէ մարդ ես, այդ քանդ բաւական է քեզ,” ասացի ցնա. երկու ամսով հիւանդ մնաց, և յորժամ առողջացան՝ ’ի Օ առկին ողջոյն տուաք երեքաց, և եղաք ողջունեղբարս: Յորմէ մինչ ցարդ՝ շնորհիւ վերին խաղաղութեանն՝ այլ ևս չեմուտ ’ի մեզ խռովութիւն ինչ:

Օ այսու ժամանակաւ մեծանուն գիտնականն Հայոց Օ աքարիա Սարգապետ Գիւլասպեանց Տփղիզեցի, եկեալ ’ի Աստանդնուսօլսոյ՝ և ’ի միաբանից ոմանց Լ. Ջմիածնի ախոյեան հզօր վարկուցեալ ընդդէմ՝ Ներսիսի Սեծի, թէ ըստ գիտութեանն՝ և թէ ընտանեաց աւագութեանն ’ի քաղաքին, կարգեցաւ նուիրակ Արաստանի: Իսկ այրն գիտուն, այլ պատանի հասակաւ և փորձառութեամբ՝ փոխանակ արդարութեամբ զիրան կշռելոյ, կաշռեաց ’ի կողմն իւր միայն զնենգութիւն խորհրդոց թշնամեացն Ներսիսի: Ուստի նախ քան ըզհասանիլ իւր ’ի Տփղիս՝ ապառնացաւ գետամոյն կորուսանել զնա: Այլ Սեծն Ներսէս զաղախօք վանեաց զնա Ե. Ջմիածին, ոչ ներելով նմա գոնէ և զստինս զմօրն համբուրել: Սա որքան զիարդ և այլոց թու-

իցի գոլ՝ ինձ բարի մեծ եղև յոյժ, քանզի
 'ի գալ նորա կորիզլուս, ոչ այլ ունէր
 առնել, քան յուլանալ 'ի խցի հոգեմաշ
 մտածութեամբ: Ուստի և սկսաւ յաշակեր-
 տութիւն ընդունել իւր նախ՝ զտիրացուս
 Գրիգորի Եպիսկոպոսի գանձապետի ԼԹո-
 ռոյս, ապա և զոմանս յերևլի վարդապե-
 տաց: Օայս տեսեալ տրորեցայ 'ի խիղճս
 մտաց, զի Յովհաննէս վարդապետ ոչ միայն
 ատեայր զնա, այլ և զուսումն նորա ընդ-
 Հանրապէս, ուստի և մեծապէս խափան լի-
 նէր իմումս յառաջադիմութեան:

Անէի 'ի դարակ դրասեղանի իմում, մերձ
 զերկիրիւր * «Էկաւ Հասաւս» թէ ծաղ-
 կեալս և թէ գրեալս յինէն, զանուանս տու-
 ողացն, և զորքանութիւն դրամոցն միայն ոչ
 յիշատակեալ:— Ետ ինձ յայնժամ դրա-
 գրապետ մեր գրել մերձ երեսուն 'ի նոցանէ՝
 անտեղեակ գոլով առաջնոցն: Օանուանս
 որոց և զգումար դրամոցն կամ զլինչութիւն
 նուիրացն իսկոյն ներմուծեալ յառաջինսն՝
 տարայ ետու նմա, զարմացաւ ընդ անհնա-

* Էկաւ Հասաւ կոչին այն տեսակ կոնդակաց Հայրապետին՝
 յորում խոստանայ զտուրս նուիրեալս ինքեան, և փոխարինէ
 առաքողին զաստուածային օրհնութիւն:

քին արագութիւնն և ընդ պարզընթերցանութիւն գրութեանն , Էւ յաւել տալ ինձ և զերեսուն ի նորոյ “Վարալ մին շաքաթու.” որպէս և ասացն , Վարձուցի և զայն յառաւօտու վաղորդենին , և շահեցայ ինձ ըզմեծ բարեհաճութիւն նորա , որով տարեալ մատոյց զառաջեալ Հայրապետին Եփրեմայ , և սկսեալսն նմա զառիթ զարմանաց իւրոց , Իսկ այրն տօնելի , որ ոչ երբէք անքաջալիքս թողոյր զգուցնաքեայ նշմարանս ուսումնասիրութեան՝ կոչեաց զիս , արկ զինն վերարկու ՚ի չուխայէ պատուականէ , եդ ՚ի ծոց իմ զգմելին և կախեաց զէնջակ զգօտւոյ իմոյ՝ ասելով , “ԲԱՐԻ Է ԴԻՐԻ, ԲԱՅՑ ԿԱՐԴԱ ԵՒՍ ,” Պատասխանեցի , “Հոգևոր Տէր , Օ աքարիա վարդապետ ուսուցանէ , եթէ հրամայեսցիք , երթայց առնա ուսանիլ ըզՆՊարտասանութիւն ,” — Յայնժամ պատուիրեալ Յովհաննու վարդապետի հակառակ կամաց նորա՝ տանիլ զիս առնա , ասաց , ՎՆԱԼԱՒ ԿԱՐԴԱ , ԴՈՒ ԻՄ ՈՐԻԻ ԵՍ ,” Էւ այսպէս սկսայ ընդ հզօր դաստիարակութեամբ նորոյ վարժապետիս այսորիկ՝ ուսանիլ զՆՊարտասանութիւն , գրելով օրինակսն համաձայն ամենայն ձևոց , զամիսս հինգ շաբունակ :

Օ՛րի կարգեցաւ վարժապետ մեր նուիրակ
Բայազիտայ, և ես մնացի անդաս զամ մի
ողջոյն զորմէ չեն կամք ինձ ասել ինչ :—

ՀԱՏՈՒԱԾ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Ճոնադորհորդոսիէն ի՞նչ Սէնիս : 1819.

ԼՈՒՍԱՐԱՐ ԳԼԱՆԻԷԼ ԵՍԼԻՍԷՆԱՅԻՆ կար-
գեցաւ նուիրակ Սիւնեաց, համբաւեալն ի յոյժ
բազկաց, որք և զանուն իւր գրել խնայէին :
Ուստի և ի խնդիր ելանէր այնպիսւոյ ու-
րուք, որ զեկեղեցական սպասաւորութիւն,
և զգրութիւնս իւր կատարելութեամբ ի
գործ դնիցէ : Եկեղեցական պաշտամունք
մեր, որովհետեւ յերգս և ի շարականս վճա-
րէին, և բնութիւն առատաբաշխ զլանայր ինձ
զայս արտունութիւն աներաժիշտ ձայնիւ հա-
գագի իմոյ, զանձն դուզեալեայ յայն պատ-
շաճեցուցանել ոչ համարձակէի : Բայց և
ի գրելն վստահացեալ՝ նախընծայ մատու-
ցի նմա զիմովսանն ծառայութիւն : Ելաք
միանգամ ևս ընդ ճանապարհ Փարաքարայ
յԵրևան : Ուրանօր մատուցեալ զողջոյն հը-
րաժարանաց խանդակաթ ծնողիս իմոյ՝ պը-
սակեցայ մարդարտակաթ մանեկաւ արտա-
սուաց սրբոց նորա, և զօրացայ օրհնութեամբ

ծնողական սրտի աստուածաշաշտութեամբն
 վառելոյ : Օ առուրս երիս կացաք աստա-
 նօր , տեսանել մեզ զկազմութիւն Հանդեր-
 ձեալ ճանապարհին : Վանիւէլ Եպիսկո-
 պոս , առ ահի աւազակաց զճանապարհայն՝
 կապեաց յազդեր իւրում զսուսեր , զոր մի-
 այն կարող էր 'ի կիր արկանել 'ի մէջ ամե-
 նայն զինուց , 'ի կորովութիւն բազկացն ա-
 սլաստան : Յովհաննէս եղբօր որդի նորա սա-
 տանի առոյգ , և Հասակաւ փոքր ինչ աւելի
 քան զիս՝ վառեցաւ 'ի սուր երկսայրի , 'ի
 հրացան և 'ի սլարագայս նորա : Սնաց ինձ
 իբրեւ պաշտօնէի Սրբութեան , կրել զսրու-
 ակ իւղոյն () ծովութեան Սրբոյ Սեռոնի : Օ
 խղճէր Վանիւէլ Եպիսկոպոս , և 'ի մեղս վար-
 կանէր ծրարել զայն 'ի բեռան : Եւ այսպէս
 թէւ 'ի գալ վտանգին ամենեւին անսկաս-
 պար , յանձին կրել Համարէի զորս միանգամ
 'ի վերայ ածէր խժովութիւն աւազակացն , սա-
 կայն և յարգութիւն մեծ՝ զոր տայր Ազգն
 իւղոյն սրբութեան , սնափառութեան իմոյ բա-
 ժանորդ նմին զիս թուեցուցանելով՝ բառ-
 նայր 'ի մտաց զամենայն կասկած : Պատրաս-
 տեցան բեռինքն , և յուղի անկեալ յերե-
 ւանայ եկաք յԱղբաշ գիւղ , 'ի հարաւոյ

յարե մտից աւերածոցն Պփնոյ, Լեւոնապետանք սորա հաշակաւորք եւն 'ի բերս ընտիր և պատուական որիզոյ, որ իշխանաց և թագաւորաց միայն լինի կերակուր։ Օ ի թէպէտ և առատ յոյժ, և յամն ողջոյն գտանելի, սակայն առ մեծի ազնուութեանն և աճեցուն բնութեան, կրկնապատիկ աւելի գնով վաճառէր քան զպատուականս այլ և այլ անդորէից գաւառիս։ Պիւղականք այսպիսի բարեբեր գեղջ, հարկաւ հարստանալ պիտէին, այլ ընդ հակառակն յանուրս չքաւորութեան կաշկանդեալ կոյին։ Ասանդի Յուսէին Խան բզեւինն Երեւնայ, որպէս ամենայն գիւղօրէից աշխարհին, նոյնպէս և ողորմելի բնակչաց սորուն բաժանորդ լինէր ամենայն հերկոց։ Տայր իւրաքանչիւր տան լուծն մի եղանց, և սերմանիս որիզոյ, բամբակի, և այլ ևս շահաբեր արգեանց և արգասեաց։ Յանէին նոքա, և 'ի ժամանակի հնձոցն առաքէր նախ ընդ մէջ կիսէր զկալ նոցա 'ի բարժին, ապա 'ի մնացորդացն հատանէր և զհասն արքունի, մինչ զի չմտայր ինչ նոցա և՛ ծախուցն բաւական։ Եթէ դէպ լինէր երբեմն երկնառաք պատուհասիւք ստերջանալ անդորէից, և զլանալ 'ի բերսն, սա

զլինասն զանցառութեամբք ժողովրդեանն ար-
 կեալ, բռնանայր նոցա անպատմն լի խժդժու-
 թեամբ, առնոյր գրաւէր իւր զոր ինչ 'ի
 տունս նոցա գտանէր զկահս և զկարասիս,
 և 'ի պակասիլ նոցուն զկանայս և զորդիս
 նոցա՝ առ 'ի վճար ընկերական բաժնի իւ-
 իւրում: Աս շատ և այն էր՝ զի դերեւեալ,
 յայսցանէ գանիւք ծնուցանէր իւր ոսկիս,
 և 'ի տանջանաց տառապելոցն հաւաքէր
 արիւն յարբումն իւր: զաշխարհն համօրէն
 կեղեքանօքն մաշէր, և քրտամբք նոցա կեր-
 տէր իւր դաստակերտս 'ի Պաղբին, և
 ճոխացուցանէր զգանձն: Պիտէր արդարեւ
 ժողովրդեան յուլի և ծուլի տյսպիսւոյ՝ իշ-
 խան այոքան խտտասիրտ: Ասանդի ապաւի-
 նեալ 'ի քաջարեր երկրին արգասաւորութիւն
 և յիւրեանց սակաւապիտոյութիւնն, շատա-
 նան սակաւիկ ինչ մշակութեամբ ցորենւոյ,
 գարւոյ, կորկան և նմանեաց, և զանդորայ
 արգաւանդ անխնամ ամայի թողուն: յորոց
 մարթ էր յարուցանել անբաւ մթերս վաճա-
 ռաց, և նախանձ աշխարհի յօրինել զաշ-
 խարհ և զանձինս իւրեանց: Միայն լեռնա-
 կողմանք նահանգիս առատութեամբ մատա-
 կարարել կարեն զամենայն աղզս սննդարար

կերակրոց բնակչաց համօրէն Երեւնայ, և արօտս հօտից և խաչանց նորա: Իսկ գաշտըն լայնածաւալ և շատաջուր, (թողեալ ըզ-
 1, եղակ և զՇ աքար, որք օտարք են նորա՝
 քայց կարեն ընդեւանալ քաջաբիրտն վաս-
 տակօք,) կարեն զընիկն իւրեանց քաջարեբել
 զորդնն կարմիր և զտոնիք յափունս Երասխայ
 ընդ երկայնութիւն, զանտառս մեծամեծս
 թթենեաց 'ի նիւթ շերամոյ, բամբակ, և զա-
 մենայն ազդս կտաւոյ և ձիթոյ գրեթէ յամե-
 նայն ուրեք:

Եկաք 'ի Ղօթկուղ գիւղ, բնակեալ 'ի Հայ-
 ոց, իբրեւ 50 տանց և 'ի Տաճկաց 25ից: Ըստանօր պատահեցաւ մեզ Պարսիկ ոմն, որ
 կեղծէր զանձնէ պալատական գոլ Քալբալի
 Խանին՝ Եւսէուանայ: Սա ընդ պատրուակաւ
 մարդասէր այցելութեան եկեալ առ Պա-
 նիէլ եպիսկոպոս, առ անդէտն բարբառոյ
 իւրոյ՝ զննէր մանր խուզողութեամբ զթեռ և
 զրեռն մեր: Ասակած էառ Պանիէլ եպիսկո-
 պոս զառնն նենգութենէ, և խորշեցաւ որ-
 չափ և կարացն 'ի նմանէ:

Ապաշարոյց ընդ առաւօտն, ընդ բուք
 և յանձրե յուղի անկաք դէպ 'ի Ղէւլա-
 լուն անուանեալ գիւղ, զոր Սարդակեբան

Համարիմ գոլ Շարուրայ, որոյ բնակիչք էին 200 տունք Տաճկաց, Առին էր Ճանապարհն յերթեկեաց, միմին և երկիւղալից՝ ի պատճառս աւաղակաց խմբովին շրջելոց անդ՝ ի խնդիր կողուպուտից։ Պէտք ոչ հատեալ մեր զկէս ուղւոյն այնորիկ՝ և ահա եհաս ի թիկանց Պարսիկն երեկեան։ Եւ * ողջունեալ ըզմեզ, զփորձ փորձել կամեցաւ զօրութեմ մերոյ։ Այսանորոյ յառաջ խաղացեալ նորա ի բեռնին կոյս՝ շօշափեաց զայն ձեռօք, և հարցցա՞յ առ նիկէլ եպիսկոպոս, «Թէ զի՞նչ ինչք իցեն ի նմա», Պատասխանեաց ինկ նմա, «Պանձ բազում, այլ քեզ զի՞նչ։— «Ինձ ի՞նչ», ասաց։ «Ոչ գիտես զի ահա աւուրք երեք են, որ զհետ դամ հետոց ձերոց ի խնդիր բեռինս այսորիկ։» Եւ խօսքան զթարգմանել իմ զոյս ի լուր ապագոյ՝ Եպիսկոպոսի իմում, ասացի ցնա, «Յո՛ւշ Տէ՛ր, յո՛ւշ, կորեմք։» Պէտք կայր պարսիկ մեր ակնկալ պաղատական դարձի նորա. այնինչ հուպ առ նա մատուցեալ արհւոյն՝ կալաւ զաջոյ բազկաց նորա, և առանց օգնականութեան զինուլց այնքան պինդ

* Կարէ՞ արդեօք պատահարս այս մեկնել զիմաստ բանի փրկչին՝ || ի Ճանապարհի ողջոյն ումք մի՛ տաջիք։||

սեղմեաց, մինչ ուշաթափ 'ի ձիոյ 'ի վայր անկանել նորա : Թողուլ զնա յայն աստիճան և զնալ, վտանկ մեծ բերէր : Բայց և այնպէս ընկերել հուղկահարին ճահի չէր : Ասնորոյ հրամայեաց եղբօր որդւոյ իւրում ասլահովել նախ՝ զզէնս նորա, և ասլա իջեալ ինքնին և կալեալ զականջացն ոլորեաց՝ և յուշ դարձոյց զնա՝ ասելով “Պատարդ 'ի խնդիր բեռինս, տա՛ր՝ եթէ կարող ինչ իցես :” “Այ, ոչ” պատասխանեաց նա,— “Պօլնդդա վար Սարասա՛” այսինքն կայ 'ի կռանդ օձազաւազանդ դու : Դժուր խնդրեաց զզէնս իւր, սոսկ կատակի աղազաւ արարեալ զչարիսն՝ խոստովանելով, զի ոչ դարձոյց Պանիէլ եպիսկոպոս մինչև հասաք 'ի Պէվալու գիւղ որ անկանի 'ի միջոցս դաշտին Շարուբայ յարեմտից կուսէ բլրակի միոյ, հեռի 'ի Ալիւսպէն եօթն փարսախօք, 'ի հարաւոյ լեւանց Պառնւոյ՝ զորս սյժմ Ալատաղ անուանեն, Ալա չիչէք, կամ Պառնւոյ սարեր, 'ի հնումն ջրվէժ, Օկնի յաղթութեան Ուուսաց ելին Տաճիկք գեղջս այսորիկ 'ի Պարսկաստան և փոխադրեցան 'ի տեղի նոցա Հայք 'ի քաջաց Սակունցւոց :

Աստի չորիւք փարսախօք հասաք 'ի Սա-

դարակ գիւղ, որ ունէր տունս Տաճկաց 80:
Սա անկանի յարեւելից հիւսիսոյ Պէվալուայ,
կառուցեալ 'ի սարադարակ ծործոր ինչ լե-
րանցն Արփոյ: Աստանօր աղբիւր իմն ցամա-
քեալ յերեսուն ամաց հետէ՝ բանիւր յայսմ
ամի, և ոռոգանէր զմեծ մասն սելսանոցաց և
պարտիզաց նորա:

'Ի Խօգ գիւղ Տաճկաց՝ յաւարտ դաշ-
տին Շարուրայ՝ հոսի գետ հզօր անուա-
նեալ Շարուրայ գետ՝ և 'ի Տաճկաց՝ Առ-
փայ Չայի, յոր անուն կարդ աննոքա և զԱ-
խուրեանն Շիրակայ: Որոց կոյր զկուրայն հե-
տեւալ և իմ, կոչեցի զսա Ախուրեան Շարու-
րայ, զի զհին անունն ոչ ուրեք գտի: Այս գետ
գոյանայ յԱլաշիէէկ լեւրանց Պառնուոյ, և
յանհամար յառաջս հատեալ ոռոգանէ անդու-
րայ Շարուրայ, և դատարկի յԵրասխ մերձ
առ Նորաշէն գիւղիւ ուրունի կամուրջ աւերակ
որ հանէ 'ի Սակու: Առ Պարսից որի շխանութի
Շարուր պարունակէր գիւղս հինգ ընդ ամե-
նայնն, յորոց երեւելիքն էին ստորագրեալք 'ի
վերոյ. իսկ այժմ պարունակէ առաւել քան զ25:
Աստ մեծի մասին բնակեալս 'ի Հայոց: Յայս
գետ իբրեւ 'ի սահմանագլուխ այժմեան դրից
նահանգին Երեւանայ՝ կնքեմ և ես զբան իմ:

Ս Ի Ի Ն Ի Ք

ԿԱՄ

ՍԻՆԱԿԱՆ աշխարհ ձգի ըստ Խորենացւոյն
 'ի ծովէն Վեղամայ մինչև 'ի դաշտ մի՝
 ուր գեան Երասխ անցանէ ընդ խոխոմս
 նեղս և ձիգս, տյսինքն 'ի Սուղան՝ ընդ յա-
 րեւիս, յարեմոից ունելով զնահանգն Այրա-
 րատայ, 'ի հարաւոյ զմասն Փայտակարանի
 և զԱտրպատականս, և 'ի հիւսիսոյ զԱրցախ,
 և զԱղուանս հայոց, Երկիր նորա լինային
 և ըստ մեծի մասին թաւացեալ անտառօք մայ-
 րեաց, Ամուրք անառիկք նորա բաղմաթիւք
 են յոյժ, վանք և եկեղեցիք նորա անհամարք,
 ժողովուրդք նոցա բիրդք, այլ բարեպաշ-
 տօնք և սէղ 'ի մրցմունս պոտերազմաց, Իշ-
 խանութիւն Սիւնեաց բաժանեալ 'ի մեծ և
 'ի փոքր, յաւուրց անտի նահապետացն հայ-
 կազունեաց մինչև ցլետին ժամանակս Սա-
 րակիսոսաց՝ միշտ նախապատիւ հանդիսացու-
 յԱզգի մերում, Սեճն 'ի նոցանէ՝ որ և Տա-
 նուտէր Սիւնեաց նստէր 'ի Օղուկս և 'ի Բաղս,
 երբեմն և թաղ կապեալ 'ի գլուխ, Յորոց
 Անդոկ այնքան զօրացաւ յաւուրս Շապհոյ

արքայի Պարսից , մինչդիւ և՛ զքաղաքն Տիսբոն
 յաւարի եհար : Իսկ փոքրն՝ ՚ի բուն Հայկա-
 ղանց սերեալ՝ ունէր զգահն ՚ի Գեղարբունիս ,
 Սինչ ցարդ կան անդանօր մեծամեծ իշխանք
 որք ընդ անուանակոչութեմ Սէլիքաց ընդ
 բռամբ ունին զազգն , և ՚ի կարեւոր ժամանակի
 կարեն հանել հետեակ և հեծեալ զօրս կըր-
 թեալս ՚ի բնութենէ ՚ի մըցմունս պատերազ-
 մաց : Հոգեւոր իշխանութիւն Սիւնեաց է մի
 ՚ի չորից մայրաքաղաքական Արքեպիսկոպո-
 տացն Հայաստանի , որ կայ ՚ի Տաթև . և
 ժարէ զիւր իշխանութիւն բացարձակ հրա-
 մանաւ : Ի բաց տուեալ զԱրեւիք և Քաղա-
 ձոր , որք բերեն զամենայն պտուղս Երևանայ՝
 ամենայն մայրիք աշխարհին բերեն խաղող ,
 տանձ , սալոր , հոն , զկեռ , մոշ , մորի , ցուրդ ,
 կաղին առատ , և շագանակ : Որպէս տեսցի
 ՚ի ստորեւ :

Եւաք ՚ի Խօդայ և Տ փարսախօք Հասաք
 ՚ի Նախչուան , Լ երկնք Սահկայ՝ որի ձախ-
 մէ ճանապարհին՝ ունէին զաղահանս ընտիրս
 ոչ իւրք նուազունս քան զՎողքայն : Այս
 քաղաք նախամայր քաղաքացն աշխարհի ,
 դարմանամ թէ ընդէր զանց արարեալ ՚ի Քաղ-
 գէացւոց և յԱսորւոց մատենագրաց , առ

Պաղովէոսի միայն գրի Նաքսուանայ, և առ Յովսէպոսի՝ թարգմանութեամբ Հայկականիս՝ Աբովադիրին, այս է՝ տեղի ելից կամ չուոց։ Այլ այս անուանք տրտաքին մատենագրաց երևին յայտ առնել միայն զերկրորդ պաշտօն նորա, այսինքն չուարանն լինել որդւոց մարդկան ՚ի Սենաար։ Եւ ոչ զնախնականել Նոյի որդւովք հանդերձ անդր՝ և նախկին իջևան կամ քաղաք բնութեան յօրինելն զսա։ Ասացի քաղաք բնակութեան, ցուցանել թէ ՚ի բաղմանալ անդ որդւոցն Նոյի, նախ զայս շինեցին քաղաք, ապա թէ ոչ՝ նախկին տեղի իջևանի նորա ՚ի տապանէն էր, ուր և Արկ ուռի, և ՚ի զինւոյն ճաշակեաց ըստ գրոց սրբոց։ Եթէ չէր ՚ի սակս բաղմամարդութեան նոցա և անձկուե՞ր գրիցն Արկուււոյ առ Ոոս Սասեսոց՝ ընդէր պիտէր նահապետին լքանել զայգին իւր ձեռատունկ, զզուարճարան ծերութեան իւրոյ, և գալ աստ շինել աւան։ Իսկ եթէ ոք ՚ի սակս գերեզմանի նորա, զոր մինչև ցայսօր ժամանակի ցուցանեն բնակիչք Նախչուանայ, առ երի պարսպաց նորա ՚ի հարաւոյ՝ համարեսցի զիս հակառակութեան կարծիս ՚ի մէջ մեծանել, ներդաւիտ քաղցրու-

Թեամբ լսել աղաչի : Թէ չէր արդեօք հը-
նար մնացորդացն Հայաստանի ածել զդին
նախահօր իւրեանց և պարծանաց՝ յԱրկու-
ւոյ ի Նախչուան, քանի մի և եթ փարոսաօք,
և ամիփիւիւ անդանօր իբրև յառաջին բազմա-
մարդ քաղաք իւրոց սերնդոց :

Սա էր ի հնու մի ի պայծառագոյն և ի
բազմամարդ քաղաքացն Հայաստանի, բեր-
թատարիսպ և գեղեցիկ, ուր նստէր Եպիսկոպո-
սն մարդպետական : Այլ քանդեցաւ նախ յա-
ւուրս Արշակայ երկրորդի արքայի մերում՝ ի
զօրաց Շապհոյ : Յետեւերրորդ դարուն ի
հիմանց քանդեաց զսա Այսօրն Հերակլ յար-
շաուել իւրում ի Պարս : Առջմ ոստիկան այ-
րեաց յԷկեղեցւոջ սորա ոգիս իբրև 800 : Յիւս
անդ չորեքտասան դարուն առ Պաղան խա-
նիւ, զօրք Թաթարաց “բարչեցին զէրունս
խորանաց, ընկեցին և զսեղանանս” : Ի պատե-
րազմին Սուլթան Սուրադայ ընդ Պարս՝ կա-
րեմէր քայքայեցաւ, և հետ զհետէ անտես
եղեալ անչքացաւ մինչ խապառ : Օտաջին
մեծափառութենէ քաղաքիս հնչէ և երգն
Պարսից : Թէ Նախչուան Նախչըջան է :
Յորմէ մըխիւեալ ոմանց ի ճանապարհորդաց
օտարազգեաց, համարեցան զքաղաքդ Նա-

դաշ ճիհան անուանիլ . և ասել թէ ՚ի պատ-
ճառս բազմազան նկարուցն որ ՚ի սմա՝ յայդ
անուն անուանեցաւ ՚ի Հայոց և ՚ի Պարսից ,
Ար անհիմն է , և առասպելածոյ կեղծեաց ՚ի
կարգի :

Պիրք սորա ցուցանէ կամ բուն քաղաք
լինել Այրարատեան նահանգիս , և կամ
Ախականին սեպհականեալ աշխարհի . և
նչ բնաւ Աստուրականին , Քանդի եթէ
Աստուրականք երբեմն զօրացեալ տիրեցին
մասանց այլեայլ նահանգաց՝ այդ նչ կարէր
խառնել զկարգ նախնի սահմանացն , Նախ-
չուան ՚ի գլուխ դաշտին Շարուրոյ , կամ
առնթեր և յանդիման Օղկանց գաւառի
Ալւնեաց՝ միում կամ միւսումն ՚ի նոցանէ
յաւէտ յատկանայ՝ քան թէ Աստուրակա-
նին : Նախչուան յարեւելից անկանի Պարս-
կահայոց , որ է միջին իմն նահանգ ընդ
Ալւնիս և ընդ Աստուրականս , և դնելն
զնա քաղաք վերջնոյն , համեմատի ասելոյն ,
թէ “Նախչուան քաղաք է Աստուրականի՝
յայնկոյս Պարսկահայոց նահանգի :

Խորենացին քաղաք Աստուրականի դնէ
Ղայս , բայց դիրքն նչ համայճայնի գրու-
թեան նորա : Աստի թուի թէ՝ այն մասն

դրութեան նորա մատնամէջ իմն արարեալ իցէ ՚ի յիանոց :

Արդի քաղաքն , քայքայեալ որպէս և է՝ կառուցեալ է ՚ի սրլար ինչ դաշտին մեծի , որ ՚ի նախնութիւն Հացունեաց կոչէր , յարեւելս Հիւսիսոյ Երասխայ , Իբրեւ երկու միոնօք Հեռի ՚ի նմանէ՝ գետակն Մախչուանայ ելեալ ՚ի լեռանց Սիսիանայ՝ կամ լաւ ևս Սիսական գաւառին , և քերեալ զՍահուն կառնեցանէ իբրեւ կիսով միոնի Հեռի ՚ի նմանէ և առերի Աստապատայ հոսի յԵրասխ գետ : Ունի բերթ քաջաղէն , այլ քայքայեալ ՚ի Հիմանց ՚ի հարաւակողմն իւր , ՚ի վերայ բարձրաւանդակին , ուր բլիսն ակունք ականակիտ և հզօր աղբերականց , և դարձուցանեն զաղօրիս նորա : 'Ի մէջ բերթիս է սլալատ կուրացելոյն Քալբալի Խանի՝ դեհպետին Մախչուանայ , 'Ի Հիւսիսոյ բերթիս անկանի վաճառանոց քաղաքիս ամենեին անշուք : Իւսուերի նորա թաղ Հայոց իբրեւ 500 տանց և եկեղեցի նոցա՝ Երեքսորան կարգացեալ . ուր իջեան արարեալ կացաք զաւուրս Հինգետասան : Այլ որովհետեւ այս քաղաք լինէր առաջին տեղի նուիրակութեան և մեռոնարաշնութեան եպիսկոպոսի մերում , պատ-

շաճ համարիմ փոքր ի շատէ նկարագրել աստանօր զհանդէս մօլից նորա այսր :

Իբրեւ երկու ժամուք յառաջքան զմտանել մեր՝ առաքեաց անդր առաջի երեսացն իւրոց կարապետ՝ զեղբօր որդի իւր զՅովհաննէս , ապսպարեալ նմա ասել ի լուր եկեղեցւոյն զաստուածարար ներգործութենէ իւղոյն սլրբութեան , զօրհնութիւնաբեր կոնդակէ Հայրապետին , և և զանդստին առաքինութեանց իւրոց , և “զորինչ միանգամ տուն տայ քեզ՝ ասէ հանճար քոյ , պատմեսցես նոցա :” Իբրեւ յառաջ խաղացաք միոյ ժամու ճանապարհաւ , ահա ծերունի քահանայք թուով չորս , շուրջառ զիւրեամբք , և ամենայն կղերք եկեղացական զարդու , այսինքն՝ խաչվառով , խաչիւք , կերոնօք և երգօք հողեօրօք ընդ յառաջ եղեն մեզ՝ հանդերձ ամենայն բազմութեամբ հայորերոյ բաղաքին՝ ընդ այր և ընդ կին : Եպիսկոպոս մեր ի շնորհս նոցա միայն եզ ի գլուխ իւր զկնգուղն , և զառնաւուխտ թաշկինակաւ սքօղեաց զսրուակ մեռոնին ՚ի գրկի իմում : Անդ էր տեսանել ամենայն բազմութեան մարդկան բոկով ոտիւք դիմել առ Սեռոնն սուրբ , և ջերմեռանդութեամբ համբուրել զայն , այո՛ և բարեպաշ-

տագոյնք 'ի նոցանէ՝ համբուրէին նաև զդրօշակս հանդերձից իմոց՝ իբրև զսրբոյ ուրուք . և այսպէս առեալ ածէին զմեզ 'ի գաւիթ եկեղեցւոյն , նոցա հետի ընթանալով , իսկ մեք 'ի ձի : Երգն՝ զոր զճանապարհայն երգէին՝ էր ,

Յաւուրս վերջին ժամանակի շինեաց զիւր տուն Եկեղեցի՝

Իսկ 'ի մտանել եպիսկոպոսին յեկեղեցի անդր և յառնուլ 'ի գրկաց իմոց զՄեռոնն սուրբ 'ի գիրկս իւր՝ փոխեցին զայն 'ի

Հրաշափառ Աստուած , և միշտ բարեխնամող .

Ապա՝ « Էջմիածինն 'ի Հօրէ » , Իբրև կատարեցան եկեղեցական արարողութիւնք , եդեալ զիւզն սրբութեան 'ի սեղանի , դարձան 'ի խուց անդր՝ զոր պատրաստեալ էր վասն նուիրակիս մեծի : Այր իւրաքանչիւր առօրին պատրաստէր սեղան հացալից վասն նորա . ընդ որում բազմէին գրեալ թէ ամենայն պատուականքն 'ի մարդկանէ : Հոգային և զպէտս դարմանոյ երիվարացն մերոց՝ ամենայն յօժարութեամբ : Այլ տարաբախտապէս շնորհաբաշխով իւղոյն սրբութեան և ընթերցուած կոնդակի Հայրապետին՝ որ պարտն էր հանդիսանալ յառաջիկայ կիւրակէի , կամակար մոռք յետս ձգեցաւ . 'ի պատճառս անհամոյձայնութեան իրիք պատահելոյ 'ի մէջ նուիրակին և ժողովրդեանն ,

Թուիթէ՝ սակա հասից ինչ Աթոռոյն և դաւադա-
նապտղոյ, Ս ինչ և յետոյ համաձայնեցան երկու-
քին կողմանք և յերկրորդ կիւրակէի գալստեան
մերոյ՝ սկսաւ Ս եռոն-թափէ. քն : Օ կնի սըր-
բաղան Պատարագ ին առ եսլիակոսոսն զսրուակ
իւղոյն , և թափեալ անտի ՚ի սրուակ եկեղե-
ցւոյն այսորիկ՝ որչափ ինչ և բաւական հա-
մարեցաւ սկսաւ յականէ և յանուանէ օրհնել
զԹաագաւորն Պարսից , և յանուն նորա կա-
թեցուցանել ՚ի սրուակ անդր զկաթ մի յիւ-
ղոյն այնորիկ : Ապա զԲալբալիխան , ապա
և զիշխանս մերազնեայս , և հուսկ ապա ըզ-
ժողովուրդն ամենայն՝ ըստ առաջնոյ օրինա-
կին : Եւ բազմեցուցեալ զայն ՚ի սեղանի ,
գանձանակ առննթեր եդ նմին , զի համբու-
րեսցեն և խաչահամբոյրս արկանիցեն ՚ի գան-
ձանակն : Արդ զի մի վերստին յեղեղեցից
զայս նիւթ զգուշալի , ընդ ամենայն քաղաքս
և գեօղս այսօրինակ ճանապարհորդութեան
մերոյ՝ արժան համարիմ ՚ի հարեանցի ծա-
նօթս տալ ընթերցողաց , զի հաս.քն՝ զորս
ընդունի ՚ի ժողովրդոց մերոց նուիրակն Լճ-
միաճնի՝ կայանան ՚ի հետագայսդ :

Ա Նուիրակութիւն , յերեք տարին միանգամ հաւաքի
յիւրաքանչիւր շնչոյ մարդոյ 40 փաւայ :

- Բ Քառասնից . տեսակ իմն ողորմութեան վասն հոգւոց ննջեցելոց , զոր սովորաբար տան յետ 40 աւուրց , որպէս և անունն ցուցանէ . այլ նուիրակն ընդունի և յետ 40 տարւոյ՝ եթէ տայցենն :
- Գ Յիշատակի . Արծաթի կամ ոսկի անօթք կամ դիպակիք և այլք , յորս գրին անուանք նուիրողացն և տանին զնին յէջֆածնի :
- Դ Խոստմունքք . Տուրք՝ եթէ ոք խոստացեալ իցէ :
- Ե Հոգեբաժին . Այլ տուրք վասն ննջեցելոց :
- Զ Խաչահամբոյր . Զոր տան նուիրակաց՝ զի ՚ի գառնալն համբուրեսցէ զիջման տեղին ՚ի դիմաց իւրեանց :
- Է Աջահամբոյր . նոյնպէս տան վասն համբուրելոյ զաջ Հայրապետին , և ընդունելոյ ՚ի նմանէ զէկաւ հասաւն :
- Ը Մատաղ . ոչխար , եզն , կամ զինք նոցա ՚ի կերակուր Միարանից Աթոռոյն :
- Թ Գաւազանապտուղ . զի ՚ի քարոզելն գաւազան առնու ՚ի ձեռս : Այս հաս յատուկ է նուիրակին :
- Ժ Փոքրաւորէք . և այս յատուկ է սպասաւորաց նուիրակին :
- ԺԱ Ժամուց . կրկին է , մի՛ վասն Հայրապետին , զոր տանի առնա , և միւս՝ վասն նուիրակին՝ եթէ պատարագ ուրեք մատուցանիցէ :
- ԺԲ Պաշտօնէից . զրամ զոր բաժանեն նուիրակունք ամենայն պաշտօնէից սրբութեան :

Այսոքապէս ամենայն՝ թէպէտև դուզնութեայք ըստ իմաստանց , կամաւորականք իմն են , և նուիրակն ոչ զոք կարէ բռնադատել , այլ միայն հեզութեամբ համոզէ : Բայց արե՛ դու՝ անաչառք ընթերցող , դատաստան արա՛ յաստուածաճակոյս կողմանէ , թէ ընդէր արդեօք

օտարազգի քահանայք, որք յետ իշխանա-
 կան և մեծափառ կեանս վարելոյ առատ առատ
 թողակօքն՝ զոր ստանան յամսոյ ամիս, և
 կանոնօք եկեղեցւոյ իւրեանց գտանելոյ առ-
 մի պսակ թումանս տասն, և առ մի կնունք
 թումանս հինգ, դառնայցեն անդթարար և
 զրապարտ բամբասանօք սողտանիցեն զարա-
 բըս սյլոց հոգևորականաց մերոց, Սիմոնականս
 և շնորհավաճառս կոչելով զնոսա, Փանօք,
 որ ինքեանց առաւել պատկանին ասողացն՝
 քան թէ զորոց ասիցենն, Բարձ դու զայս-
 պիսի ոգորմութիւնս ի քոց եկեղեցականաց,
 և ցոյց ինձ զայլ միջոցս, որով ապրել կարի-
 ցեն, Ուր թողցուք, զի թէ հոգևորականք
 չլինէին յազգի մերում, ոչ գիրս ունէաք և
 ոչ զգրեանս, Կորուսեալ էաք մինչ ցարդ
 և զլեզուս մինչ խալառ, Արդ ո՞վ ի ժողո-
 վրդոց մերոց՝ ի խստաբարոյիցն ասեմ, և յի-
 մաստնատեցացն, հոգացաւ ստեղծանել քեզ
 դիրս. ո՞վ թարգմանեաց քեզ զԱստուածա-
 շունչն մատեան, ո՞վ գրեաց քեզ զայն ան-
 բաւ զրուցոց մատեանս, և որ մեծն է, ո՞վ
 պահեաց և հասոյց ի ձեռս քոյ զնոսին՝ դի-
 ցուք թէ և ոչ շահեցուցանելովն ի վերայ,
 եթէ ոչ՝ վանորայք և վանականք Ազգի մե-

բում : Այլա եթէ այսպիսի աղբււրք ազդայ-
ին սլարճանայ մերոց՝ առ պահեստի կենաց
իւրեանց , խնդրեցեն ՚ի մէնջ զկամաւոր ո-
ղորմութիւնս և եթ՝ Սիմոնակոնք անուանիցին ,
ուրեմն Աստուած մեզ խեղճմտանք տայ :

Այլիւ 9 : Զողաք յԱստաբատ հեռի ՚ի
Նախչուանայ երկու մլոնօք ընդ հարաւ ,
կառուցեալ ՚ի խառնուրդ վտակի նորա ընդ
գետն Երասխա Ուլինչ ՚ի նախնի մեծափառու-
թեանց սորա մնայր յերևան : Ասանդի Աբաս
Սիրդա քակելով զամենայն տունս բնակչաց
սորուն՝ կառոյց ամօք ինչ յառաջ զբերթ
հօօր ՚ի նիւթոց նոցին , կոչեցեալ Աբասա-
պատ : Որոյ ՚ի միջնաբերթին քարաչէն և մե-
ծակառոյց եկեղեցի սրբոյն Յովհաննու՝ դար-
ձեալ է նոցա ՚ի Օլնարան անականդ : Բը-
նակչաց նորա , էր՝ որք ցրուեցան , և էր՝ որ
եկեալ ամփոփեցան ՚ի ներքոյ սեպհւոյ մե-
ծի Խրամին : յորոյ վերայ կառուցեալ հրա-
շակերտ և ամուր վանքն Ստեփաննոսի : կո-
չեցեալ Կարմիր վանք . ուր նստի այժմ
Խաչատուր Եպիսկոպոս Գեօք-գեօղ կոչե-
ցեալ առաջնորդ Նախչուանայ : Բաղում
քարափոր անձաւք են ՚ի ներքոյ և արտաքոյ
եկեղեցւոյս , յորոց ժամանակ առ ժամանակ

Հնութիւնք բաղումք ելին , Այլ Հնագոյնք
 ՚ի բնակչաց նորա ասեն , թէ և ՚ի մերձակայ
 ապառաժուտս լերանց են քարայրք , յորս
 թաղուցեալ կան հինաւուրց մատենք և
 գանձք : 'Ի բարաւորի արտաքին դրան
 սլարսպի վանացս քանդակեալ կայ բու իմն
 թեւտարած . առ ՚ի ցոյց անքուն հսկողու-
 թեան ուխտին արդեօք :—

Ընդ կապանս ապառաժից և բարձրա-
 բերձ քարալեւանց , յորս ուրեք ուրեք
 յաւելոյր ՚ի բնութիւն՝ և արուեստին ամ-
 բութիւն՝ միշտ ընդ յարեւելս հարաւոյ ըն-
 թանալով ՚ի ձորն Երասխայ՝ հասաք յան-
 դիման Ղալաշամբ անուանեալ գեղջ , որ
 է յայնկոյս Երասխայ , ՚ի խառնուրդն Տըղ-
 մուտ գետոյ , Անցաք նաւակաւ յայս գետ ,
 և զմիջով տուեալ գեղջն՝ ընդ զառիվեր
 Մաղտեաց լերին՝ հասաք ՚ի մեծ վանքն Նա-
 խավկայի կոչեցեալ , ուր առաջնորդէր Սար-
 գիս վարդապետ , “քաղցրութիւն բարուց”
 կարդացեալ յամենայն ծանօթից իւրոց :
 Քարաշէն է և բարձրակառոյց , որոյ սեամք ,
 բարաւորք դրանց , և առնթեր նոցա յատակն՝
 երեցուցին ինձ սեաւ կճեայ սալս մեծամեծս ,
 որք թուէին արտադրեալս ՚ի մերձակայ

լեռնէ անտի : Բազմատեսակ՝ անուշահոտ և համեղաճաշակ բանջարքն , որ ելաննն 'ի լեռնէ աստի , և անաշխատ հաւաքին 'ի վանականացս՝ հազիւ թողուն 'ի նոսա ակորժակս մսեղէն կերակրոց : Աստի և առողջունք են անձամբ , առուգունք մարմնով , և ողջախոհունք մտօք : Գրտաբարան վանացս առատ է հին ձեռագիր մատենիւք . այլ՝ 'ի սակս ընդհանուր պակասութեան ուսմանց 'ի սոսա՝ ամենայն ընդ փոշւովք թաղին : Արտաբոյ վանացն է աղբիւր , որոյ այն զի նուազ են ջուրք և ասպաղօր 'ի դարձուցանել զաղօրիս վանաց , փորեալ է զառաջեաւ նորա աւազան խորին , ուր հաւաքին ջուրք , և հոսեալ անտի 'ի խոնարհ բուռն յարձակմամբ՝ դարձուցանեն 'ի ներքոյ զաղօրիսն : Արմաղիարք՝ ցեղ ինչ Տաճկաց Պարսկաստանի , բնակեալ շուրջ զլեւամբք և 'ի դաշտավոյրի գիւղօրէս՝ մինչև 'ի քաղաքն Խոյ , բռնանան միշտ վանաց այսմիկ , զանդս սորա հատանելով , զիրաւունս Գարաշամբայ իւրելով , և զվանքն գոյաթափ առնելով և կեղեքելով :

Յիշատակաց արժանիս եցոյց մեզ Սարգիս վարդապետ յիւր հանճար յարուեստին բժշկութեան : Ս'ի ոմն 'ի պատանեաց իւրոց

զհետ պնդելով վայրի ոչխարի՝ որով լի են մերձակայ լեռինք , դահալիժեալ ՚ի ժայռէ՝ խախտեալ էր զոլոգն աջոյ կռան , () որ բարձեալ ընկերակցացն ածին ՚ի վանսն , Սարգիս վարդապետ խկոյն հրամայեաց բերել ինքեան զտիկ գինւոյ , զոր դադարկեալ ՚ի հեղանիւթոյն՝ եղ ընդ անթով պատանւոյն , և զձեռն նորա պարանեաց կապեաց պինդ զկողովն : Յայնժամ հրամայեաց փչել զտիկն , որոյ ուռուցեալ հետ զհետէ հեղիկ և մեղմ միջոցաւ , աղեղնաձև տմբարձ զթնն , և ուժգին թափով ընկէց զոլոգն խախտեալ ՚ի տեղի անդր :

Յառակս աշխարհին հանեալ է սլարզմտութիւն Ղարաշամբեցւոց , իբրև զՆոլորանցւոց ՚ի սահմանս Փէրիոյ յաշխարհին Պարսից : Իսկ դէմ ընդ դէմ հակառակութիւն նոցա ընդ հին ջուղայեցւոց՝ թէ բանիւ և թէ գրով՝ առաւել ևս :

Առաջնորդութեամբ սորուն Սարգիս վարդապետի ելաք ՚ի հին ջուղա , այլ չև հասեալ անդանօր , պատահեցաք ՚ի ձորամիջին առ Երասխաւ աւերածոյ հին և մեծի գեղջ իրիք : Անցաք անտի , և թեքեալ զընթացլս մեր դէպ ՚ի զառ ՚ի վեր ինչ հիւսիսա-

կողման լերանց՝ եկաք առ եկեղեցի իմն
 փոքրիկ՝ քարաշէն և կանգուն , թէպէտ և
 շրջակայ պարիսպք նորա քանդեալք՝ և գե-
 րեզմանքն մացառախիտ փշովք պատեալք ,
 որ այնինքն էր հռչակաւորն Պուղայեցւոց՝
 Ամենափրկիչ , Պարձեալ աստի ընդ կլ-
 րունկն ՚ի խոնարհ , և անցեալ ընդ ցառկ մի
 լերինն՝ յանկարծ յանդիման երեւցան մեզ՝
 իբրեւ զհեծեալս հրոսակաց՝ գերեզմանք
 Պուղայեցւոց , զորոց զնմանն դուն ուրեք
 էր տեսեալ իմ : Տապանակք իւրաքանչիւր
 շիրմաց էին մեծամեծ սալք որձաքարանց ,
 և ուրոյն ՚ի սնարից և յանոտից նոցա կանգ-
 նեալ քարձրաբերձ և հզօր խաչաքարք , այն-
 քան զարմանալի քանդակագործեալք՝ մինչ
 յամօթ առնել նոցա և զինքնապարծն ՚ի ճար-
 տարաց ժամանակիս : Մեռեալք առաւել
 պատմեն զփառս նախահարց իւրեանց , քան
 կենդանիք Պուղայեցւոց : Մատենագրու-
 թեան արժանի է արդարեւ ստորագրութիւն
 ձեռոց և քանդակաց նոցա , որպէս և ՚ի բա-
 դումս վսեմ տապանագրութիւնքն , այլ ինձ
 անխայեաց ժամանակն : Յառաջեալ աստի
 իբրեւ երկու վտաւանօք , հասաք յաւերակս
 Հին Պուղայ , ցանցառակի բնակեալ ՚ի քա-

նի մի տանց Հայոց, և ազաք ի տան (Թ)ադ-
 Թէոսի երիցու նոցա, Ողորմ մնացորդք վա-
 ղանցիկ երանութեան, Բնակէին ի հիւղս
 յաւէտ քան ի տունս, Եկեղեցին անձեղուն,
 սեպացեալ ժայռքն վերուստ ի վայր խոնար-
 հեալք, լռին գնացք Երասխայ առերի, և
 ամենայն առարկայ գողջիր լինէր մեղ Առաքել
 Պատմիչ գուժել զաղէտս սորա, Դողովուր-
 դք առհասարակ քարահատք են, որ ի մեր-
 ձակայ լերանց հատանեն և կոփեն քարինս
 աղորեաց՝ և տանին ի պէսպէս տեղիս մինչ
 Երեւան և ի Ղաւրէժ, որով և մեծապէս
 շահին, Յանդիման Սուղայ յայնկոյս գե-
 տոյն՝ երեւի փոքրիկ մատուռն մի՝ Անդէորդի
 եկեղեցի կոչեցեալ, և պանդոկ քարաշէն և գե-
 ղեցիկ, Առ որով գէպ յարեւլս դարձի լերինն
 է կամուրջ քայքայեալ, զորմէ այսպէս պատ-
 մեաց Սէլիք Սկրտիչ տեղւոյս, — “Շինող
 սորա ի նախահարց անտի իւրեանց՝ բերէ
 ճարտարասկստ հմուտս յայն դործ յամե-
 նայն կողմանց, և խորհրդով նոցա առաքէ լոյ
 ծառայս իւր գնել հաւկիթս ի նիւթ շաղաղոյ
 կրոյն, Իբրեւ ածեն զառաջեալ՝ կշռէ մի մի
 զամենայն, և զթեթեւունս և զփոքրկունսն մե-
 կուսի եղեալ՝ զլանայ հատուցանել զլճաբ

գնոց՝ հաւասարութեամբ պարարտացնէ : Օ՛ սյո՛ տեսեալ գործաւորաց՝ ժլատութիւն խորհին զառնէն ՚ի միտս իւրեանց , և խնդրեն պատճառս խափան և արգել տալոյ գործոյն : Ա՛զգայ նա , և հեծեալ ՚ի ձին գնոյ ՚ի ծանծաղս գետոյն , ուր հիմն գնել կամէր կամրջոյն , և հանեալ ՚ի պայուսակէ փոքուէ բռամբ զոսկի դրամս՝ ամայ ՚ի գետն ասելով : “Աստ հիմն ո՛չ ընդ ունի , կամ անդ” , և այսպէս չարաչար վատնելով ըզգանձսն՝ գնէ նովին զընդունելութիւն նոցա , և ասէ , “ես ո՛չ ՚ի դրամն խնայեմ , այլ վաճառականութեան օրէնս ուսուցանեմ իմայոցն , ձեզ զի փոյթ” —

()տար իմն էր և բարբառ սոցա համեմատութեամբ լեզուացն լսելոց յինէն մինչ ցարդ : Սէլիք Սկրտիչ՝ որ բերան լեալ էր փոքրիկ հասարակութեան իւրոյ , յառարկել եպիսկոպոսի իմում վասն նուիրակութեան , ասաց : “()ր կգոյ՝ ծանգդամ , որ ջուղըցիք էլ աւալի ջուղըցիք գնեն : Ա՛զգայ մեր զարն ամէն օր սաստկամանայ , արզի կտաս՝ լսելէց չեն , մո՛նչ ինչ բանում խղճման չեն , էլ մենք դժբ պիտիլայ յանցկանք : Շահաբասի տունն հախ միան Տէրն քանդի ,

դոր նա մեր գեղերն քանդէց : Ասուման թէ տեղն լէվ երկիրան շինել, ու Հնդստան էլ գնալ գոլան առում, աղորդայ՝ ծառէդում :
Արգարե իրաւ : զի ՚ի բարձմանէ Թագաւորութեան մերոյ, և ՚ի դարս նուազութեան Հայաստանի, սչ ինչ ժողովուրդ այնքան մեծանուն Հանգիսացաւ յազգօգուտ ձեռնարկս իւր՝ որպիսի Սուղայեցիքդ : Օրինակի վասն. Պարոն Յովհաննիս՝ ՚ի Սուրբաթ : Շամիր՝ ՚ի Մադրաս : Իսաչիկ Առաքել՝ ՚ի Վալկաթա, Լազարեանք՝ ՚ի Մոսկով, և այլն :

Միով ժամու ՚ի խոնարհ ընդ յարեւլո հարաւոյ Սուղայ՝ կան անցք գետոյն Երասխայ, ուստի երթեւեկք վաճառականացն Պարսկաստանի անցուցանին նաւակօք : Եթէ այս գործ ամբողջ Ֆայր Սուղայեցոց՝ կարող էր փութով հարստացուցանել զնոսա, բայց արքունի գոլով՝ այնքան ծանր հարկ ունի, մինչ բազմիցս զեան քան թէ շահ բերէ նոցա :

Ունի Սուղա կարիճ անթիւ, սեաւ դունով՝ մեծ քանակաւ, և մահարեր թունով, ընդգէմ որոց հանճար բնակչաց հնարեալ է դեղութափ ընտիր, զի սփռեալ զանկողինս ՚ի

տանիս , կամ 'ի բացօթեայ բակս խւրեանց ,
առնուէն չուան մաղաղործ և շուրջ պատեն
ղնոքօք , քառակուսի կամ բոլորչի խմն ձե-
ւով : Կարիճն որ 'ի մարդահոտոյն յորդո-
րեալ յառաջ մղի , ելանէ 'ի վերայ չուա-
նին : Ի անջ և փոր նորա խտտի 'ի մազէն ,
յոր կռուեալ անշարժ մնայ մինչ ցառաւօտ
և անաշխատ կալեալ ջախջախի 'ի մահ :
Չորացուցեալ կարիճն մեծ դեղ է կարճա-
հարին : Օ որոց հաւաքեաց Պանիէլ եպիս-
կոսոս բազումս և պահեաց առ իւր :

Բաժանեալ 'ի Սարգիս վարդապետէ , և
ընդ * Ս անանդ անծանօթ անցեալ՝ յաղագս
չլինելոյ անդ հայազգի բնակչաց , եկաք Սէ-
գուլիս քաղաք մեծ Պողթան դաւառի : Ը-
ռաջին՝ որ շարժեաց զնորասիրութիւն իմ , էր
անլուր և թիւր լեզու բնակչաց նորա : Տի-
րացու Փիլիպոսս՝ Նորդեցի , աշակերտակից
իմ յԱջմիածին , ընդ Սիմէօն եպիսկոպոսի
կարգելոյն առաջնորդ Պողթան՝ բնակէր 'ի
վանս որբոյ Առաքելոյն թովմայի : Մեք
իջաք յԵկեղեցւոյ Աստուածածնի 'ի ներքի

* Այս վանանդ այլ է 'ի վանանդայ Կարուց , և առ այլ
մասննազիրս՝ միջոցն 'ի Զուղայոյ ցՊողթան՝ կոչի «Ազատ
դաւառ» :

Թաղն : Այլաժոյժ ՚ի տեսանել զանձկալին ,
 առաքեցի առ նա զմանուկ ոմն ազդե առնել նմա՝
 Թէ՛ Մեարոյլը իւր եկեալ է : (Քանզի մեք
 լռելեայն մտաք այսր :) Պնաց , դարձաւ մա-
 նուկն , և ետ ինձ զայս պատասխանի , “Ա-
 հալամ , տեհալամ , ահալամ , ահալ չի :”
 Ի՛կ դու հասկացիր՝ Թէ զի՛նչ : Օ՛րնչ խո-
 սիս մանուկ , ասացի ցնա . և նա երկիցս և
 երկցս կրկնեաց զխուժադուժ և զանլուր զայն
 ասութիւն , “Թուրքերէն գիտես . ասա .”
 ասացի , և նա սկսաւ ասել զայն Թուրքե-
 րէն , որով իմացայ զի ասել կամէր Թէ՛ “գնա-
 ցի , տեսի , ասացի . չեկն :” — Իբրև ինքնին
 ելի գնալ անդանօր , պատահեալ ՚ի փողոցի
 առն միում , հարցի Թէ ընդ ո՞ր գնացից ՚ի
 վանսդ : Պատասխանեաց “Օ՛րմ զո՛մ նօլիս ,
 զո՛մ զո՛մ գոլիս , կեռիս տօլ , վանքն առաջիդ
 տեհալաս :” Որպէս Թէ ասել կամիցի , “այս-
 պէս երթեալ , այնպէս դարձեալ՝ զվանքն
 առաջի տեսանես :” Պատահեալ ուրեք Ա-
 դուլիցւոյն պատանւոյ ուրեմն՝ եհարց ցնա ,
 “Վաղօ դղացիլա :” Տղայ ուստի ես : Պա-
 տասխանեաց “Վլէցի ,” որպէս Թէ՛ Ադու-
 լիցի . ընդ որ կարի խնդամտեալ և հաւանեալ
 առաջնոյն՝ ասաց , “Անտոքայ լօզըդ պօրզէյ ,”

Այսինքն՝ «Յայն սակս է, զի պարզ է լեզուդ» — Ի՛նչը Արև՝

Ինքեանք զայս գաղանի լեզու՝ որպէս և զանձինս իւրեանց՝ Օ՛ոկս անուանեն, թէպէտ և Խորենացին հատուած ՚ի Սիսականէն դնէ։ Եթէ այսպէս իցէ, ուրեմն զարմանք չեն եթէ նախնի Պողոթնացւոց աշակերտեալ ազանդոցն Օ՛ոհակայ մոզի, հետևողաբար և զանուէն կրեցին, Օ՛ի թէպէտ և լուսաւորութեամբ քարոզութեան Առաքելոյն Քարթուղիմայ պարծեսցին, սակայն և այնպէս կռապաշտական ազանդոց յաւէտ հետամուտք եղեն։ Սուրբն Սեբուստիան ձեռնտուութեամբ Շաբլիթայ իշխանի սոցա և աւետարանի Տեառն քարոզութեամբ՝ հազիւ փլուցանել կարաց ՚ի սոցանէ զազանդն մոլորութեան, այլ թէ զինչ ազանդն լեալ իցէ՝ չկարացի հասկանալ։

Լեցին սոքա՝ որպէս և համարինն՝ ՚ի Սիսականաց անտի սերեալք, բայց ինձ յաւէտ հաւանական թուի համարել զնոսա սերունդս ՚ի նախնի Սարաց անտի՝ ՚ի Օ՛ոհակեանց՝ ասեմ, կամ յԱշտհակեանց, զորս գերի վաբեալ մերոյն Տիգրանայ՝ բնակեցոյց յարեւելից ուսոյ Սեծի լերինն Սասեսաց՝ մինչև

ի Պողոթն դաւառ, Անհակառակելի հաւաստիք են դրութեանս այսորիկ՝ կոչել նոցա զինքեանս՝ Օ ոկս, որ այնինքն է Օ ոհակեան կամ Աշդահակեանս, խժուծիւն բարբառոյ նոցա՝ որ ոչ Հայ հնչէ և ոչ Մարացի, խորդ իմն և օտար ի բուն Հայոց բնաւորութիւնք նոցա, և ընդաբոյս հակամիտութիւնոց ի մոլորութիւնս Արևորդեաց՝ այլովքն հանդերձ, Տես ի ծանօթ, Պատմ, Պարսից երես 5—910:

Իբրև ութնհարիւր ամօք յառաջ եղև սա թաղտ իշխանութեան Ասլութալիփայ, որում ՚ի դիմի հարկանելն կամեցեալ Ասլահաճայ՝ հարիւր հազար Պարսիկ զօրօք խաղաց ի վերայ, — Շուրջ զԱդուլթօք պատեն Ալանկէզ լերինք, յորոց հոսեալ գետակն ինչ կարկաչահոս ոռոգանէ զամենաբեր այգիս և զանդս սորա, Պատուականք են շինուածք Ադուլթաց քան զորս տեսի մինչ ցարդ, և զարդարեալք սքանչելի նկարուք, Թաղք սորա երկու՝ վերին և ներքին, Վերնոյ թաղի եկեղեցին է սուրբ Յովհաննէս, իսկ ներքնոյն՝ Աստուածածին, Առ որով ունի և մատուռն ի կուսանոց երկուց և եթ ծերունեաց, որոց մահ եղև կնիք կուսակրօն կենաց աչազեղ

աղջկանց տեղւոյս : Օ միջով երկոցուն սոցա
անկանի վանքն թուլմայի առաքելոյ՝ կառու-
ցեալ զօրէն Լջմիածնի 'ի կեդրոնի շրջաշէն
պարապարիսպ և պարտիզազարդ պարսպաց :
'Ի բերս Լգուլեաց գովանի է նորա պահունի
տանձն , որ մնայ ցտարին բոլոր , զորս 'ի բամ-
բակի ծրարեալ և 'ի մէջ փոքրիկ արկեղաց ե-
դեալ՝ առաքեն մինչև 'ի Սոսկով և 'ի Պօլիս :
Լա անբաւութեան թթոց գործեն օղի բարկ՝
և շերամ , Լյլ ամենայն պտուղք նորա հա-
ւասարին պտղոցն Երեանայ , բաց 'ի սեխոց :
Դողովուրդք տեղւոյս կարի գձուծս ագա-
նին , այլ սեղանք նոցա ընդ չափ անցանեն
ամենայն չափուց : զի միայն 'ի ձկանէ յօրինեն
մերձ 30 տեսակս համադամ կերակրոց : Լա
հասարակ ոստայնանկք են , նաև՝ ճոխք 'ի
նոցանէ : Լստ կատարեալ զՕ ատիկ փրկու-
թեան հոգւոց մերոց՝ ելաք 'ի Փառակայ
գիւղ , 'ի Բուստ , և 'ի Զղնա կամ Օղնա :

Պարոն Յովհաննէս Լղամալեան՝ ազգակից
մեծին Պետրոսի Բերթումեցւոյ մեծանուն
հեղինակին յազգի մերում , խնդրեաց յեպիս-
կոպոսէ մերմէ պատարագ մատուցանել 'ի
մեծակառոյց և 'ի թագաւորաւայել յեկեղեց-
ւոջ գեղջն , որ ըստ մեծութեան և ըստ

ընդարձակութեանն, ոչ ինչ նուազ էր և քան զնոյն ինքն Լ. Չմիածին : Այսանորոյ Պատմութեան էլ եպիսկոպոս տուեալ ինձ զբանալիս արկեղիւրոյ՝ առաքեաց վերստին ՚ի վանս սրբոյն Թովմայի , (ուր թողեալ էր զծանրութիւն աղիւսից իւրոց .) բերել անտուստ զղգեստն եպիսկոպոսական , Իբրեւ հասի անդր՝ խնդրեցի ՚ի Սիմէոն Արք եպիսկոպոսէ՝ Բզնունւոյ յառաջնորդէ տեղւոյն , զի հրաման տացէ և Փիլիպպայ ընկերել ինձ ՚ի հանդիսին սրբութեան , Պարձաք , և սլատարազն կատարեցաւ : Եպիսկոպոսն զկնի ճաշուն՝ որ ՚ի տան Պարոն Յովհաննիսի , մեկնեցաւ ՚ի սենեակ իւր յառանձինն , իսկ Տէր Յովսէփ քահանայ տեղւոյն՝ այր բարեբարոյ՝ այլ պարծուտ , սկսաւ ՚ի լեզուն Սպանդարամետի այնքան բարձրացուցանել զարարս քաջագործութեանց իւրոց՝ մանաւանդ զաննուաճելի սրտին արութիւն , մինչ հարկեցուցանել զմեզ ՚ի միաբանութիւն չարութեան , “Ասց տեսից , ասէ Փիլիպպոս՝ զփորձ արութե սորա .” և խորամանկեաց , զի ես և ինքն կանխեսցուք յեկեղեցին ՚ի գիշերի՝ յառաջ քան զնա , խռուեսցաւք զհերս գլխոց մերոց , ըզգեցցուք ժամաշապիկս սպիտակս , զերեսանիս երանգեսցուք ալեւօք նշխարամանին , և դա-

ղիցուք, մի՛ ՚ի ներքոյ գրակալին, և միւս՝
աթոռոյ եպիսկոպոսին, Արարաք այնպէս, եկն
Տէր Յովսէփ, և դեռ չէր ասացեալ “զհրա-
ժարիմքն ՚ի սաստանայէ,” մինչ նա անտի և ես
աստի՛ այլանդակ աղաղակաւ ելեալ կացաք
առաջի։ **Օ** արհուրեցաւ, զգետնի հարաւ, և
անշնչացաւ, **Ահա** քեզ յետին տղիտութեանցս
պտոճղ, զոր ստուգապէս պատմել եպիսկոպո-
սին զարդար պատուհաս նորա շարժէր ՚ի
վերայ մեր։ Բայց և լռել և թաքուցանել
զայնպիսի մեծ վտանգ, զառնն մահու կասկած
ի սիրտս մեր արկանէր։ **Օ** խաղուց սքեմ մեր-
կացաք, և լրջացեալ ՚ի կրկնապատիկ վնասուէն,
լաւ իմն համարեցաք մեզ անձամբ զանձինս
գատապարտել, քան զպաշտօնեայն սրբութեան
թողուլ յայն վիճակ մեռօրինակ անշնչու-
թեան։ **Գնացի** առ **Դանիէլ** եպիսկոպոս,
պատմեցի նմա, այլ վնայ ինձ, թէ քանի՛ անհա-
ւատարմութեամբ։ **Վուր** թացաւ նա յեկեղեցի
անդր, սաստիկս ոլորեաց զականջս և զքնե-
րակս նորա, և ծխեալ զծծումբ ընդ ռնգունս
նորա՝ հազիւ հազ թէ յուշ դարձոյց։ **Իհարց**
ցնա զպատահարացն, և նա որպէս թէ յուշ ե-
կեալ՝ ասաց. “քանիցս ատացին ինձ՝ թէ դեք
գոն յեկեղեցւոյ տյամիկ, և ես ոչ հաւա-

ասցի , այլ ահա աչօք բացօք տեսի . “Հրա-
ժարիմ ’ի սատանայէ և յամենայն խա-
բէութենէ նորա՝ և այլն ,” Ակաւ ժամեր-
գութիւնն և կատաբեցաւ , և մեր կալեալ զնա
մեկուսի պատմեցաք նմա՝ զոր ինչ միանդամ և
արարաքն , պատճառ դնելով չարեացս՝ զիւր
սնապարծութիւնն , “Հա քանդեսցին ձեր
դժոխք , չկարէիք այլով իւրք հնարիւք ’ի
փորձ մտանել ճշմարտութեանն , քան այդու
կերպարանօք ,” ասաց քահանայն , և թողեալ
մեզ զմեզս մեր՝ գնաց :

Յինա , Յինա , կամ Նոնա յաւէտ ա-
ւերակ իմն մեծի բաղաբի , քան թէ գիւղ
աննշան որպէս զարդիւ տեսանի՝ անկանի յա-
րեմոյից հիւսիսոյ Ագուլեաց , յարեւելից
Շօռօթայ և Ղազանչի բաղաքաց , ’ի հա-
րաւոյ՝ Սիսիանայ , և ’ի հիւսիսոյ Փառակայ
գեղջ : Սա թուի ինձ գոլ Նոնայից աւան
’ի համանուն գաւառի . ուր նստէր երբեմն
նահապետ Սիւնեաց : Եկեղեցի ոտրա կա-
ռուցեալ համակ ’ի սրբատաշ քարանց , այնքան
բարձր է և ընդարձակ , և այնքան հզօր և
յաղթ գմբէթ ունի ’ի վերայ՝ մինչ սուղ ինչ
հնչիւն ’ի ներքոյ՝ լսելի լինի իբրեւ զորոտ ա-
հագին՝ ’ի պատճառս հզօր արձագանդաց նորայ :

Ուստի և ահաւոր երևի յոյժ՝ միայն և 'ի մթան մտանողին 'ի ներքս :

Ղարձաք աստի 'ի Ղաշտն աւան , 'ի ներքոյ Ագուլեաց 'ի զիւղաքաղաք իմն Հայոց երկւք մղոնօք հեռի յԵրասխայ՝ որ հայի յԱւրատւպատ քաղաք : Շինուածք տանց նորա վայելչագոյնք ևս , և դրօշուածք և քանդակք գեր'ի վերոյ քան զԱգուլեացն :

Տէր Աստուածատուր քահանայ տեղոյն անդէր , թէ 'ի ստորոտս արեւմտեան բլրակին՝ որ հանէր 'ի Ճանապարհ Անանդայ՝ էր գուբ , ընդ որ մարթ է մտանել մարդոյ , և ստորերկրեայ անցիւք գնալ մինչ յափն Երասխայ : Պնտէր ևս՝ թէ իցէ անդանօր ընդերկրեայ դաղուստ , որ տանի զամենայն բնակիչս Ղաղթան 'ի Ժամանակս պատերազմի : Իցէ , կամ ոչ , ես զոր լուայն գրեցի :

'Ի հարաւոյ արձակատարած այգեոտանեայցն Ղաշտայ՝ անկանէր եկեղեցի փոքրիկ . զորմէ այսպէս պատմեցին մեզ Աստուածատուր քահանայ և Սէլիք Ղիւլամար՝ տանուտէր Ղաշտայ . թէ “ ամօք ինչ յառաջ պառաւ մի 'ի նմին աւանէ , միանգամ և երկիցս ելանէր 'ի փողոցս և քարոզէր , թէ կոյ 'ի ներքս փոքրիկ եկեղեցւոյն վէմ , և 'ի ներքոյ վիմին

Նշխարք հրաշագործք՝ որք յերազի յայտ-
 նեցան և խոստացան որոց ուխտիւք գիմիցենն՝
 կատարել զամենայն հայցուածս նոցա : Պիւ-
 բահաւան ժողովրդեան փութով ազգեաց քա-
 լոզութիւն պառաւոյն , և ահա եղև այն
 ուխտատեղի մեծ : Սինչև եկն Առաջնորդ ,
 և լուեալ զնորոգ յայտնութենէս՝ ի կասկած
 տարակուսանաց անկաւ : Առ զմեզ ընդ իւր
 հանդերձ քանի մի մշակօք , գնաց անդր և
 հրամայեաց բրել զգետինն շուրջ զլիմփն ,
 Բրեցին , և ահա փոխանակ նշխարի՝ ել
 անտի ՊՈՐՏՆ մի՝ անօրինակ մեծութեամբ ,
 զոր սատակեաց անդէն , և պտտուիրեաց այլ
 ևս ոչ ամպարչտել ՚ի պաշտօնն : զի որոգայթ
 սատանայի էր երազն և մեկնութիւն նորա :

Սղեալ յայսմանէ Պանիէլ եպիսկոպոս
 մեօք հանդերձ գնաց ՚ի զնին , զվէմն ետես՝
 որպէս և զփորուածն ՚ի ներքոյ՝ և դարձաւ :

Թողաք յաջմէ զքաղաքն Որդուպատ , որ
 առ հնովք մերովք Որթւատն լսէր՝ յայնկոյս
 յամին Երասխայ , ուր նստէր երկրորդ բգեշ-
 խին Նոխչուանայ , և դատէր զՊողթն Պա-
 ւառ , զԱրեխ կամ զՍեղըի , և զսեաւ լեառն
 Պարադաղ՝ մինչև ՚ի սահմանագլուխ Ահար
 քաղաքի , Եւ մտեալ ընդ Սասանն երկայն ,

ընդ մէջ Ալանկերայ և Սեաւ լեռանց, որք և
 Կապանք անուանին՝ և հզօր խորխտանօք
 անցուցանեն դէրասիս, և գործեն զքարաւազն
 մեծ հռչակեալ առ Խորենացւոյն՝ եկաք ՚ի
 Կենաւուզ դաւառ, և ազաք ՚ի գիւղն Ար-
 ճիւլան, ուր էր օրորոցաձև և քարաշէն
 եկեղեցի, կառուցեալ որպէս անունն ցուցա-
 նէ, յանձուկ կրճին այնմիկ՝ որ հանէր դէպ
 ՚ի Սեղըի, Փոխեցաւ և աստ բարբառ բնակ-
 չացն յօտարոտի իմն, գլխովին տարբեր ոչ
 միայն ՚ի Վողթնցւոց և ՚ի Ջուղայեցւոց,
 այլ նաև ՚ի դրացեաց իւրեանց՝ ՚ի Սեղըեց-
 ւոց անտի :

՚Ի Սեղըի.— Արգարեաւան մեղեր, յորում
 են երկու թաղք, մին շինեալ ՚ի լանջս Վան-
 ձափարախ լերին ՚ի հիւսիսոյ, իսկ միւս՝
 սեաւ լերին ՚ի հարաւոյ : Երկոցուն ևս բնա-
 կիչք էին յազգէս Հայոց, և ունէին առան-
 ձին եկեղեցիս, բերթս և մէլիքս՝ ըստ յատուկ
 բնաւորութեան Ազգիս մերոյ՝ հակառակս իրե-
 րաց : ՚Ի մէջ թաղիցս յարեմոից յարեւըս
 կարկաչէր գետն մեծ Երասիս, գայր ՚ի հիւ-
 սիսոյ և գետակն Սեղըի, զգրկօք խանդաղա-
 տիւք վարեւ Սեծին Երասիսայ, Այս գետակ
 ՚ի Բաղաց ելանէ, ջուր սլատուական և առողջա-

բարյոյժ • իսկ 'ի ձորն Պաշտունայ ելեալ
 աղբերականց ծծմբայնոց 'ի հանքացն պղնձոյ՝
 ասականեն գջուրն և վատառողջարար դործնն •
 'Ի թիկանց հիւսիսակողման թաղին Սեղբւոյ՝
 անկանէր Անապատն Պանծափարախոյ ընդ
 վերակացութեամբ Հովհաննու վարդապետի
 ուրումն Սեղբեցւոյ • Այնքան է առատ պը-
 տուղ աւանիս այսորիկ և այնքան ազնիւ •
 մինչ զանուն նորա համարել ոմանց 'ի մեղրա-
 համ պտղոցն առեալ • Սեղբեցիք թէ և յա-
 մենայն ազգ պտղոց հանեն զցբի • սակայն և
 այնպէս ոչ տանելով աշխատութեան կ'իծոց
 նոցա՝ լքանեն 'ի բաց • Արջք և աղուեսունք
 բազումք • թէպէտև մեծամեծ փնասս հա-
 սուցանեն այդեաց նոցա • այլ ոչ կարեն 'ի
 չափաւորութիւն ածել զնոսա • Օ՛ի բնու-
 թիւնն ամենաբաշխ որպէս թէ սիրելով լը
 մարդկան բնակութիւն 'ի միջի այնպիսի ա-
 սպառած լիրանց՝ կրկին ձեռօք շնորհէ նոցա
 զառատութիւն պարգեաց իւրոց • ()Դն կարի
 տօթագին է և վատառողջ • այլ առաւել ևս
 թունաւորեն զայն անչափ կիրառութիւնք
 բարկ օղեաց •

Վարդընկէց արար եպիսկոպոս մեր զՊօղոս
 ոմն եկամուտ երէց Սեղբւոյ • վասն պսակ

դնելոյ կնոջ արամբւոյ ուրուք 'ի կենդանութեան առն նորա , ընդ Վեորդայ ուրումն Սեղրեցւոյ , հրամանաւ փոխ բդեշխին Որդւատայ :

Ոճ խօսից Սեղրեցւոց օտար երևեցաւ ինձ յայնցանէ՝ զորս մինչ ցարդ լուայ . որ թուէր խառնուրդ և բարելոն Վողթնցի և Սիւնի բարբառոց միանգամայն : () Երինակի վասն “Լատն բէռնայիք բէռնայիք , հօկ մօտը մորտայ մորթալ” Հարց “Հիւ այ մօրթալ” “Բօ ծըռայ սընամար՝ սընամար” Լայսինքն կալարո՞ւք կալարո՞ւք . մարդ այդ զմարդ ըստան” Հարց , “Օ ով սպան” Պատասխանի՝ “Օ ծառայ քո սանամայր”

Խժդժական որպէս և են առուլիսք վայրացս , տակաւին իւրաքանչիւր գիւղ զիւր ոճ գերամեծար համարի , և միշտ տնազ առնէ ըզլեղուօք դրացեաց իւրոց :

Ընդ առաւել ևս դժուարանց կապանս ճորոյն Երասխայ՝ եկաք 'ի Շուանաձոր , երևելին 'ի գիւղօրէս Չամկուրայ , թէ պտղոցն պատուականաց առատութեամբ՝ և թէ օդոց մաքրութեամբ :

Հանդիման կոմանեցայ հին շահաստանի մերոյ՝ որոյ չնաշխարհիկ են նուռն , թուզ և

ընկոյզ, անցաք լաստիւք ընդ Երասխ 'ի
 կողմն Պարատաղոյ : Տիրապէս աշխարհ
 Փայտակարան է այս Պարատաղ, սկսեալ
 յԱսլանդուզայ մինչև 'ի ծովն Կասպից, մայ-
 րաքաղաք ունելով իւր զԱհար : Յաննշան
 գիւղօրէս բազումս անցանելով, ուր 'նչ կարգ
 կայր՝ ոչ կանոն, ընդ Աղթափէ, ընդ Սշկինա-
 ձոր, և յԱմլանկ՝ եկաք 'ի մեծ գիւղն 'ի Սինա,
 ուր էր եկեղեցի մի քարաշէն և սլայծառ,
 այլ բնակիչք նորա՝ ըստ բնակչաց այլ ամե-
 նայն գիւղօրէից նահանգիս, էր՝ զի ծառոց
 ծունր ածէին, էր՝ զի կարկառաց քարանց
 մատաղս մատուցանէին, էր՝ զի զաղբիւր սաշ-
 տէին, և էր՝ զի դիւթից և հմայից անսային :
 Երկկնուծիւն, կնաթողուծիւն, և այլ այս-
 պիսի չարիք՝ արգտսիք էին աւելորդապաշ-
 տուծիանց սոցա : 'Ի Սինա կացաք ամսօրեայ
 ժամանակաւ, և Պանիէլ եպիսկոպոս բազ-
 մօք ջանացաւ ուղղութիւն վարուց մուծա-
 նել 'ի ներքս՝ այլ 'նչ կարաց : Օր Տեառն
 Աստուծոյ ամենակալի : արձեալ էր զհոգի իւր
 'ի նոցանէ, վասն գոլոյ նոցա մարմինս և եթ :
 Օարմանալիս սլատմեաց մեզ Սէլիք Յով-
 հաննէս գեղջս, իբր թէ 'ի բանիլ դարնան՝
 և 'ի չուել մարդկանն խաշամբք իւրեանց և

արջառօք ՚ի գլուխս լերանց՝ բերեն կուտեն ՚ի տան իւրում զամենայն ծանրոցս կահուց և կարասեաց իւրեանց : Եւ իբրեւ մեկնին անտուտ՝ բազմութիւն օձից գան և զեռան ՚ի մէջ նոցա : Եւ զորոց ոչ ոք իշխէ ՚ի ներքս մտանել և գողանալ ինչ : Եւ թէ գէպ լինիցի ումք բանալ զթեռ իւր կամ զբեռ , գան աղաչեն զմի ոմն ՚ի գերդաստանականաց իւրոց՝ որում միայն տեղի տան ասէ օձքն , և նա հանեալ բերէ արտաքս զոր ինչ և պիտանի իցէ տեառն իւրում : զմնացեալսն կրկին տանի և զետեղէ ՚ի ներքս : Օարմանալին այն է՝ զի ոչ միայն քահանայ տեղւոյն և ժողովուրդք կրկնեցին զամէնն ՚ի հաստատութիւն բանիցս , այլ և Ահմադ Խան կոյր՝ Տէր Ահմադբէգլու գաւառին , այր Քրիստոնէասէր և լաւաբարոյ՝ վկայեաց ճշմարտութեան Սէլիքիս մերոյ : և ասաց՝ թէ և ինքն առաքէր անդր զաւելորդս միւրից իւրոց ՚ի գնալն ուրեք :

Ահմադ Խան բազմօք ձեռնտու եղև մեզ յամենայն ՚ի կարիս մեր , և որովհետև չորեքտասան գիւղք Ահմադբէգլու գաւառին բնակեալ էին յազգէս Հայոց՝ աղաչեաց զեպիսկոպոս միւր գնալ անձամբ անդր , և մխիթա-

բերլ զնոսա : Ճանապարհն քարակոշկոճ էր , տարժանելի յերկիր զէ աւազակաց , և ինքն կարն զբաղեալ գոլով ՚ի խնդիրս եկեղեցականս ժողովրդեան աշխարհին՝ զիս ինքն կոնդակաւ իւրով և մեռոնաւ կարգեաց երեսփոխան իւր , և գրեաց առ քահանայս դաւառին ՚ի մի խմբել և զմեռոնթափէսն առնել : Ուղղեալ ՚ի Ս ինայ ընդ Լամանկ և ընդ Լարիս՝ եկաք ՚ի Շ հարէկ , ուր ՚ի ժողովս քահանայից քարոզեցի ես , և յետ հանդիսի մեռոնաբաշխութեան պատուեցայ ՚ի ժողովրդենէն և ՚ի տէրանց՝ իբրեւ զգերմարդկային ոք :

Երկիրս լի է երկաթի հանօք , և գրեթէ ամենայն գիւղականք դարբինք են , վասն որոյ և նուիրակութիւն իմ եղեն ըստ մեծի մասին լուսնունք , այսինքն պայտք ձիոց (նալ) գուլսոյք՝ և այլ խոշոր մազագործ մթերք :

Պարձաք աստի վերստին ՚ի Շ ուանաձոր , և անցեալ ընդ լեառն նորա ՚ի հիւսիսոյ՝ ՚ի գիւղօրէս Աբանդայ , ՚ի հալիձոր՝ առ համանուն վտակաւ , ՚ի Սանլե , ՚ի Բեխ , յԱրջաձոր կամ յառաջնաձոր , ՚ի Խոջան , ՚ի Ղալաթաղ , ՚ի Փքնի և եկաք ՚ի Տաթև , որ էր այժմ միջոց աշխարհին Սիւնեաց , ՚ի բաց հատանելով ՚ի նմանէ զՎեղամ : Ճանապարհ

մեր ՚ի հարաւոյ յեղերաց Երասխայ ուղիղ ընդ
հիւսիս, — Բաղարբերթ յարեմտից հարաւոյ
կայ Տաթեայ. ուղիղ ընդ յարեմուտս
նորա անկանի Սիսիան գաւառ, յորում գիւղ
մեծ՝ Բոնակոթ: Յարեւելից նորա է երկիրն
Բարկուշատայ, և անտի ՚ի խոնարհ դաշն
Սուղանայ: Իսկ ՚ի հիւսիսոյ Կորէ՝ զօրա-
նիստ Սաւսաց, Կորիս, Խնձորէկս և Կա-
ձոր՝ որք են ձորք աստի և անտի ունելով
գեհն սեպացեալս՝ ողջ փորեալ ցանհամար
ականս մարդկան և ՚ի դոմս արջառոց՝ յորս
ամրանան ՚ի լինել նեղութեան, և ընդդէմ
կան արշաւանաց թշնամեաց: Շրջեալ ընդ Տող
կամ Տեղեր, մինչև ՚ի գետն Հաքարու և ՚ի
Շուշի քաղաքաբերթ յԱրձախ աշխարհի
ոչ ինչ յիշատակաց արժանի գտի ես յաշ-
խարհին Սիւնեաց, քան զԲաղարբերթն յԱ-
ձանան՝ որ և Բաղակայ քար ասէր, կառու-
ցեալ ՚ի վերայ բարձրաբերձ և սեպացեալ
ժայռի, յամուր և հզօր ապաստանի աշխար-
հին ընդդէմ արշաւանաց թշնամեաց՝ մինչև
ցայտօր ժամանակի: Աքեալ և ամայի էր
թէպէտ, այլ շինուածք նորա տակաւին
կանգունք և պայծառք, որք զարմանս առա-
ւելուին զտեսողացն ամենեցուն, ծածկեալ

էին կապարաւ և կպրով, ըստ ասից բնակչաց գեղջն՝ որ յստորոտս նորա. զի առ անբաւ բարձրութեանն, որպէս և հողմոցն և անձրեւացն յաճախութեան՝ հողք ՚ի փոշիս ցնդէին :

Երկրորդ տեղի երեւելի զինի Բաղաց գաւառի՝ է Տաթև ՚ի սլաոճառս Հայրապետանոցին Սիւնեաց՝ աթոռոյ ասեմ, Ստաթէի առաքելոյն, կառուցեալ գոլով ՚ի գլուխ զարհուրելի սեպհւոյն, որ հայի յանդունդս ձորոյն Որոտնայ՝ ուր մեծ Լնապատն է՝ առ համանուն գետով՝ ՚ի հիւսիսոյ լերինն, Եկեղեցեն է քարաշէն, այլ այնքան խճողեալ աստուստ և անտուստ աւելորդօք կցորդաց՝ մինչ խանգարել զնորա բովանդակ գեղեցկութիւն, Ունի գրատուն յաջակողմեան խորանի յաբեմտից հարաւոյ եկեղեցւոյն, այլ գրեանքն ոչ այնքան ՚ի համարի հնադունից, 'ի ժամանակի այսմիկ անկանէր սա ընդ տէրութեամբ Ռուսաց, և յիսնիկ մի ՚ի զօրաց նոցա բնակէր յարտաքին պարսպամիջի վանացն : Սայրաքաղաքական առաջնորդ նորա Տէր Մարտիրոս Տաթևացի՝ Լքքեպիսկոպոս, ՚ի գեղջէն՝ որ կիսով մղոնի հեռի էր ՚ի վանաց աստի ընդ յարեմուտս նորա, ունէր ընդ իւրե զՍիմէօն եպիսկոպոս, և ըզ

քանի մի արեղայտ . յորս Վրիզոր վարդապետ անուանի էր յոյժ 'ի ձիավարժութեան և 'ի զինտչարժութեան, մինչ այնքան՝ զի և շրջաբնակ խուժք աղգաց զարհուրէին միայն յանուանէ նորա : Շատ էր հարիւրաւոր հրոսակացն 'ի նոցանէ լսել միայն զանուն Վրիզոր վարդապետի, և ահա կամ զաւարն թողեալ փախնուին, և կամ զինաթափ պալատաւոր առաջի անկանէին :

Բնական ճարտարութիւն մտաց նորա չէր 'ի խոնարհ արութեան սրտին . զի միայն դանակ 'ի ձեռին՝ հատանէր փայտ յանտառէ, և տաշեալ արուեստէր զայն 'ի շղթայս և յայլ պէսպէս զարմանալի ձեռակերտս : Բազումք ընդ խաղս և եթ հնարեալ քանդակաց նորա՝ գաղափար առան 'ի ճամկագործաց և յոստայնանկաց :—Բայց ափսոս . զի 'ի գրականութենէ ազգիս զուրկ էր, և այն՝ յանցանք իւր չէին, եթէ ոչ խաթարելոյ դըպրութեան Սիւնեաց աշխարհի :

Հաց առօրին թարմ թրէր աստ . և յաւուր միում առեալ զպանիր նստաք առ թոնրին, և՛ որքան հացթուխն հանէր՝ մեք 'ի ներքս ծալէաք մինչև կշտապինդ յագեցեալ յետս կացի ես : Օ արմոցմամբ իմն առիս

Հայեցեալ Պարիզոր վարդապետի, ամաց,
 “Ատա լհա խն ուտէիս չես,” Իբրեւ թէ՛ Տղայ,
 ընդէր ոչ ուտես,” — Ասացի, “Յագեալ
 եմ, Տէր,” — Պատասխանեաց “Ատա լհա դէ
 վաղ ըսիր, թէ հագօտ վերա ըս էյ, մին
 մարդ հաց ու պէնրից կկօշտընայ հարկինդ,”
 Իբրեւ թէ՛ Ուրեմն վաղ ասա՛ զի հոգեւարիս,
 ապա թէ ոչ՝ մարդ յագենայ երբէք ի թարմ
 հացէ և պանրոյ :

Բովանդակ դամիսս քսան շրջեցաք յայ-
 սոսիկ կողմանս՝ մինչև ի Շուշի . այլ ըստ
 մեծի մասին անցուցաք զաւուրս մեր ի Տաթև,
 Ուրանօր յերեկոյի միում, այնինչ անադան
 ուրեմն ննջեալ էաք իւրաքանչիւր ի տա-
 նիս խցի մերում, եկն անդ Պարագիր Յով-
 հաննէս եպիսկոպոս, պատմեաց մեզ զյետին
 թշուառութենէ սրբոյ Աթոռոյն Հայաս-
 տանեաց՝ ի սաստիկ հարկապահանջութենէ
 Պարսից և տարտուցն, Եւ անց դնաց ի
 Շուշի, ի դիմաց Հայրապետին և Ժողո-
 վոյն Լջմիածնի՝ փոխ առնուլ մուրհակաւ
 ի Օհրաբայ և ի Սարկոսէ Թառու-
 մեանց 4000 ոսկիս, և տանել յԼջմիածին :

Այլ այս նիստ մեծի գրականութեան ազգի
 մերոյ և Սեկնարան սուրբ Պարոյ, արդարեւ

այնքան խաթարեալ և անշքացեալ էր՝ մինչ
եթէ հարկ լինէր մայրաքաղաքական Առաջ-
նորդին նամակ ինչ կամ գիր օրհնութեան
առնել ուրեք, ինքնին նստեալ գրէր, կամ
նախարարակ առնէր և տայր Սարտիրոսի
Աշտարակցոյ սարկաւազի իւրում. որ հաղիւ
օրինակէր զմին յաւուրս երիս :

Սարտիրոս Արքեպիսկոպոս այր պար-
թեահասակ, անձնեայ և գեղեցիկ կերպա-
րանօք, դեռ 'ի վեհ մտին պահէր զանձն
փանաքի և զփծուն գրուածս իմ, յիշատա-
կեալս 'ի Հատուածն Ա եցերորդ :

Աստի . և ընդ ակամբ հայէր յիս :
Ի խոտ էր նմա վանել ՚ի վանաց իւրոց զտի-
րացու նուիրակին Աջմիածնի . բայց և այն-
պէս երևումնս առաջի նորա՝ ժխորէր զա-
խորժակն, մինչև անագան ուրեմն հարկ ե-
ղև նմա ճոնչալ ընդ մեծի պարտեօք գը-
րութեան, յողւոց հանել, և գրեթէ լալ
խկ՝ յաղագս չունելոյ իւր օգնական 'ի մե-
ծի պաշտաման իւրում : Վանիէլ եպիսկո-
պոս՝ որ քաջ հասու լեալ տղայական վրիպա-
նաց իմոց, և անոխակալութեան սրտիս՝ ան-
մեղադիր եղև զինէն առաջի նորա “Վոչեա՛
մի՛, և տէս ասէ, թէ քանի առաւելութեամբ

յետ վճարել կարէ Սեփրովր զտղայութեանն, և արժանի լինի զթոյ և շնորհաց հայրութեան քոյ :”—(Թ)է այսպէս և թէ այնպէս՝ յանդիման եղէ պատկառելի երեսացն : ԱՐՏԱՍՈՒԵ՛ԱՑ ընդ առաջին տեսն , և կոչեալ զիս առինքն՝ որպէս հայր զանառակ որդին , համբուրեաց , և ասէ “անցցին , որ ինչ և անցին , տակաւին որդի ես դու սրբոյ Աթոռոյն՝ և մեր :” Եւ արդարեւ որպէս ասաց , նոյն և եկաց առ յապայս ինձ ՚ի հայր հոգեւոր և ՚ի պաշտպան հօր , և ես յամենայն սրտէ և յամենայն զօրութենէ ջանացայ գանձել ինձ զօրհնութիւն նորա :

Եւ այսպէս յամսեան () զոստոսի 1821, ընդ Որոտն , ընդ Շաղատ , և ընդ Բռնակոթ Սիսիանայ գաւառին՝ եկաք ՚ի ջահուկ գիւղ առ եղերբ զետոյն Նախչուանայ . որ ՚ի Բլուհակոթայ և այսր՝ քաղցրութեամբ ընկերակից եղև մեզ : Աստի ուղղեցաք ՚ի կողմանս Աղալերանց (որոյ հանք աղիցն պատուականք են յոյժ ,) և անտի դարձեալ եկաք ՚ի Շահկերտն աւան . որ այժմ՝ Ղաղանչի կոչի , և անտի յԵրնջակ գաւառ : Այս անունն ընկալաւ ասի՝ յԵրնջիկ տիկնոջէն Սիւնեաց , որ շինեաց զամուր բերթն , որ կայ մինչև ցոյ-

սօր ժամանակի , ընդ մէջ Շահկերտայ , Ապրակունեաց , և Նախչուանայ՝ ՚ի վերայ քարալերին միոյ լեռնացելոյ ՚ի դաշտին . ուր պահէր գանձն արքունի , և ասպատանի լինէր Սմբատայ Բադրատունւոյ արքայի մերոյ և նահատակի՝ վասն ՚ի Քրիստոս հաւատոց : Ընդ յարեւելս հարաւոյ սորա անկանի () ձալեառն կամ Լլանտաղի անուանեալ քարալեառն Ապրակունեաց՝ բարձր յոյժ , զորմէ ասի ունիլ անթիւ բաղմութիւն չարածոյն օձից . յորոց և զանունն ընկալաւ և Ապրակունիք գիւղ առ երիկայ սմին , և վանքն Երնջակայ սուրբ Արապետի՝ յարեմտից նորա , առ ձորակաւ գետակին՝ ուստի բղխին աղբերք անուշակ ջրոյ : Լի են չրջակայ դաշտորայքն օձիւք , զորոց պէսպէս առասպելս յօդեն բնակիչք Ապրակունեաց . որպէս թէ յեօթն տարին միանգամ զօրաժողով լինել նոցա , ընդ վարչութեամբ Արքայի իւրեանց , և գնալ պատերազմել ընդ օձից Սասսեաց , որով և ՚ի վերին խնամոց պակասել զիրեարս սատակելով . ապա թէ ոչ անբնակ լինէր աշխարհս յերեսաց նոցա , Ասէին նաև՝ թէ մարդիկ հարեալք յօձից այսոցիկ , փութային որքան կանուխ և մարթ

էր, և գային 'ի վանսն անդ, և առեալ 'ի
Հոգոյ խորանին ձգէին 'ի բերանս իւրեանց,
և թոյն օձիցն չաղդէր ինչ նոցա: Այլ
որ առաւել հիանալի՝ սնդէին թէ՛ և օձքն
դիմեալ գային անդանօր: և որ 'ի հարկանո-
ղէն և 'ի հարաւածելոյն շոյտ հասանէր անդր՝
ազատէր, և որ յետոյ՝ մեռանէր: Այս հա-
ւատ առիթ տայ ժողովրդեան տեղւոյն յա-
ւուրս ամարանի, կրել ընդ ինքեանս 'ի Հոգոյ
աստի մասն՝ իբրեւ զանդեղեայ սրբազան ընդ-
դէմ հարուածոց մահաբերին:

Արաբարձաք 'ի Նախչուան, յամսեան
Սեպտ. 'ի 25. 1821. և լուաք թէ Հայրապետն
ամենայն Հայոց՝ քանի մի եպիսկոպոսօք ե-
լանէր հրամանաւ Բդեշխին Երեւնայ՝ գալ
անցանել 'ի Շուշի:

Եկն եհաս նա, ընդորում էին Տեղապահ
Սարտիրոս Արքեպիսկոպոս, Անտօն Սուր-
ենցի Արքեպիսկոպոս, Գրիգոր Օս-
կուլն Արքեպիսկոպոս, Յովհաննէս եպիսկո-
պոս գրադիր, և 'ի վարդապետաց անտի Յով-
սէփ Կորբեցի՝ Գանձապետ. Գրիգոր Աշ-
տարակցի Շարագիր կոնդակաց, Սինաս
վարդապետ Բժիշկ, Յովհաննէս վարդապետ
Ղրիմեցի՝ Ատենադպիր, իսկ 'ի սարկուսազացն,

Յովսէփ Եւդոկիացի , Շահօն Երեւանցի ,
 Գրիգոր Երեւանցի՝ Տեղապահ , և Առա-
 քել Անտօնի՝ ժամասացք : Անդ յառաջ
 ելին նմա , ոչ միայն ժողովուրդք Հայոց ,
 այլ և Խանն Վախչուանայ ամենայն կաղ-
 մութեամբ այրուծիոյ և ազատագունդ հե-
 ծելոց : Եկն էջ նա ի տան Պարոն Սարգսի
 Հայկազուն իշխանի տեղւոյս . և որ նախ
 մատոյց նմա թերթութիւն հոգոց ի պատ-
 ճառս ծանրութեան պարտուց , էր Պա-
 նիէլ եպիսկոպոս , որ հաւատարմութեամբ
 մեծաւ ետ ոչ միայն զամենայն հասս նուխ-
 րակութեան , այլև յաւելլ ՚ի վերայ յա-
 ռանձին հասկց իւրոց Թումանս հարիւր ,
 օգնութիւն ի նեղութեան հոգեոր Օնոզիս
 իւրոյ , որով և ընկալաւ զառաջնորդութիւն
 Անաստիոս Ամբաստ յԱղուանս Հայոց ,
 և գնաց անդր : Իսկ ինձ ի տեղւոջն խնդ-
 րանօք նորա տուեալ զչորս աստիճանս դըպ-
 րութեան և զուրար հրամանաւ , առ ընդ իւր
 վերստին ի գրութիւն կոնդակացն : Ուրա-
 նօր կացեալ նորա մինչև ի սկիզբն Հոկ-
 տեմբերի , այց ելեալ յամենայն ՚ի վանա-
 հարց շրջակայ վանօրէից , յառաջնորդաց ,
 յիշխանաց , և գրեթէ յամենայն ժողովր-

դոց , որք որպէս զհօտ դալարարօտ դիմէին
յաղ օրհնութեան նորա , և յունկնդրու-
թիւն հոգեպարարն խրատուց ,

Հօկտ , 2. Օ համբաւի հարաւ լուրն ,
թէ Բդեշխ Երեանայ զապաշաւ մեծ կրելով
ի միտս իւր յաղագս ելից Հայրասկետին՝
գունդ կազմէր առաքել զկնի նորա և յա-
թուն դարձուցանել Լջմիածնի , Սասն ո-
րոյ աճապարեալ նորա չուեաց այնօր ՚ի ջա-
հուկ ընդ հիւսիսակողմն քաղաքին Նախ-
չուանայ , ամենայն բազմութեամբ աղևիցն
և սլարագայից , Օրն կարի ամպային , և
տեղային ամպք ձիւն սաստիկ յոյժ փրթու-
ածովք , մինչև թզաչափ ստուարութեամբ
ծածկել զերեսս երկրին , Լյլ զի ջահուկ
չէր հեռի իմն ՚ի քաղաքէն , և ընդ իշխա-
նութեամբ անկանէր Պարսից Տէրութեան ,
խորհեցաւ ծերունին Հայրենասէր , զի եթէ
զգիւրութիւն անձին և եթ խորհելով , մնայցէ
անդ զգիշերեայն՝ յայնմ վոյրի դադարեալ ,
գուցէ հասանիցին խնդրակք բղեշխին , և
բռնի տարցին զինքն , ՚ի նահանջ մեծ ամե-
նայն հասարակօգուտ խորհրդոց իւրոց , Սա-
սն որոյ աճապարեալ ընդ ձորն ՚ի վեր , և ան-
ցեալ ՚ի սահման Սիսիանայ՝ որ էր յոյժամ

ընդ Տէրութեամբ Ուսաց, սյլ ևս յառաջել չկարաց 'ի յորդութենէ ձեանցն՝ որ էր ուրեք՝ զի գազաչափ բարձրացեալ, և էր ուրեք՝ որ երկուք և երկուք ևս, ծածկէր զմակերևոյթ խորդութորդ կրճոցն և դժուարանց ելել չից տարտարոսական ձորոյն :

Այլ ևս յառաջել ոչ կարելով, ազաւ զայն գիշեր 'ի քարայրի ուրեք՝ յաջակողման եզր գետոյն. ուր յետ գիշերային պաշտամանցն, պատուէր ետ իւրոցն զսյր մի հետիոտս առաքել 'ի Բանակոթ, զի հանցեն 'ի վաղուի կապերտս և սփռեսցեն զերեսօք ձեանն, ընդ որ հնար իցէ անցանել կարաւանին սրբութեան : Քանզի բազմափորձ էր նա ամենայն ճանապարհորդական հնարից, 'ի հեռաւոր ծագաց անտի Հնդկաստանեայց մինչև 'ի սառնամանիս Սիբերիոյ՝ առաքելական քարոզութեամբ շրջելովն և կազդուրելով զցրուեալսն մերազանց 'ի հաւատս Քրիստոսի :

Շարժական եկեղեցի :

Այլ նոր և վսեմ երևեցաւ բովանդակ կարաւանին երեկոյեան ժամն ըզութիւն հեծելոցն զճանապարհայն. զի Աթուղիկոսն 'ի կեդ-

բոնի կացեալ, յաջմէ՝ նորա Տեղապահ Սար-
տիրոս Արք եպիսկոպոս, և 'ի ձախմէ՝ Անտոն
եպիսկոպոս Սողեցի՝ որ զԴամբօրհնոյի ու-
նէր զպաշտօն, և ապա վարդապետք և սար-
կաւագունք աստի և անախ՝ որոշ որոշ և դաս
առ դասս՝ սկսան զաղօթսն առ Աստուած :
Համարէր ոք զկարաւանն փոխեալ 'ի քաւա-
րան շարժական՝ 'ի ստորին հովտաց անտի ընդ
դառ 'ի վեր ձիւնափաղսիւն՝ յերկինս 'ի վեր
խիզախել, և օրհնութեամբ աստուածայնով
ամբափակել զանդորայ 'ի բերս առատ սլար-
գեաց Բարեբարին : Հայք ընդ նորութիւն
տեսարանին հրաշանային, և Պօրսիկք զահի
հարեալ քստմնէին : Օյ աղօթքն 'ի ձիւ
ընդունակ Արարչին լեալ՝ ոչ երբէք հաւա-
տային :

Նախ քան զլոյս առաւօտուն՝ ծագեցան
առ մեզ գթութիւնք Բռնակոթայ. զեղաւ-
անդանօր ամենայն արու, այլ թէ ճրպիսի կա-
մակար ջերմեռանդութեամբ այր զարամբ
ել համբուրել զաջ Հայրապետի իւրոյ, և
շնորհաց օրհնութեանն լինել արժանի՝ անմարթ
է ինձ ստորագրել զուցումեալ մատամբք :
Իբրև կատարեցին զամենայն՝ զարմացեալ ընդ
համբերութիւն նորա՝ որ 'ի ցրտոյ, և երկու-

ցեալ ևս՝ թէ ՚ի ծագել արեգականն ջեռու-
ցեալ ձեանց խիմէին չտալ մեզ անցս ամե-
նեին, ստիպեցին զկարաւանն ՚ի չու իւր : Սրբի
ռեցին զկապերտանին ՚ի վերայ ձեանց, այլ
յանցանել առաջնոյ թեին, ծանրութիւն սըմ-
բակաց երիվարաց նոցա ՚ի խորս ձեանց ի-
ջուցանէր զնոսա, և զհետ եկողացն չտայր
անցս ազատ ՚ի վտանգից : Այսոնորոյ և յեր-
կուս բաժանեցին զառաջս ճանապարհին, մի՝
վասն բեռնակիր անասնոց մերոց, և միւս՝ վասն
հեծելոց, և անհնարին արագութեամբ փո-
փոխելով զկապերտանին յետուստ ընդ յա-
ռաջ՝ անմնաս ճանապարհ հորդեցին մեզ մինչև
՚ի գիւղ անդր իւրեանց :

Եկն անդ մայրաքաղաքական Արք եպիս-
կոպոս Սիւնեաց՝ Սարտիրոս, քանի մի պատ-
ուական երիցամբք և երևելի երևելի իշխա-
նօք. յորս նախապատիւք էին և հղօրք ՚ի
ժամանակիս՝ Սէլիք Պօղոս Տաթևոյ, Սուսի
հարիւրապետ եղբայր նորա, և Յովսէփ որդի
Սուսեայ՝ հսկայից ժամանակին ահաւոր :

Հետ երկուց աւուրցն հանդարտութեան,
նովին տաժանամբ յառաջ խաղացեալ՝ հա-
սաք ՚ի Շնհեր գիւղ հայոց, առ եզերք
գետոյն Որոտնայ՝ և ագաք անդ :

Հասաք ՚ի վանս Ստաթէի, ուր կացաք ամսօրեայ ժամանակաւ, գոհացեալ ՚ի շրջակայ գիւղօրէից՝ որք ինքնոյոժար ջերմեռանդութեամբ մի զմիով ելանէին նախընծայ մատուցանել մեզ զհացալից սեղան իւրեանց, և զօրհնութիւնս ընդունել: Սէհգի Խան՝ որ ՚ի կողմանէ կայսերութեան Ռուսաց իշխէր Շուշոյ և Սիւնեաց, այսինքն Արցախայ՝ Սիւնեաց և Աղուանից միանգամայն, պատգամաւորս առաքեաց առ Հայրապետն աստանօր, և խնդրեաց մի յառաջել յամուրն Շուշի, մինչև ծանուցէ կուսակալին Տփղեաց և յայսկոյս Կովկասու եղեալ նահանգացն՝ զգալտենէ նորուն, Ահա քեզ որողայթ մեծ, և առիթանհարին տաղնապի: Կուսակալ ժամանակիս էր Կոմս Էրմալով, որ առ մեծ շնորհս ունելով զմեծն Ներսէս Արքեպիսկոպոս, թախանձանօք նորա հրաման դրեաց առ Սէհգի Խան հրաւիրել զնա ՚ի Շուշի, այլ թոյլ իւրք չտալ նմա առնելոյ ինչ՝ մինչև ինքն գլրեացէ առ Կայսրն՝ Աղէքսանդր Առաջին, և ընկալցի զհաճոյս նորա, Կալ և կապեանհարինք, այլ ճար ինչ, —

Նոյեմ. 3: Սեծաւ բազմութեամբ Արքեպիսկոպոսաց՝ Սէլիքաց՝ հոգեւորականաց

և աշխարհայնոց ելաք 'ի Տաթևոյ, և ընդ-
 ձորն անդնդային զեւոոյն Որոտնայ, ուր Ա-
 նապատն էր անուանեալ Մ'եծ, ընդ վերա-
 տեսչութեամբ Ս'կրտիչ վարդապետի Խլէզն
 կոչեցելոյ, ելաք ընդ զառ 'ի վեր նորա
 'ի դաշտ ինչ, ուր էին բլուրք երեքին Ուչ-
 թափէք կոչեցեալ. յորում առ երի ընդ յա-
 րեմուտս հիւսիսոյ փոխելով զգլուխ կարա-
 ւանին՝ եկաք 'ի Աորէս գիւղ մեծ Հայոց,
 իբրև 200 տանց. ուր էր և ամբոց հօր
 յարեւելից գեղջն, ընդ պահպանութեամբ
 գնտապետի ուրուք Ոսուսաց, որ հսկէր անդ
 500 զօրօք: Առ սաստկութեան սառնամանեաց
 ցրտահար եղին ոտք և ձեռք բազմաց, և
 իմ խակ առանձինն. զորս շփելով գիւղակա-
 նացն 'ի ձեռսն՝ սաստիկ ուժգնութեամբ,
 բացին 'ի նոսա զշրջան արեան, և խան-
 ձարրեալ 'ի բամբակի՝ պատուիրեցին հեռի
 պահել 'ի կրակէն. ապա թէ ոչ՝ խիսմեալք 'ի
 բաց թօթափէին: Օւաւուրս ութն կացաք
 աստանօր՝ համբուրեալք յամենեցունց, Էւ
 գնտապետ զօրուն առաւել շուք գնէր ելից
 մերոց՝ քան մտից: Ասան զի յետ 'ի
 կարգի դնելոյ զզօրս իւր լատ դրօշու դրօ-
 շու, յաջմէ և յահեկէ կարաւանին մերոյ:

չուել Հրամայեաց ընդ մեզ, մինչև 'ի գիւղն
 մեծ Խնձորեսկ: Այս գիւղ յարևելից հիւ-
 սիսոյ անկանի Կորիսայ, 'ի խորին ձորամիջի,
 որ ըստ ձորոյն Ոչականայ և Կարբւոյ, լի
 է անմատչելի անձաւօք և քարայրօք ընդ
 կրկին կողմանս իւր: Անդ ամենայն աջ և ա-
 հեակ հորովմունս վիճակին Սիւնեաց աշխար-
 հի, և 'ի պէսպէս առմունս և աւերմունս
 տինս և Քարին Քաղակայ՝ այս գիւղ եկաց
 մնաց անառիկ: Ասանդի սչ միայն արք նո-
 րա են կորովիք և քաջազէնք 'ի մրցմունս
 պատերազմաց, այլ և կանայք իսկ նորա,
 յորոց չիք օտար գործածու թիւն հրազինուց,
 վասնդի յանցեալ ամառան, յորժամ ընդ
 Ղանիէի եպիսկոպոսի նուիրակէաքն յայտմ
 գեղջ, կանայք նորուն սչ միայն հրացանօք
 և սուսէրօք ելանէին 'ի հունձս, այլ և 'ի
 հանդիպել աւաղակաց և 'ի վարել անդ զար-
 ջառս նոցա, արիարար զհետ սնդեալ և առ-
 նապէս պատերազմելով՝ կորզեցին զաւարն 'ի
 ձեռաց նոցա:

Օհրաբ Հայ՝ 'ի հաւատոց ուրացեալ, և
 ընդ կուրացեալ Քեռ ամուսնացեալ Խա-
 նին՝ եկն անկաւ յոտս Հայրապետին, և
 զՂարբ մեծաւ ապաշաւանօք ընդ կորուսան

մեծագին , Հայրապետն մխիթարական բա-
նիւք և Լսեոտարանական վարդապետութեամբ
կազդուրեաց զյոյս դարձի նորա առ Տէր .
իսկ Տէրութիւն Ռուսաց արգել զնա 'ի
դառնալոյ անտի 'ի լոյս փրկութեան . ասելով ,
“ թէ որ միանգամ հաւատոց 'ի հաւատս փո-
փոխի , պարտ է մկրտիլ յեկեղեցւոյ Ռուսաց .
ապա թէ ոչ՝ կալ և մնալ ուր էն ,”

Եկաք 'ի կոնաձոր , որ 'ի թիկանց Խըն-
ձորեսկայ 'ի հիւսիսոյ , դբիւք և ամբութեամբ
համանման առաջնոյն : Նոյնպէս և Եկեղեցի
սորա է քարակերտ , որորոցաձև կամ սագաշէն ,
այլ աղբիւր ջրոյն՝ յորմէ ըմպէին ամենայն
գիւղականք իբրեւ 75 տունք ունէր զհանքային
բաղադրութիւն իմն թթու , անախորժ եկամը-
տից , այլ ախորժընկալ և առողջարար համա-
րեալ 'ի բնակչաց : Գրիգոր Մէլիք գեղջ այսո-
րիկ սպանաւ 'ի Մէհդի Խանէն , երկոքին
կանայք նորա 'ի միում տան՝ սնուցանէին
ուրոյն զորքս նորա . և զարմանք այն էր՝ զի
սիրով կէին ընդ իրեարս : Լստի էր և քերթու-
ղուհին Սիւնեաց , որ արար տաղս բազումս
յաշխարհիկ լեզու երկրին , յորոց հետա-
գայդ՝ յանէծս անհաւատարմութեան առն
իւրում Գրիգորի , սկսանի այսպէս :

«Ես Մըրան ըմ մըլորած
 Հօսերըս չար հըլորած ,
 Էսօր Գիւղիւն մըռած պըտէր .
 Պըտարազըն բըլորած :

Ելաք աստի ՚ի Տող կամ Տեղեր . որ ՚ի վերայ
 բարձրաւանդակի սարուդաշտին կայանայր ,
 ՚ի հարաւոյ ձորոյն Հաքարու , մղոնաւ միով
 և աւելիօք ևս՝ հեռի ՚ի նմանէ : Ուրանօր
 ողջոյն հրաժարանաց տուեալ Հայրապետին
 եպիսկոպոսի և իշխանացն Սիւնեաց , արձակեաց
 գնալ իւրաքանչիւր ՚ի տունս իւրեանց . և
 առեալ ընդ իւր միայն զՅովսէփ որդի Սու-
 սեայ հարիւրապետի՝ քանի մի ձիաւորօք ,
 չուեաց անց ընդ դետն Հաքարու , և անտի
 ընդ անհնարին ելևէջս լերանց Արձախայ ան-
 ցիալ՝ եկն յամուրն Շուշի : Այլ ծանիր , զի
 Արձախ , Փայտակարան և Ուտիք միահաղոյն
 առեալք , կոչէին Աղուանք , կամ Աղուանից
 տուն . (տես զքննութիւն իմ ՚ի վերայ բուն
 Փայտակարան աշխարհի ՚ի ծանօթութիւն-
 սնն) : Դժանապարհոյն զարմանալիս ե-
 ցոյց մեզ արդարեւ պատանին Յովսէփ , Հայ-
 րապետ մեր բազմեալ յԱնդրուար գնայր ,
 զոր բարձեալ տանէին ջորիք երկու ամհիւք՝
 յառաջոյ և յետուստ լծեալք : Եղերք ձո-
 րոյն սաստիկ զառիթափ , ձորն խորին յոյժ ,

և գեանն որ 'ի նմա սաստիկ յորձանուտ :
 Չիւնն պարասպատեալ ծածկէր զամենայն
 հետս և զշաւիղս անցից , և չէր ինչ ակն-
 կալիւ մեղ , եթէ ոչ վտանգ յամենայն կող-
 մանց : Յանցանել կարաւանին ընդ կիրճ մի
 'ի կրճիցն անմատչելեաց , խրանեցան ջորիք
 անդրուարի Հայրապետին , և ահա բռնն ուժ-
 գնութեամբ 'ի ձորն գահաւիժեալ խորտա-
 կէին , եթէ չէր քաջին Յովսէփայ զուսն
 անպտորտի 'ի ներքոյ մատուցեալ անդրու-
 արին , և զսաստիկ ծանրութիւն նորա՝ և
 ջորեացն երկոցունց , 'ի վեր կալեալ պահեալ
 վայրկեանս բազումս , մինչև տպուշացեալ
 կարաւանին հասեալ կորզեցին 'ի միջոյ ըզ
 Հայրապետն զահիւհարեալ , և ապա լուծին
 զգործին , և անվնաս դերձուցին զջորիս նորա :
 Ահա այսպիսիս ունի իւր քաջս աշխարհն
 Սիւնեաց :

Իսկ Հայրապետն այնուհետև 'ի ձի հե-
 ծեալ առանձին , եկաք հասաք 'ի Շուշի .
 ուր Իսանն և ամենայն բազմութիւն հեծե-
 լոց և հետևակացն ընդ յառաջ ելին նորա ,
 և տարեալ հանգուցին զնա 'ի տունն Հայ-
 րումեանց կոչեցեալ՝ որ ունէր սննեակս կրկին ,
 մի՛ վասն Հայրապետին և սպասաւորաց նո-

բա, իսկ միւս՝ վասն Անտոն եպիսկոպոսի և գրադրացն առ Հասարակ, ՚ի միւս բաղին բնակէր տեղապահ, և այլք աստ և անդ:

Շուշի անառիկն համարեալ ամբոց՝ կղզի իմն էր գոգջիւր ամբարձեալ ՚ի վերայ քարալերին: Որոյ յարևելից կողմանէ պարապատէր գետն ընդ որ մեք եկաք, իսկ յարևմտից գետքն բխեալ յարևմտեան լերանց, և եկեալ համբուրէին զերեարս ՚ի Հիւսիսոյ ստորոտս նորա: Բնութիւնն յամենայն կողմանց ահագին քարապարսպօք պատեաց զայն, բայց ՚ի Հիւսիսակողման մասնէն, ուր ելից զթերին բնութեան արուեստն՝ հզօր պատնիշօք ընդ դուռնն՝ որ հանէր յԱւետարանոցն գիւղ: Բնակիչք նորա Հայք և Թուրք: Հայքն հաշուէին լինիլ 500 տունք, և ունէին երկղիցիս երիս: ՂԱդուլիցւոց՝ զՂարաբաղցւոց՝ և զՂաղանչւոց, այլ զքարակերտ և զմեծ Եկեղեցին ՚ի նորոյ շինէին յայնժամ երկօքին եղբարքն Թառումանք՝ Օհրաբ և Սարկոս: Շուշի զամենայն կերպարանս բերէր յինքեան զմիջնաբերթի, շրջակայ լերինք յերից կողմանց նարա երևէին բերել զձև արտաքին պարսպաց բերթին. գետորայք յորդեալք զնովաւ գործ խրամոց կատարէին

Չրալեաց , և ինքնին ՚ի կենդրոնի ամբարձեալ ,
արդարեւ անառիկ լինէր , եթէ ՚ի մերձակայ
լեւանց անտի չհասանէին առ նա գնդակք
թնդանօթոց :

Հիւսիսակողման քարաժայռն է առաւել
բարձր , և ահաւորագոյն ևս ձոր նորա ,
Պատմէին , թէ “Ահմէդ Խան , հայր Սէհ-
դի Խանին ցասուցեալ երբեմն ՚ի վերայ
Քեռ եղբարց թառումեանց , հրամայեաց
գահաւէժ առնել զնա ՚ի ժայռից աստի 'ի
խորախորս ձորոյն , այլ առ անհետրին բարձ-
րութեան միջոցին , ասէն հողմոց 'ի ներքս
մտեալ երկայն և յոյժ ծաւալ հանդերձիցն
մեղմեցին զուժգնութիւն ծանրանաց նորա , և
հեղեկ ՚ի վայր բերեալ՝ կենդանւոյն իջուցին
զնա ՚ի ձորամիջին , Օր հրաշից ՚ի սակի
եդեալ Բանաւորին , հրամայեաց այնուհետեւ
ազատ շնչել նմա զօդ հասարակաց :”

(Օ)դ տեղոյս կարի խոնաւ և երկիր կա-
ւուտ , ուստի և յանձրեային եղանակս կա-
րի տղմուտ : Յաւուր միում ՚ի գնալ իմում
յեկեղեցի բաղաքիս , գտի զպառու ոմն կրկ-
տել 'ի մէջ տղմոց զպայտիկ կոշկացն իւրոց ,
զոր ՚ի բաց կորդեալ էր ցեխն , Բնակիչք նորա
ընդ այր և ընդ կին առոյգ են և աշխոյժք , 2 և

զգեստուց նոցա կոչեցեալ Պարաբաղի՝ խառնուրդ իմն է Վրացի և Պարսիկ ձեռք : Կանայքն նոցա ունին և զդոգնոց յառաջոյ իւրեանց՝ ի պահպանութիւն զգեստուցն ի կեղտոյ : Պառաւունք զգեստուն և զմիսաշապիկ ի վերայ ամենայն զգեստուց իւրեանց զի մի միտեսցեն զնոսա : Կուսանք նոցա , որ զծայրագոյն պատկեր ամօթխածութեան ի դէմն կրեն , գեղեցիկը են յոյժ և ակորժատեսիլք : Ոչ սքօղեն զգլուխս իւրեանց , այլ գուտակ ի մորթոյ գառանց Պալմուղաց դենն ի գլուխս՝ զօրէն պատանեաց , ձիւնափայլ փոքրն ընդ կարմրութեան այտուցն զուգակշռեալ , յօրինեն զնոսա խնձորս ճերմակու կարմիր . իսկ գիսակք հոպոպեացն շուրջ զուսովքն ի թիկանց ցնեբբանս նոցին ծաւալեալ՝ հաւասարեն զնոսա , (եթէ չգերազանցեսցեն) գեղեցկուհեացն Վրաց , սովին և եթ տարբերութեամբ , զի սոցա՝ իշխէ Լամօթ , իսկ նոցա՝ Լշխոյժ :

Գինի Շուշոյ՝ սոխի ջուր : ԼՂ Պարտաւայն , Լւերտարանոցին , Շաքոյն , Շամախոյ , և Գանձակայն՝ աղնիւք յոյժ . որովք լի է քաղաքն : Պտուղք համեմատ օդոյն , այլ հունն , զկեռն մորն , և մոշն , մամուխն ,

մասուր, կաղինն, շագանակն, տանձ և սա-
լորք անտառաց նորա պարարտ են և համեղք
յոյժ : Հերամ առատ է աստ՝ որպէս յամե-
նայն Սիւնիս . մի ՚ի գերագոյն բերոց նորա է
ձին՝ դիլիբօղ անուանեալ, որ երկրորդ դասի
յամենայն ուրեք՝ նժուգին Արաքացւոց, և
հաւասար թորդոմեան օգտաւարկաց . ուստի
և մեծագնի վաճառի յոյժ : Կանայք երկրիս
առհասարակ արուեստաւորք են, և զործեն
պէսպէս ձեռակերտս մետաքսիս . իսկ արք
նոցա առհասարակ վաճառականք և երկրա-
գործք :

Երկօքին տունք էին Հայոց՝ որոց ընդար-
ձակութիւն վաճառաց, բաղմութիւնք գոր-
ծաւարաց, և պատիւք ՚ի մէջ Ռուսաց՝ մեծա-
նային յոյժ յոյժ : Տունն Հախումեանց՝
ամենահարուստ, որ և ՚ի գանձարանի կայսե-
րութեանն Ռուսաց ունէր մինչև միլիոն
ռուբլեաց, և ՚ի քաղաքացն Պարսից մինչև
՚ի քաղաքս Սիբերիոյ և Եւրոպայ՝ ձգէր առ-
և տուր : Բայց ՚ի վերայ այսորիկ ամենայնի՝
դաւիաւին ճիշդս կարգայր զնոսա սղգն և
ռիչոս . զի առ անբու գանձուցն յսլովութեան
զարարս մեծագործութեան յանձինս ոչ բերէին,
տինս և ՚ի դուզնաքեայ ողորմութենէ կա-

բօտեալ և տառապեալ համազգւոյն զինքեանս
 ՚ի բաց որոշէին : Բայց ես ոչ համարձակիմ
 մակագրել ՚ի բարաւորի տան սոցա զանուն
 անողորմ . վասն զի՝ թերեւս ոչ զհամբաւի
 հարկանի զնոցանէ այն ՚ի ցոյցս մարդկան արա-
 բեալ ողորմութիւն , որով այլք ոսկւով գնեն
 զպարծանս ՚ի մարդկանէ՝ քան թէ վարձս յԱս-
 տուծոյ . սակայն և այնպէս , գեղեցիկ իմն
 մօլութեամբ մոլեալ , ընդարձակէին յոյժ
 ձեռն տալ աչալրջաց մերսզանց , գործավարս
 կարգելով զնոսա ՚ի վերայ վաճառաց իւ-
 բեանց ՚ի տեղիս տեղիս , և ջանալով հարստա-
 ցուցանել զնոսա , և ՚ի տունս հաստատունս
 կազդուրել , զորս և Չրազս իւրեանց անուա-
 նէին , այսինքն է՝ ճրագունս , վայելցուցանել
 յարտաքս զանուն և զերախախ իւրեանց , Սէր
 բազում ճրագս ունելոյ բնիկ իմն էր բաղա-
 քիս . վասնորոյ և այր զարամբք ելանէր ճո-
 խացուցանել զհամազգիս իւր՝ զի ՚ի պարծա-
 նաց սակի էր յոյժ ՚ի տեղւոջն համբաւեալ
 գործն :

Երկրորդ տունն էր Օհհրաստյ և Մարկոսի
 Թառումնանց՝ յամենայնի վերագոյն . Վասն
 զի՝ սոքա ընդ իւրեամբք ունելով զամենայն ար-
 տունութիւնս զծովուն Ասսպից , թէ զձկնոր-

սական իրուռնս , և թէ զնաւագնացութեան տեղեհարկս , բազմագունից սէտս ունէին գործավարաց յայն սլաշտօն , Ուր մնայ , զի և վաճառականութեանցն առևտուր ոչ ինչ նուազ քան զՀասոմեանցն՝ ձգէր ՚ի հեռաւոր ծագս աշխարհաց , Նրագունք տան թառումեանց երևէին գոլ մի մի շահապք շահաստանի , ոյնքան զարդարեալք և պաճուճեալք՝ թէ զգեստու , թէ տամբ , թէ հարստութեամբ , մինչ յառաջին տեսութեան իմում , համարել զնոսա տեարս տերանցն իւրեանց , Օրհնապայ և Մարկոսի , Առօրէական բաշխոյք ողորմութեանց տան այսմիկ առաւելոյր քան զուրբ իս 500 . թող զմեծամեծ հասարակաց սեղանս , զոր տային ՚ի տան անդ իւրեանց , Եկեղեցին կառուցեալ համակ ՚ի սպիտակ վիմաց գեղեցկագոյն քան զբազումս ՚ի հռչակաւոր եկեղեցեաց աշխարհին՝ յայտնի արձան էր մեծագործութեան սոցուն ,

Թառումեանք բնիկք էին աւանին Հահկերտոյ . այլ ՚ի վերջին աւերս նորա եկին բնակեցան յԵրևան , Իսկ բդեաշխ նորա՝ որ զամենայն ինչս հպատակաց Տէրութեան յիւր սեպհական ՚ի ստացուած համարէր , և չարաչարս տանջէր զնոսա՝ տուժել ինքեան զգոյս

իւրեանց : (Անեղանի էր յայժամ և Քաբա
եղբայր սոցա կրսեր, որ յետոյ մնաւ ի Պար-
բանդ :) Քաբա առեալ զամենայն զուգ՝ փախ-
չի յաշխարհ փայտակարան , և գրաւէ զե-
րեսս ծովուն Ասաբից ի Ուռսաց դրանէն ,
որով սակաւ առ. սակաւ հարստացեալ անդա-
նօր՝ կոչէ և զեղբարս իւր , և հիմն դնէ
այնորիկ հարստութեան , յոր վայելէին այսօր
եղբարք իւր և աղգն :

Ընդ հարուստ ժամանակս կացի ինքնին՝
անծանօթ ի քաղաքի այսմիկ . այն ինչ աստի-
ճանակից եղբարք իմ ներդաշնակ տաղասա-
ցութեամբք իւրեանց՝ զոր խնայէր ինձ բնու-
թիւն , հանրածանօթ հանդիսացան ի քաղա-
քին . և շահեցան ոսկիս բաղումս՝ պարգևի
մասամբ , այն ինչ թուղթ և թանաք յառան-
ձին սենեկի՝ չշահէր ինչ ամենեկն :

Ողորմութեամբն Աստուծոյ վերստին աստ
պատահէր Պօղոս Արդասլետ Պարադաղցի՝
նախկին Արդասլետ իմ , և Յովսէփ վար-
դասլետ՝ իմաստասէր վերաձայնեալ , ուսուցիչ
ուսուցչի իմոյ . զորս հրաւիրեալ էին երևելի
գերդաստանք քաղաքիս՝ ի դասախարակու-
թիւն ուստերաց և դստերաց իւրեանց : Յորս
կարի երևելի հանդիսանային Յովհաննէս և

Կարասկիտ Սարկոսեան թառումնանց, Լա-
Բաբա Հախումնանց, Սնացական Ջալա-
լեանց և այլք, ուստի և ես սպրդեցայ ի նոսա՝
ուսանիլ զնորոգ և զսլոյճառ Տրամաբանու-
թիւնն Հօր Յովսեփայ Արդապետի :

Ուսանէի այն, բայց այն զի միշտ զուրկ և
թափուր ՚ի միսիթարութեանց, և ոչ որպէս
կրօնակից եղբարք իմ, — յուսահատութեամբ
ծալեցի զգիրք և գրիչ, և նստայ ծոյլ ի սենե-
կին : Եկն Արդապետն աստուածային,
զոր իբրև տեսի՝ զեղան արտասուք, և լուռ
միայն կացի : Բազմեցաւ առնիթեր երանե-
լին, և ընդ հարուստ վայրկեանս ոչ խօսեցաւ
ամենևն ին, մինչև բացի նմա զառիթ տառա-
պանաց իմոց : Սկսաւ նա զառաջինն թողուլ
զամենայն, և յիմ կոյս յենուլ՝ որպէս թէ
արդար ոք համարելով զիս յանիրաւի արա-
բըս իմ : Բայց իբրև եզիտ զիս կակղացեալ
առ սակաւիկ մի՝ մնումով իմն ասաց ջիս : “Ար-
դեակ իմ, գիտե՞ս որքանոյ արժէ նժոյգն
օղատարիկ : ” — “ Հինգ հարիւր կամ հազար
ոսկի ” ասացի ցնա : “ Եւ գիտե՞ս ասէ, զի ի
գնեւ և վաճառեւ նժուգին սլարտի գոլ յիտ-
կար վաւերական և կնքել մատանեաւ դա-
տաւորի քաղաքին՝ ի հաստատութիւն իս-

կութեան սերի նորա , — “Վեցուք թէ , —
 “Վհարկէ , դու ոչ գնեցեր զայն , և ոչ
 վաճառեցեր , բայց լուսնի երբեք թէ գնեաց
 ոք զայն վասն առօրին զբօսանաց իւրոց , կամ
 կրելոյ զբեռինս աղօնից ի ջրաղաց անդր ,”
 “Ոչ բնաւ , զի ափսոս է երիւար այնքան
 աղնիւ ի հասարակ զբաստու կարգի վարել ,”
 “Արդ՝ արեւ որդեակ , որքան արժէք իցեն օդա-
 պարիկ երիւարին , քառապատիկ այնքան և
 ծախքն լինին , և այս ամենայն վասն մի միայն
 աւուր վտանգի կենաց հեծանողին , — “Այս
 մի այդպիսի ձի , Հայր սուրբ , և յայնժամ
 տեսանէիր թէ մինչև ո՞ր փախուցեալ հե-
 ռանայի , — “Յայդ իսկ եկեալ է իմ ,” պա-
 տասխանեաց Երանելին , և ինձ թուեցաւ թէ
 արդարեւ ունէր նա զնժոյգ այդպիսի , “Յայդ
 իսկ եկեալ է իմ ,” կրկնեաց , “Օգտաւարիկ
 նժոյգ քոյ է ՈՒՍՈՒՄՆ , որ որքան և մեծա-
 գիւն և բաղմահոգ իցէ քեզ այժմ , տակաւին
 որ մի ապրեցուցանէ զհեծեալին , և փրկէ ի
 վտանգէ զկեանս նորա , — Այլ նախանձիր
 ճայնի եղբարց քոց , նոցա ձայն հազիւ հա-
 սանէ ի տանէ ի տուն , ուսիր , և համբաւ
 քո հարցէ յաշխարհէ յաշխարհ ,” Օ այս-
 պիսիս խօսեցաւ նա , բայց յանկարծ շար-

ժիւն աշխուժանաց ՚ի գտանել ինձ զնժոյգն
խոստացեալ՝ զրեթէ առ ոչ ինչ գրեաց ինձ
զխրատ և զվարդապետութիւն նորա :

Թողեալ զիս յայս մտածութիւն՝ չոքաւ ՚ի
տուն իւր, զի արտաքոյ խմբի մերոյ բնակէր :
Եւ ՚ի վաղիւ առաւօտուն եկեալ առ իս՝ ասաց :
«Մի պատմութիւն գիտեմ, Մեսրոպ» . —
Թագաւոր զորդի իւր յուսումն գրոց առա-
քեաց ՚ի վանս ուրիք, և յետ կատարելապէս
ուսանելոյն՝ Հան զնա ՚ի կրթութիւն աշխարհա-
կան իրողութեանց : Վերջ կարդալն մի ինչ
է, իսկ աշխարհ կարդալն՝ միւս : Համբալն
՚ի Հանդէս եմբոս, և ըստ նախատես տնօրէ-
նութեան հօր իւրոյ՝ շուրջ պատեցին զնովաւ
աղքատ հպարտ ազատորդիք : Պատահեցաւ՝
ասի, յաւուր միում, զի Թագաւորացուն
մեր զամենեսին ՚ի բաղանիս հրաւիրեաց. և
յիւանել իւրում անտի՝ չունէր ինչ ՚ի վճար
վարձուն : Բաղանդպանն անծանօթ նմա և
լնկերաց միանգամայն՝ պահանջէր զվարձ վաս-
տակոցն. և նա ասէր, չունիմ արծաթ կամ
ոսկի, այլ գիտութիւն բազում. առ քեզ
«ՃԸԽ մի ՚ի ներքող քոց մեծարանաց, «Ղառ
ինձ ոճառ ոչ շինէ,» ասոց ցնա բաղնէպանն,
«Լուացար, լումայ ցնծա :»

Օտարացեալ պատանւոյն գրաւէ առ նմա զվերարկուն իշխանական, և դայ տրտում և տարակոյս 'ի տուն իւր, տժգոհելով զերախտեաց ծնողին և զվարժապետին, իբր թէ ընդունայն կորուսին զժամանակ իւր, Իբազեկ եղեալ հօր նորա՝ տայ նմա զակն ինչ պատուական, և ասէ գնել զկանաչի 'ի սլարտիզաց քաղաքին, Պարտիզպանն ոչ զյարգ ականն ճանաչէ, և ոչ կանաչիս քաղէ նմա, Լմութալից դառնայ պատանին, և վերստին տրտունջ բառնայ զծնողէն, — 'Ի վաղիւ անդր առաքէ զնա նովին ակամբ հանդերձ առ ակնալաճառ Լրքունեացն, որ 'ի զարմացումն համբակին՝ տայ նմա զմեծ գումար գանձուց փոխանակ ականն, և գնէ զայն, Ուրախ դառնայ պատանին և սլարծի ընդ յաջողուած իւր, և հայր նորա մեկնէ նմա զիմաստ մտաց իւրոց, թէ «ակն պատուական ուսումնդ քո է, զոր պարտիս յարաժամ 'ի գործ գնել, և առաջի այնոցիկ՝ որոց գիտիցեն զյարգ նորա, Լպա թէ ոչ՝ որպէս բաղնէպանին ճառ, նոյնպէս և սլարտիզպանին գոհար՝ միօրինակ անարգք են,»

Դու միայն ուսանել ջանա, ասաց, և ոչ բնաւ փոշխմանիս,» Իբաւ որ այնպէս եղև, զի յաւուր միում, իբրև սեղանն զուարճանայր,

և Օռնորաբ տու ամենայն աւաչիւն տա-
ղեց ճնչեցուցանէր գ. քսակ ոսկւոյն՝ յառաջ
կոչեալ և զիս ինքն, ասաց. «Խօսիմ, մոյն
տաղ ասա՛ւ» — «Չայն չունիմ», պատասխանի
հտու նմա լալազներալ աչօք, Վարձուցեալ
նորա զբան իւր առ Հայրապետն սուրբ՝ ասաց,
«Լսա՛ւ լհա յերախաւըդ շոռ օնեմ, Հայր
սուրբ, խի՛ բէրելաս էս խօխէս բան», Պատաս-
խանեաց նա, թէ անպիտան զոք չունէր ընդ
իւր, այլ զգալի իմն թուացողու թեամբ, Եւ ՚ի
վաղուի առաւօտուն կոչեալ զիս զառաջեալ,
ասաց. «գնա՛, գրիս գ. քարոզ մի ՚ի վերայ դա-
տաւորի կիւրակէին, և բեր այսր», Լուրբ
քառասնորդական պահոցն էին, և ես յօժա-
րակամ յանձնառեալ՝ օգնականութեամբ Լա-
տուածաշունչ սուրբ Վրոց միայն՝ յօրինեցի
զայն, «Յայսմ իսկ երեկոյի՛ ասէ, պարտիս
ասել զայդ ՚ի բեմին եկեղեցւոյ, այլ չվա-
խիս» () Ետար իմն էր այս հրաման ՚ի հասա-
րակ սովորութենէ ազգիս մերոյ, այլ զի հրա-
ման Հայրապետի էր, պարտ էր ինձ հնազան-
դել, Յերեկոյեան ժամուն տարան զիս յա-
ւանդատուն եկեղեցւոյն, զգեցուցին շապիկ
պայծառ յոյժ, զուրար զուսովք իմովք ար-
կին, և քօղ զլանջօք իմովք ձգեալ, զաւե-

տարանն սուրբ ՚ի գիրկս եգին : Յաւարտել աղօթիցն առեալ ածին զիս առաջեաւ աթոռոյ Հայրասեփին , զորոյ զաջն Համբուրեցի , առ ՚ի նշան թողութեան նորա : Այս նորածե երեոյթ իմ , Հարկիւ մղէր զնորասիրութիւն ժողովրդեանն տեսանել թէ յի՞նչ ելք իրացն վճարիցին : Ելի ՚ի սեղան անդր , և սկսայ քարոզել : Օ կնի ժամուն հրաւիրեցայ ՚ի տուն թառումեանց , ուր յետ յարգանաց և սլառուական ընծայից նոցա՝ որ առաւելոյր յոյժ քան զտարեկան շահ ձայնից եղբարց իմոց՝ Հարց ցիս Օ ոհրար , եթէ ուստի իցեմ ես , կամ որո՞յ որդի : Պատասխանեցի Երեանցի թաղիդեանց Ղաւթի որդի , «Արդարեւ թաղիդեանց Ղաւթի որդի՞ իցեա դու , կրկնեաց Օ ոհրար զարմանօք , և յետ զայն լսելոյ , սկսաւ սլառմել թէ յաւուրս ,» հալածանաց Սահմադ խան սարգարին Երեանայ , այն ինչ աշխտրհ ամենայն յերկիւղէ բռնաւորին թշնամիք ինձ երեւեցուցանէին զանձինս , երես թեքեցի ՚ի տուն Ղաւթի թաղիդեանց , և Աննա մայր նորա զտուրս երիս բովանդակ յարկեղ իւրում գաղեալ պահեաց զիս , մինչև դադարեցան խնդրակքն անձին իմոյ , և սպա տուեալ ինձ և զծախս ճանապարհի՝ արձա-

կեաց ՚ի բաց՝ զանխուլ ՚ի մարդկանէ, Բարերարութիւնն ոչ կորնչի երբէք : Եւ օն սիրելիք իմ, առաց, և կալեալ Համբուրեաց զիս : Այնուհետեւ եղէ ես իբրեւ մի յորդուոյ նոցա, և սաստկացաւ սնափառութիւնն իմ անդր քան զարժանն :

Ամօթ է ինձ զանցելոց խօսել, ուր Հասակ՝ աստիճան և բազտ՝ թե ՚ի թե տուեալ, առարկոյ առնէին զիս ոչ միայն խնամոց և գթութեան : Եւ ծառորոց իմոց, տյլ և յատուկ իմն սիրոյ և խանդաղատանաց սիրուն Հայուհեաց տեղոյն :— Սիրպատում առասպելաց զտեղի ունէին անցք Հրաշալոյն, — եթէ սոսկ անցք կոչել արժան իցէ զանանցանելին ՚ի մտաց իմոց՝ զառաջին Հանդիպումն, զգրաւորական Համապատասխանութիւն, զանմեղ կաթողնութիւն, զայլի արտասուս, ընդ ուխտ և երդմունս սիրոյ, զոր փոխադարձ Հաւանութեամբ իրար տուաք և առաք : Փոքր մի ևս, և ահա փոխէր բովանդակ վիճակ կեանաց իմոց յայլ իմն եղանակ՝ եթէ չէր Հարկին բռնացեալ ՚ի վերայ մեր, և բաժանեալ մինչ ՚ի սպառ :

Կալ և կապ՝ որպէս և էին, կացին Հանդամանք Հայրապետիս մերոյ ընդ ձմեռն ողջոյն :

Սկսան զի որպէս և գրեցաքն, արգելեալ էր տէրութիւն Ռուսաց անել նորա ինչ յիւրում սահմանի: Առ այս գրեան բազում արար նա առ Ներսէս Աբ. ք եպիսկոպոս Հայոց Սրաստանի, ջանալ հորդել զճանապարհ, այլ ի գերե ելանել և ամենայն ջանից նորա, գրեաց մի անգամ և երկիցս ինքնին գիմել գալ ի Շուշի, զի խորհեացեն թէ զինչ առնել արժանիցէ վասն ազատութեան Աթուոյն Հայաստանեայց՝ ի ծանր լծոյ անտի պարտուց և հարկապահանջութեանց, Վիր ի գիր առաւելեալ երթայր և գայր հանապազօր, այլ գալուստ նորա ոչ ժամանէր ցլախճան ամսեան Փետրւարի 1822: Անճարացեալ Հայրապետին գրեաց զհրաշարական իւր առ Աղէքսանդր Առաջին՝ Այսոյն Ռուսաց, ի 15 նմին ամսոյ՝ և ընտրեաց զԱնտոն եպիսկոպոս Սուշեցի, և զՅովհաննէս վարդապետ Վրիմեցի, գնալ ի Տփղիս, և յորդորել զԱռջին Ներսէս ի հնազանդութիւն հրաւիրանաց Հայրապետին: Ի պատրաստիլ նոցա յերթալ, Առաքել սարկաւազ Անտոնի եպիսկոպոսի՝ որոյ գրեթէ յատուկ էր ոգի տրանջանաց և տգոհութեան, սկսաւ յայտնի գծկամակ լինել ամենայն ակնարկութեանց եպիսկոպոսի իւրում:

Այր անհամբեր Անտոն եպիսկոպոս՝ հրամայեաց նմա դադարել և կալ որպէս և կամէր, և զիս ինքն փոխանակ առեալ նորա՝ ել ՚ի Շուշույ, և եկեալ ՚ի Խնածախ գիւղ Հայոց՝ ՚ի ներքոյ լեւոնցն Պանձասարոյ՝ ագաւ անդ զայն գիշեր :

Բնդ ճանապարհ լեւոնային և անտառախիտ՝ թրթնջակ և ողին ուտելով՝ զի գարուն էր, հասաք ՚ի Սիրանաքար, զոր հասարակօրէն Սէլիք Սանույ գիւղ ասէին, ՚ի դաւառին Խաչենոյ, և իջաք ՚ի տան նորուն իսկ մէլիք Սանույ, առն բարեպաշտի և երկիր զածի յԱստուծոյ, բայց և հզօրին ՚ի սլաոտերազմի : Իոկ անուն սորա դողացուցանէր զշրջակայ ազգս, մինչև անգամ և զլեւնականս Աովկասու : Երկիր նորա առատ էր հացիւ և մեղերք, երիվարք նորա ընտիրք, և բնակիչք ամենայն Հայք հզօրք և տիրասէրք յոյժ : Աստի էր մեծանուն Հայ ասողն Ալավերտի, կոյր երկօքումք անջօք, այլ լուսաւոր յոյժ երեսակայութեամբն, որ ՚ի հանդիսի ուրիք Թուրքաց ՚ի վէճ մտեալ ընդ մեծի Հայքերթողին Քէշիշ օղլի կոչեցելոյ, և ըղձիւ յաղթանակ կանգնելոյ ՚ի վերայ անսլարտելի ախոյեանին՝ յետին ամբարշտութեամբ զկողմն էսա զդենի նոցա, որով

ի հարկէ ըստ քմաց բաղմականին գեր ՚ի վերոյ
հանդիսացաւ Սրբւոյն երիցու , որ ըստ արժա-
նի անուանակոչութեան իւրում՝ նուագեաց
զԵհովահ ՚ի փառս սքանչելւոյն : Այս գիւղ
ընդ մէջ անկանի Պանձասարայ և Պետկոյ
վանից , ունի աւերակ ամրոցի մեծի 'ի գլուխ
հիւսիսակողման լերին , բերէ երիվարս ազնիւս
և ցորեան առատ :

Անցաք ընդ Թարթառ գետ ՚ի Պիղա , գիւղ
մեծ մէլիք Յովսեփոյ մէլիք Փրիդոնեան
մէլիք Բեկլարեանց , որոյ մի եղբայրն Շամիր
անուն Թարգման էր դեսպանութեան Սու-
սաց ՚ի Պարս , և յետոյ Տեղակալ կայսե-
րութեան և Հաղարապետ եղեալ՝ ստակեցաւ
պէսպէս կայսերական նշանօք , և միւսն՝ Պա-
ւիթ , որ ընդ Սրբանիսի եսկիսկոպոսի նուի-
րակին Լջմիածնի գնացեալ ՚ի Հնդիկս՝ քաղ-
ցրութեամբ հագագին ազգի ազգի կատարե-
լութեամբ մսացն , որպէս և ազնուութեամբ
արեան՝ մեծանուն հանդիսացաւ , և ամուս-
նացեալ ընդ այրուոյ ուրումն հարստի՝ ա-
ռանձնացեալ բնակեցաւ ՚ի Պաքա , Իսկ Թա-
լին և Թալիշ եղբարք նորա՝ դեռ մանկունք
էին հասակաւ : Այս գիւղ իբրեւ չորիւք
հրասախօք յարեմտից անկանի գետոյն Թար-

Թառայ, որ բուռն ընթանալով ընդ զառ ՚ի վայր դաշտին Խաչենոյ՝ անկանի ՚ի Կուր :
Պալղա է դրիւք դաշտային, օդ նորա ջերմ, բերէ զամենայն ազգս ազգս արմտեաց, և զորիզ և զբամբակ, ուստի և լի է մոծակօք :

՚Ի դեղջէ աստի Պալղափայտ անուն կոչի և մեծի հարաւակողման լերինն՝ որ երկայնեալ յԱրձախայ միագօտի ընթանայ յարեւելից յարեւմուտս՝ և միանայ ընդ Արմաղ լերին : ՚ի ծոցս և ՚ի ծորակս իւր ունելով հովասուն գիւղօրէս Հայոց : Երեւելին յամենայնի է Պուլստան : Իբրեւ ինն մղոնօք ՚ի վերուստ Պալղայ, ուրանօր յամի Տեառն 1815 փակեցաւ դաշն խաղաղութեան ՚ի մէջ Ռուսաց և Պարսից : Պաւառն բովանդակ կալուած էր անխախտ ժառանգութեան Սէլիք Յովսեփայ Փրիդոնեան և եղբարց, որ կարէր հանել ըստ հարկին՝ ձիաւորս հինգ հազար ՚ի սլատերաղմ, ողջ Հայս՝ արիս և քաջամարտիկս :

Պալղայ անկանի ՚ի հիւսիսոյ Պալղափայտի՝ ՚ի տափարակ դաշտավայրի, զմիջով անցանելով գետակին՝ որ խոխոջուն գայ իջանէ ՚ի Պուլատանայ : Թարթառ յարեւելից անցանէ, և Կուր գետ ՚ի հիւսիսոյ, որոց ամենահամ և սլատուական ձկունք հանապազորդեան զարդք

են սեղանւոյ մեծամեծաց և փոքրեկանց , Այս
ընտիր և գետառատ գաշտալտյր մացառա-
ցեալ մոշայիւք և այլ և այլ խառնութեանդոր
բուսականօք՝ ոչ յայլ սէտս մշտկէր՝ քան
թէ յարօտ հօտից և հօրանաց նոցա , Տոնիր
նորա՝ մի միայն , բայց և զորիզ՝ ցորեան և
զայլ արմտիս բերէ , Աշխարհ շերամոց լինէր ,
և արուեստարան մեծ լիղակի և շաքարի՝
եթէ միտ եղեալ էր բնակչաց ,

Տուն Մէլիք Յովսեփայ անկանէր ՚ի մի-
ջալտյր քառառաջ ճանապարհին , ընդ որ
երթեւեկս առնէին կարաւանք ՚ի Տփղիսաց
յԱրցախ , և ՚ի Հայոց յԱղուանս , Անմարթ
էր ումք անցանել առանց սեղանոյ հիւ-
րասէր տան այսմիկ , առօրին երկու եղինք
և չորս կամ հինգ ոչխարք զենուին անդ՝ ՚ի
կերակուր անցաւորաց , բաց ՚ի ձկանց և յոր-
սոց անտի՝ զորս յ՝ ջողակք ՚ի ժողովրդոցն
անդադար կրէին ՚ի ներքս ,

Աստ կացաք զաւուրս երիս , և աստ ուրեմն
ճանուցայ Արժանապատիւ Տիկնոջ Փրկոյնի
Բեկլարեանց , որ թէսէտ և անկարօտ յամի-
նայնի՝ և չորեքին ծառացեալ սոյժառացեալ
որդիք իւր շուրջ զիւրեալ՝ տակաւին առաջին
տիրացու զիս տեսանելով ՚ի տարազ վանա-

կանու թեան՝ կոչեաց առ ինքն, և ընդ առաջին տեսն՝ “որքան նման է որդւոյ իմոյ, ան, Ղաւիթ, Ղաւիթ, որդեանկ,” ասաց, և արտասուեաց: Անծանօթ մայրենի խանդաղատանաց նորա՝ և որդւոյն իսկ գլխովին, ասացի, “Անի, իմ անուն Ղաւիթ չէ, այլ Սերսովբ՝ Ղաւթի որդի:” Որք շուրջն կային՝ զծաղու հարան, ժպտաց և Տիկինն ծանրամետ և խնդրեաց յԱնունէ եպիսկոպոսէ թողուլ զիս անդր՝ ցլերադարձ իւր ի Տփղեաց: Բայց Արհն՝ որ յիս միայնակ ունէր զտիրացու, զգրագիր, զսպասաւոր, զձիապան, և զբռնարարձ անվարձ, հարկիւ ոչ զիջանէր ի սպաղատանս նորա:

Աստի ելաք ի Գանջա, որ ի հնումն Գանձակ, երբեմն Հայոց՝ և երբեմն Աղուանից կարդացեալ շահաստան. սակս ստէպ փոփոխելոյ դարձադարձ իշխանութեանն ի նմա: Պուղան յամի Տեառն 1088 էառ զայս քաղաք, որ եկաց ի ձեռս նոցա 91200: Աործանեցաւ յերկրաշարժէ ի 1140, և յաւուրս Լշիսաւէտ Վայսերուհոյ՝ առին Ոսուք, և անուն կարդացին նմա Լշիսաւէտուպօլ: Ոչ ուրեք այնքան դժնեայ գտան Պարսիկք առ Հոյս՝ քան ի քաղաքի այսմիկ, որ կառուցեալ է ի

վերայ Բերբեր գետոյ, բուն քաղաքն Վի-
լիսաքեանդ կոչեցեալ՝ յարևելից անկանի գե-
տոյս. ունի Եկեղեցի մի, պարապատեալ
պարտիզօք և գեղեցիկ մեհարանօք, ուր
նստէր յաջորդ քաղաքիս, Իսկ նոր թաղն
Նորաշէն անուանեալ՝ յարևմտից անկանի
գետոյն, որոյ բնակիչք են ըստ մեծի մասին
գաղթեալքն ՚ի Ղազամայ և ՚ի Արտայից. ու-
նին եկեղեցի և սոքա, վաճառանոց սրտշա-
ճեալ ինքեան, և բերթ ՚ի Հիւսիսոյ յարևմտից
կողմանէ՝ քայց խարխուլ, Շրջապատք բեր-
դիս են աւերակք Հնոյ իրիք քաղաքի, լի
խորախոր գբօք և խորովեօք, զորս փորեցին
Սաւսք և այլք ՚ի խնդիր գանձուցն գողեւոց
ի նոսա: (Օ)ք քաղաքիս ջերմ է յոյժ և վնա-
սակար արանց. այլ օգտակար կանանց նոցա.
զի արք ՚ի հասարակի խօսելով՝ վախտք են
և անգեղեայք. իսկ կանայք ընդ հակառակն՝
առոյգք են և գեղեցիկք, որք և երկրորդ
գասին գեղուհեացն Արատանի առ քեր-
թողս աշխարհին:

“Գուռ ջիստան զիւղելի,

Գանջայ մարալի,”

որ է ասել

Վրաստանեաց աչագեղն,

Եւ Գանձակայ զովեմ ղեղն:

Առատ է Վանձակ 'ի բերս , այլ նուռն
ընտիր , և տորոնն մի միայն : Ջկունք Աու-
րայ և Բերբերայ հանապազորդեան կերա-
կուր բնակչաց նորա : 'Աբաղմաթիւ հաւուց
վայրենեաց նորա անուանի է Վուրաջ՝ որ
է թռչուն ըստ մեծութեան կաքաւու , սը-
րաթուիչ . գոյն փետրոց նորա խայտաբդէտ
'ի հրադոյն , դեղնագոյն և գորշ , ձայն նորա
համեղ , որ նստեալ յոտս ծառոց ողորմադին
կարկաչէ , որ ըսողաց ասել թուի ,

Հայ մանի՛ թու թտիլար ,

Շիշ , քաբար՝ էթտիլար .

որ է ասել

Հայ վայ՝ զիս ճրոնցին

Խճրովու շամփրեցին ,

վասն զի րաց 'ի խորովածոյ , որ համեղագոյնն
է , յոչ ինչ այլ հանգերձի միս սորա : Իւ-
շածն անախտան է :

Վտի աստ զՍարգարիտ հօրաքոյր իմ , կին
հսկայիրան , որ ամուսնացեալ ընդ Ալաւեր-
տուոյ ուրումն Անջեցւոյ՝ 'ի Արտայից Արա-
րատեան նահանգին՝ ընդ դաղթականս աշխար-
հին եկեալ բնակէր 'ի Նորաշէն Վանձակայ :
Սա երեքտասաներորդ ծնունդ և մի միայն
դուստր հանուոյ իմոյ՝ ապրէր տակաւին 'ի տալ

ինձ զանուանես և զարարս երկոտասանեսին եղբարց իւրոց : Եւաց յոյժ ընդ առաջին տեսն, և համբուրիւք սրբովք ընկալաւ ընդ յարկաւ իւրով : Ներունի այր նորա ճշմարիտ պատկեր հեզութեան և բարեպաշտութեան, ունէր միայն դատրիկ՝ ամենն ին գեղեցիկ՝ Սարիամ անուն, նորոգ խօսեցեալ առն, որ ընդ ծնողաց միահաղոյն, և ընդ վաղեմի ծանօթից նախնեաց իմոց, մաքուր ընտանութեամբ և ճշմարիտ բարեկամութեամբ մտիթարեցին զիս անդր քան զոր ինձ գրել հնարին :

Աստ կացեալ զաւուրս ինչ, խորհրդով Խաչատրոյ վարդապետի քարծն կոչեցելոյ, (որ յետոյ Արքեպիսկոպոս և նուիրակ Սրբոյ Եջմիածնի 'ի Հնդկիս) գրեաց Անտօն եպիսկոպոս թուղթ աղաչանաց առ Ներսէս Արքեպիսկոպոս, և ինքն ելեալ անտի՝ խաղաց գնաց 'ի Շամքոր : Ար 'ի հնումն քաղաք շինեալ 'ի Շարիթայ որդւոյ Սարուխայ, իսկ այժմ գեօղ ինչ Հայոց՝ յարեմտից կողմանէ գետոյն, 'ի մէջ աւերակացն կառուցեալ, յորոց միջի ամպածայր տնկի աշտարակ իմն, իբր 189 կանգնոց բարձրութեամբ՝ զոր Արք ԱՆԴՈՒՄ երկրի անուանեն :

Ընդ որորտապտոյտ սանդուղս նորա 'ի ներքուստ 'ի վեր ելեալ՝ յանդիման աչաց տեսի զկուր գետ 'ի հիւսիսոյ , զՎանձակ յարևելից՝ 8 փարսախօք տարակաց 'ի նմանէ . ըզ Շամշադին՝ 'ի հարաւոյ , և զամենայն Տաշրատափն մինչև 'ի կամուրջն Սողանլուայ :

Լստ նստէր Վէորդ ոմն յազգէս Հայոց , պաշտօնատար Սուրհարանի թղթատարութեան տէրութիւն Սուսաց , առ որում և մեք զիշերօթս արարաք :

Յարուցեալ ընդ առաւօտն՝ փոխեցաք զընթացս մեր դէպ 'ի հարաւ յարևմտից , փոխանակ ուղիղ ընդ արևմուտս ընթանալոյ . և եկաք 'ի Շամշադին , որ այն ինքն է Շամշոդէ նախնեաց՝ 'ի Տաշիրն գաւառի , որ 'ի հարաւոյ ունի զՎեղամ գաւառ Սիւնեաց , 'ի հիւսիսոյ զՇամքոր , յարևելից զԱրցախ և զՈւտիս . իսկ յարևմտից զգաշոն Վադայ , որ այժմ Վաղախ ասի : Շամշոդէ երեքնետկոչի 'ի լեզուն Սրաց . 'ի հնումն կոչէր Օրբէթ . անառիկ ամրոց շինեալ 'ի Քարթլոսէ եղբօրէն Հայկայ՝ նախահօր Ազգի մարում , 'ի վերայ Արմազ լերին : Այժմ նրատէր անդ Վրիգոր անթեմ եպիսկոպոս 'ի նմին գեղջէ . որ 'ի սակս կերակրելոյ զգօրս Սուս-

սաց, և վասն պէսպէս օգնականութեանցն մատուցելոց նոցա յառման Վանձակայ և այլոց՝ ասպետացեալ շքով 'ի Վայսերէ նոցա, թուշակաւն որ յարքունուստ՝ շատանայր, Վաքաք առ սմա զաւուրս հնգետասան ակնկալեալ գալստեան անձին, կամ պատասխանոյ գրութեանն՝ Ներսիսի: Այլ ոչ զայս գտեալ և ոչ զայն՝ ելաք և ընդ ճանապարհ Սողանլուայ և եկաք 'ի Տփղիս, քաղաք կառուցեալ 'ի ձորամիջի, ընդ որ Աուր գետ անցանէ 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ: Յարեւից է լեառն 'Օմինդայ: Իսկ յարեւելից՝ Հալուաբարու լերենք: Աւնի բերթս երկու, մի 'ի Հալուաբար վիմաշէն և գեղեցիկ, յորում է եկեղեցին Արգանուշայ՝ դասեր մեծին Արգանայ մերոյ, որ վասն գողտրութեանն՝ կոչեցաւ Շուշան, և բանան: Իսկ միւսն է 'ի Տափիթաղ մերձ 'ի ջերմուկս նորա: Եկեղեցիք ազգիս մերոյ՝ 13, յորոց 'ի մին՝ վանք անուանեալ 'ի վերոյ գետոյն, նստէր Ներսէս Առաջնորդ: Եկեղեցիք Արաց և Ուուսաց ութն, և պապականացն՝ մի: Տափիթաղ յարեմտից կայ Աուր գետոյ, ուր են ապարանք կուսակալին, դատարանք Ուուսաց, վաճառանոցն, և բաղմութիւն տանց Հայոց. զի և

անուան հայերէն ցուցանէ զընակչաց զինչութիւն 1200 տունք հայոց եւն առաւ, իսկ Սրայն՝ 400:— Սերճ առ վանքն մեր կառոյց Ներսէս Արքեպիսկոպոս զՆերսիսեանն անուանեալ Ուսումնարան՝ քառալեզու դպրութեանց, և ծաղկեցոյց ՚ի նմա զուսումնականութիւնն յոյժ յոյժ: Յառաջ քան Ներսէս, հայք առհասարակ խօսելին վրացերէն, և չէր՝ որ գիտէր զլեզու Ազգին: իսկ յետ գնալոյ նորա անդր, և ծաղկեցուցանելոյ զուսումն Ազգին՝ նաև Սիրք ուսան խօսել հայերէն, հալուաբար յարեւելից կայ Աուր գետոյ, ունի իւր բերթ և վաճառանոց ՚ի բարձրաւանդակին, տունք հայոց են անդ 175, ըստ մեծի մասին գաղթականք յԱյրարատեան նահանգէ:— Արտաքոյ սորա է գերեզմանատուն հայոց, և ՚ի նմա եկեղեցի քարաշէն,

՚ի ներքոյ հալուաբարայ առ եղերբ Աուրայ՝ է Աուկիա, որոյ բնակիչք են Սիրք և Գերմանացիք, որք և ունին զեկեղեցի գեղեցիկ:

Ուսուք յաւէտ նենգութեամբ և ուխտազանցութեամբք առին զայս քաղաք՝ ապաստանեալն ՚ի սլաշտպանութիւն իւրեանց, քան զինու զօրութեամբ իւրեանց: Ուստի և հետ զհետէ ջանացան անհետ առնել զազգատոհմ

Նախնի իշխանութեան նորա, Վալան զամենայն արքայազունս Վրաց, և սուրբալ տարան զնոսա ի խորին Ռուսաստան. ուր հոգեմաշ կորեան նոքա, Աղէքսանդրոս արդի Հերակլեայ փախուցեալ անկուտ ՚ի Պարս, ամուսնացաւ ընդ դստեր Սէլիք Սահակայ Հայկազունուոյ յԵրեան, և ծնաւ ի նմանէ զորդի մի՝ զոր յետ առնելոյ Ռուսաց զԵրեան, անագորոյն խժու թեամբ կորզեալ ի գրկաց անտէ մօրն՝ տարան յԵւրոսկա Ռուսիոյ, Իսկ Աղէքսանդրոս Հայր նորա երթեալ յԱտրպատականս, և յարքայէն Պարսից ընկալեալ զԽոսրովա՝ աւան մեծ ի Սաղամաս, բնակի անդանօր՝ ասլրեալ եկամտօք գեղջն, Բարձին մինչ ի սպառ և զկաթուղիկոսութիւն Վրաց, և այժմ՝ հովուէ զեկեղեցի նոցա Լքսարխն առաքեալ ի սիւնհոգոսէն Ռուսաց:

Պատուականագոյնք եւն ջերմուկք քաղաքիս, երկոքին ևս ստացուածք Հայոց. յորոց մին երեւելի և հոյակապ բաղանիք, խմբեալ յամենայն աւուր յամենայն բաղմութենէ՝ մանաւանդ ՚ի գեղուհեաց քաղաքին, առ ի մեծագոյն օգուտ դիմացն գեղեցկութեան՝ անուանի մէլիքէնց համամ, զի սլատկանի Տան Սինիչկարեանց, որ և զմէլիքութեան քա-

զաքիս զպատիւ ունին ի Հնուստ Հետէ :

'Ա վերջին ժամանակս նուազութեան թագաւորութեանն Ալքաստանի՝ փոխանակ զոգի ազգասիրութեան բորբոքելոյ ի միջի իւրեանց, որով և յոտին կանգնելոյ զկործանեալ տէրութիւնն, սկսան իշխանք նոցա՝ որպէս նա և ի մերոցն իսկ ոմանք, գնոց գներ ի թագաւորէ իւրեանց զգիւղօրէս աշխարհին բնակչօք նոցա. և Հետ զՀետէ խանգարելով զօրէնս և զիրաւունս քրիստոնէաբար առի և տրոյ, վատթարեցան վարել զնոստ տռ Հասարակ՝ ի գերութի ստրկութեան Հաճոյից իւրեանց: Այս ազգ գերեաց գներոց Համարիմ զամենայն գիւղօրէս Ալքաց. և որ առաւել ցաւելին է, նաև ոմանք ի Հայաբնակացն. որոց տեարքն՝ Պարնիք անուանին, և Տիրուհիք՝ Ալջիկ Պարոնք, Պարոնք կամ աղջիկ Պարոնք իրաւունս Համարին ունել զանձինս, զընտանիս, զորդիս և զըստացուածս գիւղականաց իւրեանց՝ իբրև սեպհական ժառանգութիս անձանց: Հաներև զՀարսն ի ծոցոյ փեսային, և վաճառեն ում և կամիցինն: Այնպէս զորդիս ի ծնողաց Հատանեն, Վերին՝ զորինքեանք Շուրտ անուանեն, ոչ կարէ բաձանայ կամ վանական լինել, եթէ ոչ նախ

աղատեսցի դրամովք : Եթէ Պարոն ոք սիրիցէ զկոյս ոք , կամ աղջիկ Պարոնն՝ զպատանի ոք ՚ի Ճուրախց անտի , չիք ինչ որ խափան արկանէ սիրոյն : Եթէ ոք զնոյն ցանկուծիւն ցանկացեալ , և կամիցի գնել կամ վարձել՝ կարէ , եթէ յղփացեալ իցեն կողմանքն . զի չիք ամօթ ազնուականաց աշխարհին՝ կաւատանալ դրամոց : Իսկ Տէրուծիւն Առասաց , որ առաւել անմտադիր քան զսոսա . և ստրկութեան ազգի իւրեանց ջատագով , ՚ի հարկէ՝ փոյթ անգամ չառնու այսպիսի անկարգուն , ուստի և երկիրն հեծէ անողորմ . փառս մատուցանելով յաւէտ Տէրութեան Պարսից՝ քան Քրիստոնէիցս այսոցիկ զերչաց :

Օդ տեղւոյն լեռնայինն է . ուստի մաքուր և առողջարար : Բնակիչք նորա Հայք և Վիրք առ այլազգիս միահաղոյն Վուռջիս անուանեալ , հռչակաւոր են ՚ի գեղեցկութիւնս մարմնոց իւրեանց . իրանք նոցա նոճօրէն աճեալք , հերքն թուխ , աչկունքն արեգակունք , մորթք սպիտակուկարմիր , միջկունքն բարակ , և լեղուք անուշախօսք՝ յօրինեն զնոսա ցանկալիս ամենայն ազգաց . մանաւանդ Պարսից և Օսմանեան Սեփամեծաց , ուստի և ՚ի փոանդի կան միշտ կեանք նոցա ,

Թէ յառաջ բան՝ և Թէ զկնի Տէրու և Ուսաց՝
 Սասն զի Լէզիկի , որք առ ոչինչ գրեն զա-
 մենայն երկիրդ՝ յափշտակեալ ամի ամի աղջ-
 կունս և պատանիս ի նոցանէ՝ կայտառս , տանին
 վաճառեն մեծագնի ի Թէհրան , ի Կոստանդ-
 նուպօլիս և ի շրջակայս նոցա : Վողտրականք
 են յոյժ , և նազարնոյթք կանայք նոցա : որք
 Թէպէտեւ ճարտարք յուսմունս գրոց և ի
 պէսպէս արուեստս կանացի ձեռակերտաց ,
 սակայն և այնպէս՝ անձնասէրք են յոյժ , և գե-
 ղոյ իւրեանց անխնայ խնամատարք : Վրեան
 Թէ յամենայն աւուր ի ջերմուկսն լուանին .
 որ ի սակս խառնուրդս ինչ ուներոյ հանքայ-
 ին բաղադրութեանց՝ մեծապէս օգտէ փափ-
 կութեան մարմնոյ և պայծառութեան դիմաց
 Սարչամակ ի գլուխ դնեն և ճակատանոց աս-
 զարուր , զոր աստ կօտ կամ քամբարա կապեն
 բասպնդաւ . քօղ ի վերուստ ծաւալ ցծունկ
 արկանելով՝ երեսանին բաց : Պատմութեան
 փորանկեալ . և գօտի խնձորակապ զմիջովքն՝
 ծայրակախ :

Սնապարծք են յոյժ , և զարարս դուզնա-
 քեայս իւրեանց գովութեամբ յօդս ամբառ-
 նան , զորօրինակ պատահեցաւ ի 1795 յաւու-
 րս արշաւանաց Քէրիմ Խանին՝ Վօգւոյ

ուրումն Շաշիանց ասել ցմի ի դօրաց նորա,
 “նա դուք նա դուք,” այսինքն՝ Լսնչէ, ինչ
 է՝ “զոր ցայսմայր գովութեամբ հրատարակեն ի
 լուր ամենայն մարդկան, յասելն “Բարաբալան
 Շաշունց Վօզի, քրտինն ասից՝ նա դուք,
 նա դուք,”

Բայց առաւել քան զառաւելն զարդասէրք
 են առհասարակ կանայք և մանկտի նոցա,
 միանգամայն և տուեալ զանձինս արբեցու-
 թեան և խրախճանաց, Լսչէ ոք ի նոցանէ
 ի վերջին կէտ անանկութեան կամ աղքատու-
 թեան, տակաւին ջանայ որով և հնարին ին-
 քեան՝ ունիլ պատրաստի զսար մի աղնիւ զգիս-
 տուց, որով պճնին յաւուրս Աիւրակէից կամ
 արքունի Պրազնիկաց, որ այնինքն է՝ տօնից
 և տարեգլխոց յաղթութեանց նոցա. յերա-
 մակս յերամակս բաժանին, և առեալ ինքեանց
 զինի, զաւած, թմբուկս, և զորս միանգամ
 գտանենն ազգոս ազգս նուադարանաց՝ ելանեն ի
 դրօսանս դաշտաց. ուտեն և ըմպեն, խա-
 զան և խնդան, անզգայ յամենայն հօգոց,
 Ոչ տեսի ես քաղաք ուրախ քան զայս,
 Եյնքան զուարճաբանք են բնակիչք սորա
 մինչ ի խնձիղ հեղձուցանել զունկնդիրս
 բանից իւրեանց, Փոխանակ ի կիր ասնելոյ

զերգս Շարականացն Աստուածայնոց 'ի մար-
մնաւոր խրախճանս՝ յօրինեալ են առ այն
պէսպէս նուագս ծաղրալիս, յորոց մին առ
տիկ գինւոյն այսպէս սկսանի,

Ուլ էիք և Տիկ դարձաք
Տկահան չարչարփեցաք,
Հալվարբի դարի գուսին,
Տուինք մշակի ուսին,
Ո՛վ ո՛վ սուրբ Տկճուր,
Լուլէդ բայց մեղ ուղուբժիտ,

Երդմունք նոցա հասարակօրէն անմեղա-
դոյնք են քան զայլ ամենայն նահանգաց և
գաւառացն Հայաստանի. զի են՝ “ քու դէ-
դին ումր,” “Ապրիքոյ մայր,” “Իս ապրիմ,”
և այլ այսպիսիք:

Տփղիս քաղաք չունի բերս բաւական բը-
նակչաց իւրոց, այգեստանք նորա բերեն խա-
ղող ազիւ, և միրգս աղգի աղգիս, այլ 'ի Կա-
խէթայ օր ըստ օրէ մտանեն այսր մերձ հա-
րիւրաւոր սոյլք գինւոյ՝ բարձեալք 'ի տիկս
գոմչոց, 'ի Սալիանայ՝ նոյնաչափ թուով
սոյլք ձկանց, որոց ծախք մեծ են յոյժ 'ի
քաղաքի այսմիկ: Սատակարարէ և Կուր
գետ զանազան տեսակս համեղ ձկանց: Առա-
կաւ ասի, թէ Գալիանոս բժիշկի մօտեալ եր-
բեմն և 'ի Տփղիս, և տեսեալ զանբաւ առատութի

ձկանցն՝ ասաց, «Այս տեղէն շայեկան արուեստի իմում՝» Բայ իբրեւ ետեւ և զմեծ երկամուտ գինւոյ՝ ասաց, «Թէ՛ սոքա ինքնին գաին զգեղ իւրեանց» և մեկնեցաւ։ Չիք ժողովուրդ ի համօրէն Հայաստան այնքան ձկնկեր և գինախում, որքան սոքա են։ Շիրակուն մատուցանէ զիւր ցորեան։ Երևան՝ զաղ, բրինձ, բամբակ, և չորապտուղս ամենատեսակս։ Իսկ Առաստաան՝ շաքար մաքուր և զամենայն ձեռակերտ վաճառս իւր։ Արուեստն սկսանէր ծաղկել աստ, այլ դեռ քոլայ գոլով ի խանձարրի կայր։ և ես հազիւ թէ կարացի տեսանել զերեսս նորա։

Սոլորութիւն իմն կայր ի քաղաքի այսմիկ Քնասակար յոյժ, զոր վերացոյց Տեր Աերսէս։ զի յաւուրս կիւրակէից յինանց ժողովեալ պատանեաց թաղից թաղից քաղաքին՝ մարտնչէին ընդ միմեանս, փայտեայ սուսերօք, մահակօք, պարսատերօք և այլ սոցին նման գործերօք՝ ուստի թող թէ կէս քաղաքին միականի՝ պնջատ և դոնջատ լինէր, այլ և մահունք ևս ի տեղւոջն պատահէին։ Այժմ փոխանակ այսր՝ արշաւաբան հաստատեցաւ, և պատանիք մեր ոչ սակաւ հմուտ թիւնս ցուցանէին յայնմիկ։

Ներսէս Արքեպիսկոպոս սիրէր յոյժ զԱնտօն Եպիսկոպոս . ուստի և մտերմաբար վարէր ընդ նմա , այն ինչ այլք ամենայն ըզդողանի հարկանելին ՚ի նմանէ , Անդ յառաջին տեսութեան նորա յառաջ մատոյց և զիս ինքն ՚ի համբոյր աջոյն սրբոյ , “Ով է սա .” եհարց յնա , և Անտօն Եպիսկոպոս պատասխանեաց “Ծառայ և որդի Տէրութեան ձերոյ . Սերսովբ , Գրադրին հաւատացեալ ,” Տէր Ներսէս ընդ անուն Գրադրին քստմեցաւ , զի ոչ սիրէր զնա . բայց յաւելուլ Անտօնի հօր զինէն բանս բարիս՝ կոչեաց զիս վերադառնալ , և ասէ , “Հա՛ Սերսովբ , լուեալ է իմ զքէն . այլ տարաբաղտ գտար մինչ ցարդ , զի ամենայն աշակերտակիցք քո արժանացան շնորհաց մերոց . իսկ դու ոչ .” Պատասխանի արարի , “Անցե՛ միշտ Տէրութիւն ձեր , և ես վաշխիւ հանդերձ առից զիմն ,” — “Գեոնոյն ես՝ Սերսովբ , որ ինչ սէս և տեսի ըզքեզ . և ոչ փոխեցար ՚ի բնութեան քում” , Սիրեմ՝ զանմեզ համարձակախօսութիւն քո զայդ , և յաւէտ զվաշխելդ . ջանա՛ դու ,” Արկին գիմեցի ՚ի համբոյր աջոյ նորա՝ և մեկնեցայ ՚ի խուց մեր :

Անագան ուրեմն պատրաստեցաւ Ներսէս

Աբգեղիսկոպոս ծանր կարաւանաւ, յորում էին Տէր Ստեփաննոս Ա իճօ՝ այր ծերունի և զուարթախօս, Տէր Յարութիւն Ալամդարեան, Տէր Եսայի, Յովակիմ Արապետեան՝ Եղբորորդի իւր, Ասպետ, և Գէորգ Քեռորդի, Գարբիէլ, երկոտասան կայսիկ ձիաւորօք, ջորեպանօք և ստորին ծառայիւք, Ինքն ընդ Արշւոյն Անտօնի ելլ 'ի կառս քառածիդ երիվարաց, և մեք 'ի ձիաշտանակեալ՝ ելաք ընդ նմա մինչև 'ի Շուշի, արքայաւայել իմն մեծափառութեամբ զուղին 'ի դարձ հատանելով:

Այլ զճանապարհայն անխոհեմ ինչ արարի ես, որով 'ի մի հարուած յերկիր 'ի վայր տապալիցի մինչ 'ի օպառ՝ ոչ եթէ զշահ, այլ և զմայր գումար շնորհաց ազգային Բարերարին, Իբրեւ հոռաք 'ի Շամքոր, և վաստակաբեկ կարաւանն 'ի քուն քաղցրութեան, Խորհելով նորօրինակ պաշտօն ինչ հարկանել օրինակի խոնարհութեան և հեղութեան Քրիստոսի հետևողին, յիս յանկուցի նախ զմիտս Գէորգայ Սուրհարանապետի՝ պատրաստել ինձ ձիս երկու, և ապա գնացեալ առ տաննապետ կայսիկ ձիաւորացն՝ ասացի

ընկերել ինձ զմի յիւրոցն ՚ի Ղանձակ . զի
կարի ստիպաւ հասանել պարտ էր ինձ անդր,
Ղամն անաղանեալ էր, և Աւհիք մեր նըն-
ջեալ էին, վասն որոյ ոչ համարձակեցաւ տա-
նապետն ստուգել զխսկու թիւն բանին . ուս-
տի և քան զիս յիմարտար՝ զիջաւ յիմար
խնդրանաց իմոց : Եւրօք զմիով ժամ վ զիշե-
րոյն ընդ ճանապարհն՝ միանդամ և եթ գնացեալ,
և կէս քուն՝ կէս արթուն՝ յառաջ վարեցեալ,
հագար և մի տուայտանօք հազիւ հասաք ՚ի քա-
ղաքն ընդլուսանալ առաւօտուն, Ղանամ կամ
առաջի Խաչատուր Սարգապետի . և զանա-
զան երեսանի շինելով՝ ծանր և լուրջ բարբա-
ռիմ, “Ղեռ անհոգ կաս, Հայր . այնինչ յե-
րեկ զօրն բոլոր և սերկեան զիշերս բովանդակ
’ի ձի աշտանակես լ զամ” — “Բարի գաս,”
ասաց նա, “բայց ընդէր” — “Ընդէր, — Եր-
սէս Առաջնորդ դայ, ասացի . և ես յառա-
ջագոյն առաքեցայ աւետիս տալ քաղաքիս,
և քեզ՝ զի թափօրիւ ելջիք ընդ յառաջ նորա”

Փորձանք այն եղև, զի և սահաւատա-
ցեալ ինձ՝ գրեաց առ Ուսն քաղաքա-
պետ Ղանձակայ, և հրամայեաց հնչեցու-
ցանել զզանգակսն : Եւ ահա ամենայն բող-
մու թիւն քաղաքին, զինուորու թիւն բերթին,

և ուխտ Եկեղեցւոյն ՚ի թափօր բոլորեցան , և ելին բազում մղոնօք ընդ յառաջ նորա , Սեծագոյն տաբաբադտութիւն այն էր , զի և Արհին Ներսէս ՚ի մաի եղեալ էր բոլորովին լռելեայն մտանել ՚ի քաղաքս այս , և ընդ տեսանել բազմութեան առաջաւորաց վշտացաւ յոյժ յոյժ : — Յանդիմանեաց զԽաչատուր վարդապետ , և նա զինեւ արկ զվընասն արքունի : Իսկ ես՝ որ խոնջեալ և վաստակեալ յոյժ , այլ դեռ ևս իբրեւ բարւոյ իմն ակնկալ՝ փոխեցի զձին , և ելի անձին վայելել զվարձն յիմարաց : Բարեացապարտ Արհին Անսօն՝ որ հեծեալ յերկաւար գայր , նշմարեալ զիս ՚ի հեռուստ՝ արշաւեաց առ իս , և տաէ . “Փախիր Սեսրո՛վը , փախիր , յաւիտեան կորեար : Օ՛ի Հոգեոր Տէր բարկացեալ է յոյժ ընդ արարս քո :” Ո՛չ կարեմ ճիշդ ստորագրել աստանօր , թէ ո՞րպէս փախուցեալ՝ թողի զձին ՚ի կամս իւր , և թաքուցեալ զօղեցոյ ընդ մացառովք թըղենեաց Նորաշինին : Երկեայ գնալ ՚ի տուն հօրաքեռ իմոյ , զի մի անդր դուցեն զիս խնդրակք . և զօր մի և դիշեր բովանդակ ահաւար և դողահար մնացի . մինչև անագան ուրիմն քաղցն նեղեաց զիս , և ասացի ՚ի միտս իմ . “Ե-

Թէ իմ խառնեալ իցէ զքաղաքս, ոչ երբէք պատեհ տայ Ահիւն զինէն խորհելոյ. ընդէր ապա սովամահ կորնչիցիմ: Բայց և այնպէս՝ դեռ ևս վարդապետ է նա, և ո՞ գիտէ թէ՝ և խիստ ոմն:—Այն ուր կաս,՝ ասացի, և խորհելով զանփառասէր բնութեանէ նորա՝ ննջեցայ, (Օ) երկուս տիւս անսուալ կացի՝ ի փախստի և ի թաքստի իմում, և յաւուրն երորդի՝ այնինչ բարեացապարտ Անտօն Եպիսկոպոս նախաճաշէր ընդ Նմա՝ յանկարծ յանդիման ելի, և ասացի, «Սեղան, այլ՝ ևս ոչ արարից այնպէս,» Գթութեամբ բազմաւ ընկալաւ զիս՝ և ասաց, «Ի մէջ Պարսից և պարսկաշունչ փառասիրաց ելով, մանուկդու, խարխաւ և զիս զոք ի նոցանէ համարել. այլ փառք վանականաց խոնարհութի է,»—«Բարե է,» ասելով ի միտս իմ, գլուխ իջուցի նմա՝ և մեկնեցայ յուտել:

Իբրեւ հասաք ի մերձակայս Շուշոյ, խորհելով թէ մի գուցէ խելագարիցիմ վերստին զխելագարութիւն Վանձակայ՝ կամովին մշտնաւ միով հետեակս կարաւանին գընացի, և իբրեւ հասի անդր՝ դեռ նոր զգրունս ասպնջականացն բաղխէին ի մօլտ. և սկսայ մոմօանալ ի քիմս իմ, թէ՝ Եւ այդ քիզ

բաւական է ,”

Իջ ՚ի տան թառու մեանց , յորժամ Սե-
 ծանուն բարեկարգիչ նորա՝ Սարկոս , ՚ի վեր-
 ջին կէտ կենացն խոնարհեալ հեծէր ՚ի պատ-
 ճառս ընդերկար և ցաւաղին հիւանդուն
 ոտնուռուցի : Ահրջինք իշխանիս այսորիկ՝
 քարի , առ ՚ի խրատ զկնեաց արդարեւ պատ-
 մեալք : Այսանզի ՚ի ծանրանալ հիւանդու-
 թեան նորա՝ թեթեանայր ոգին սրբասուն
 ՚ի վերելս երկնից : Առջէր կացուցանէր առ և
 մահճօք իւրովք զարս գրագէտս , թախանձէր
 ՚ի նոցանէ ընթեռնուլ ՚ի լուր զաւետարան
 փրկութեան իւրոյ : Ստէպ զաչս ՚ի վերամ-
 քարձեալ՝ աղաղակէր , “Տէր Յիսուս ,”
 ստէպ աղօթս տանէր , ստէպ և զանձն յանձն
 առնոյր ՚ի կամս Արարչի նորա : Իբրեւ յայանի
 եղեն նմա հաճոյքն Աստուծոյ ՚ի բառնալ զնա
 յիբիրէն կենդանեաց , հրամայեաց իւրոցն ա-
 ծել զառաջեաւ զմօրհակ պարտուց Իջմիած-
 նի՝ իբրեւ 4000 ոսկւոց , կրկնապատիկ բան զայն՝
 և մօրհականի այլեայլ մարդկան , և զուգ-
 ոսկիս կրկին պարկօք մեծամեծօք : Ամբարձ
 զոտն ուռուցեալ , և եդ ՚ի վերայ նոցա , և
 ասէ . “Այսպիսան դիրդ , ապաքինեանց եթէ
 կարող ինչ իցես , դու չաստուած մոլորու-

Թեան աշխարհի . ոչ—ոչ . այս ամենայն արտաքոյ է մտացածին զօրութեան քոյ , և Լստուծոյ իմոյ օրհնեալ եղիցին կամք՝ 'ի Հարկանելն և 'ի բժշկելն զիս :'' Լսա առեալ զնէ իւրով ձեռօք զմուրհակ Լջմիւսածնի 'ի սկտեղ , և հրամայէ տանել նուիրել Հայրապետին . այնպէս առնէ և բնդ մուրհակացն միահաղոյն բերելոց . և երկուս պարկս սակոցն հրամայէ ողորմութիւն բաժանել աղքատաց : Օարհուրի Օորհաբեղբայր նորա՝ յարարս նորա , այլ յանդիմանի 'ի նմանէ քաղցրութեամբ խրատուց նորա : Եւ այսպէս Յիսուսի Քրիստոսի աւանդեալ զինքն և զտուն իւր՝ շնչէ զվերջն զիւր շունչ :

Այս էր տեսեալ իմ հանդէս յուղարկաւորութեան փառաւորագոյն քան զիշխանիս այսօրիկ : () Կայրագոյն Սաթուղիկոսն Հայոց՝ գրեթէ ամենայն մայրաքաղաքացի արքեպիսկոպոսօք , եպիսկոպոսօք , առաջնորդօք , վարդապետօք , քահանայիւբ , սարկաւագօք , դպրօք և ամենայն ուխտիւք Եկեղեցւոյն՝ 'ի միոյ կողմանէ : Իշխանք Աղուանից և բովանդակ զինուորութիւնք Ուսսաց սևաղգեացք , սևադրօշք , սևանշանք ,

աւաճիւք , շրջուն զինու , և զարդու իւրեանց՝
 ՚ի միւսոյ կողմանէ , Ամբոխ հասարակութեան
 յամենայն ազգաց զիրեւոք խոնկալք , այլ
 ոչ առանց կարգի . և զարդեօք ստորագրել
 կարէ յայսքան ամաց հետէ զարարս և
 զարտասուս ընտանեաց և ճրագաց նորա ,
 Թուէր իմն թէ Արտաշէս մեռանէր՝ Սեծն
 Արչակունի , և միայն հաւատն անարատ ըզ-
 դէմ ունէր համօրինակ հետեանացն , Ես Աս-
 տուծոյ խնամոց տամ զօրհաս նորա ՚ի ժամա-
 նակին , ուր ամենայն ազգային միախմբու-
 թիւնք ներկայ գտան անդ . ապա թէ ոչ
 զգիտէ թէ զե՛նչ ինչ զհետ գային կսկծա-
 նաց և կրից սիրելեաց և սիրողաց նորա ,

Հոգեսէր որքան և էին բնակիչք աշխար-
 հին , և հոգեւոր Տեառն իւրեանց սրտի մտօք
 մեծարուք , տակաւին քառասպատիկ աւելի
 պատիւ եղին Սեծին՝ Արարեսի , Սի՛ զի
 համբաւ ազգասիրութեան նորա և մեծամեծ
 գործոցն՝ միէր զամենայն ազգ իւր յայցելու-
 թիւն և յօրհնութիւնն ՚ի նմանէ , և երկ-
 րորդ՝ զի պսակեալ էր ՚ի Այսսերէ , և բա-
 բեկամ Երմալովի կուսակալին յայսկոյս Աով-
 կառու եղեալ նահանգաց , Թո՛ղ զհոգեւորա-
 կանս ամենայն քաղաքաց և գաւառաց աշ-

խարհին , և մարմնաւոր իշխանք նոցա և զօրութիւնք խոնարհեցան առաջի նորա , մինչև իշխան Սատաթով Հայ , և Մէհդի Խան՝ փոխ կուսակալ Աղուանից ևս :

Սարտիրոս Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց եկն դարձեալ ՚ի Շուշի՝ երևելիօք հանդերձ • Սեփէր սէր և մտերմութիւն նորա ընդ Տեառն Ներսիսի . և յաւուր միում այնինչ ՚ի տան Թառումանց յառաջ մատեայ ՚ի համբոյր աջոյ նորա՝ ական յանդիման Արհւոյն Հայոց Սրաստանեայց , կարէ պզգանօք իմն ասաց նա յՍարտիրոս հոգեւոր Տէր Սիւնեաց , “Լըճում ժողովեաց կուտեաց Հոգեւոր Տէր մեր զայսքան անպիտան որեար , յորոց և ոչ մին երևի գոլ օգտակար մեզ ,” — Օտրմանօք իմն դարձոյց առնա Սարտիրոս Արքեպիսկոպոս , “Տեսանեա զմանուկդ զայդ •” մատամբացի ցուցանելով նմա զիս , Յցուեցան իսկոյն թաւ յօնքն , և խրոխտ յիս աւկանել սկսաւ . որպէս թէ զմտաւ ածելով զանկատարութիւն իմ ՚ի Պանծակ . և ընդ Տեսուչն ՚ի վեր հծծեաց — “Ըհ •” — “Ղհ ինչ , Տէր . փորձեցե՞ր զդա երբէք . քննեա՛ և տես թէ քանի պիտանի լինի դա Տէրութեան քում •” Հաղիւ իմն պարզեալ զխոժոռու-

Թիւն հայեցուածոցն կոչեաց զիս առ ինքն՝
և առանց անոյշ ինչ յառաջաբանի կամ
առարկութեան յանձնեաց ինձ զկոնդակն զոր
գրէր, և ասաց. «Վնն գրեա՛, տեսից՛»

Թէպէտ հազար անգամ աւելի հաճու-
թեամբ ընդունէի զհրաւէր նախաճաշուն,
և բիւր անգամ ախորժանօք ուտէի քան ըզ-
ծղծամ և զկացկամ ճաշակումն իւր, սակայն
և այնպէս՝ առի, նստայ յանդիման, զաչս
յաւէտ ՚ի սեղանն կրթելով՝ քան ՚ի թղթին՝
օրինակեցի և մատուցի իսկոյն. զի մի գու-
ցէ անմասն ելից ՚ի սեղանոյն, ընկալաւ՝ ե-
տեւ, և փառք բարեբար շնորհացն Աստուծոյ.
զի հաւանեցաւ ևս :

ՆԵՐՍԻՍԻ՝ հաւան գործն մեծ իմն հա-
մարէր ազգ մեր, և մարգարէութիւնս բազումս
մարգարէանայր ինձ. ուստի և ես քանի կա-
րացի՝ ջանացայ. և շայեցայ միայն զնախանձ
եղբարց և զմախանս Հովսէփայ վարդապետի
Աատէպանեան, որ յետոյ՝ կոչեցաւ «Ա՛ւհա-
պետեան» :

Աս որդի էր Սատթէոսի Տէր Սարու-
քեան՝ Աարքեցւոյ, որ ՚ի Չորագիւղ Երևա-
նայ. հայր նորա՝ կատէպան՝ այսինքն այգե-
պան, գրեթէ բովանդակ տամբ իւրով՝ կեայր

ի ներքոյ շնորհաց տան հօր խնայ : Թէպէտ
զուրկ էր ի գիտութենէ գրոց՝ այլ հմուտ
գոլով ամենայն հնարից և հայթայթանաց՝
վերացաւ ի ստորին սպասաւորութենէ ի
գանձապետութիւն Աթոռոյն, և իրօք յինքն
կորզեաց զամենայն իշխանութիւն, մինչև
Տերդապաճին զանուն և եթ թողուլ :

Սա՛ յաւէտ ի սակս գժտութեան իրիք
երկելոյ ընդ մէջ իւր և գրագիր Յովհաննու
եպիսկոպոսի, (թէպէտև հաղար անգամ խռո-
վեալք և հաշտեալք ընդ միմեանս) տակաւին
ընդ ակամբ հայէր առ իս, և որքան կարէր՝
ի կարեւորացն ստեպ զրկէր զիս : Այլ թող
բարիք առն միայն յիշեսցին, չարեաց օրի-
նակ շատ կան :

Իսկ Հայրապետն ամենայն Հայոց և Տէր
Սեբեդէս եպիսկոպոս, յետ կալոյ անդ զա-
միսս ինչ, և բազմիցս խորհելոյ և խօսելոյ
ընդ իշխանս աշխարհին՝ ի վերայ անկեալ
վիճակի Աթոռոյն Հայաստանեայց, ելին ի
Շուշոյ յամի Տեառն 1822, և գնացին ի
Գանձասար, որ էր ի ժամանակին մայրա-
քաղաքական աթոռ Առաջնորդին Ազուանից :
Սարգիս Ա.ք եպիսկոպոս, երբեմն կաթու-
ղիկոս անուանեալ, իսկ այժմ մայրաքաղա-

քացի՝ սիրով ընկալաւ զնոսա , և պահեաց զաւուրս հեղետասան : Հայրապետն իւրովք հանդերձ էջ ՚ի վանսն : Իսկ Ներսէս Արքեպիսկոպոս իւրովք հանդերձ՝ վրան եհար ՚ի ձորաբաշին՝ արտաքոյ վանացն :

Իբրեւ պատրաստէր կարաւան մեր , և Սաթուղիկոսն բազմութեամբ տարուձիւյ ընդ ամբոյնն ՚ի վայր իջանէր , Ներսէս Արքեպիսկոպոս և ես տակաւին գրէաք : Ժամ պատեհ առեալ գանձապետին՝ առնու զերթիւար իմ , և տայ տյլում : Իբրեւ ելաք , Արհին Հայոց Ալբաստանեայց պատրաստ եղև զերթիւար իւր՝ և հեծաւ , իսկ ես մնացի անձի : Սիանգամ և երկիցս զմտաւ ածի չհետեւել կարաւանին , բայց յետոյ ընդ տիղմն հետեակ ընթացեալ՝ հասի . իբրեւ ետես զիս Արհին մեծ , տար անդր հայեցեալ՝ կոչեաց զեղբօրեղի իւր զՅովակիմ Ասպետ , հրամայեաց իջանել յերթիւարէն , հեծուցանել զիս յայն , և ինքեան հետի գնալ : Օայն տեսեալ գանձապետին՝ գալարեցան աղիքն , մատոյց առաջի նորա զմի յետակաց Հայրապետին՝ տյլ նա ոչ հեծաւ՝ վասն որոյ բազում աղաչանօք հաճեցոյց զիս ինքն հեծանել ՚ի նա , և տալ Յովակիմայ զձի իւր : Երթիւարս ոսկեսար՝ ընծայ էր Սար-

գիւս արք եպիսկոպոսի Աղուանից առ ծայ-
րագոյն Հայրապետ ամենայն Հայոց, Քու-
ռակ երեքամեան հրաշէկ նորնջի գունով՝ գե-
ղապատշաճ, բարձրահասակ, և անարատ գլը-
խովին, Աշխոյժք՝ սերին և սննդեանն համե-
մատ : — Ես միայն համարձակեցայ հեծանել
ի նա, բայց և ի հեծանելս խմում, ոչ պակաս
քան զՊատարժէն Արծրունի յօգապարկին
Տիրանայ՝ երջանիկ զանձն համարեցայ քան զա-
մենայն հեծեալս սրբադուամբ կարաւանին :
Օ՛հրս յառաջուստ՝ խածանէր, զորս ի յե-
տուստ՝ աքացէր, ի սանձելս՝ ոստնոյր, և
յարշաւանսն՝ զկայ առնուլ ոչ գիտէր, վասն
որոյ հրամայեցայ մեկուսի վարել, և ես
զայդ իսկ կամէի, զի և ի ձիավարժութեան
փորձ հանդիսացայց : Աւր և հասանէի՝ զգոյշ
լինէի աւետաւոր չլինել զգալստենէ կարու-
ւանին սրբոյ, բայց և այնպէս զառաջին ա-
ւետչեայ ի մեղը և մածուն, կամ ի սեր և
կողի՝ սիրով ընդունէի, և յագ ապրէի՝ այն-
ինչ գանդաղք եղբարց իմոց սովալլուկ ձգո-
տային ի վերայ ձիոց : Համեմատութեամբ
նոցա՝ ես աշխարհ տեսեալ ոք էի, և հան-
գամանաց բնութեան և բարուց բնակչացն
ծանօթ : Առանձնաշնորհութիւնք արդարեւ,

որ եթէ խորհրդով և հանձարով 'ի գործ եղեալ՝ շահէին ինձ զճշմարիտ մեծութիւնս ։
Բայց աւանդ . որ միշտ յուժեղէտս և 'ի խաղս տղայականս վարեցի ։

Լստանօր հրամանաւ 'Երեսիսի շրջեցայ 'ի մեքձակայ վանորայս և օրինակեցի զամենայն նախնի արձանագրութիւնս աշխարհին , գլտեալս յորմունս եկեղեցեաց , 'ի խաչաքարս , և 'ի վէմն ապառաժից . սկսեալ 'ի Վանձասարայ մինչև 'ի Հաղբատ և 'ի Սանահին , զորս և մատուցի նմա , առ իս պահելով զօրինակս նոցա՝ որք յետոյ կորեանս ,

— Լստի եկաք 'ի 'Օտուաքար , կամ լաւ ևս 'Օիրանաքար՝ կալուած Սէլիք Վանայ , կացաք անդ զաւուրս ութն , զորոյ և զընծայս պատարագացն ընկալեալ՝ երկվարս գեղեցիկս և զոսկիս՝ ընդ Եղեշէ առաքեալն , և ընդ Վետավանքն , որ 'ի հնումն Վետկայ վանք , (զորոյ զտեղին բաղմօք շիտեի Ստորագիր Հայաստանին) եկաք 'ի Վալլստան , կալուած իշխանութեան Սէլիք Յովսէփայ Տեառն Վիղայ ։ Լստի Վարձեալ գրեան աբարին հարք մեր առ դուռն Այսեբութեան Ոսկսաց , վասն թոյլ տալոյ ինքեանց , զի ժողովեացին զկամաւոր նուէրս Լզզին՝ յա-

դատութիւնն սխարտուց Հասարակաց Աթոռոյ
սրբութեան նոցա : Ապցին ամսօրեայ ժա-
մանակաւ , և զի ձմեռն ՚ի վերայ Հասանէր ,
յուզի անկեալ եկին ՚ի վանս Հաղբատայ ,
զի ՚ի Տփղիս մօտներէ ոչ ներեցան :

Հաղբատ անկանէր յաշխարհին Աւորդեաց
կամ Աւոտացւոց , սահմանակից Աթոռոյ՝ յա-
րեւելից Հարաւոյ նորա , շինեալ յաւուրս Ա-
ղորմածին Աշոտայ : Եկեղեցին մեծ սուրբ
Խաչ կոչեցեալ՝ ունի կաթուղիկէս երկուս ,
իսկ Համազասպն՝ ՚ի Հիւսիսոյ նորա , բերէ զձե-
ղահիճի մեծի՝ քան եկեղեցւոյ : Պարիսպ
վանացս էր քայքայեալ , և բնակութիւնք
ի նմա անբաւականք բազմութեան մերոյ :
Այսան որոյ մի զմիով խճողեալ ձմերեցաք
անդանօր , որպէս և կարացաքն :

Խորհրդով՝ Նիրսեսի Արքեպիսկոպոսի ա-
ծան յԱջմիածնէ բեռնիք երեքինք՝ Թղթոց ,
յորոց թէպէտև Հաւաքել մարթ էր ազգի
ազգի ծանօթութիւնս Հնութեանց , սակայն
տարաբախտապէս յայլ իմն զբաղեալ գո-
լով ՚ի ժամանակին՝ անտես արարաւ : Ան-
թեոնուաք զնոսա , որքան Հարեանցի և կա-
րեոր լինէր ՚ի մէնջ . յորս գտանէաք զթիւ և
զհնչիւն դրամոց՝ պահէաք , և յորս ոչ՝ ժո-

դովերալ ՚ի հոբ՝ յաճիւն դատէաք , Յան-
ցանել աւուրց ինչ և ՚ի տաղականալ գոր-
ծոյն ՚ի վերայ պարապաւեր որինոյս՝ բազում
այն էր , զի և առանց ինչ ՚ի նմանշմարելոյ
յանպիտանիս դատէաք : Եւ այսպէս զսա-
կաւս ՚ի սակաւուցն ընտրելով , զվերաբե-
րեալս դրամական մտից Աթուոյն , զայլովքն
բոլորեբումք զաչս կալուցանէաք : Աչ կարեմ
զսպել աստանօր զմտածութիւնն . թէ դիցուք
թէ միք մանկունք կամ մանկամիտք ամենե-
քին՝ անսխիւթ արարաք զայնքան հինաւուրց
թղթովք , ուստի մարթ էր հաւաքել վճիտ
անցս ժամանակացն և փարթամացուցանել
զպատմութիւն և զգիտութիւնս ազգին , Տեառն
Վերսեսի խմատնոյ և ազգասիրի զի՛ եղև
արդեօք , որ թոյլ ետ այնմ ,—Յապահովի
նստեալ՝ խորհել և խօսել կարեմք՝ զոր ինչ
միտք տուն տան , բայց եթէ այր մի միայն ,
և ՚ի հազար վարանս տարակուսանաց զբաղի-
ցուք , որպէս նայն էր յայնժամ , բարւոք
ևս առնեմք՝ եթէ լուեսց ւք :

Օայսու ժամանակաւ մեռաւ մի ՚ի մերոցն՝
Մինաս վարդապետ Վարժիկ կոչեցեալ ,
և ՚ի խնդիր լինել մեր զգազաղէ՝ թէ ՚ի վանան ,
և թէ ՚ի գեղջ՝ որ պարունակէր տունս իրեւ

150, ո՛չ գտաք : Եւ ՚ի հարցանել մերում
ցերէց տեղւոյն Ստեփանոս , թէ “ապա զի-
մորդ թաղէր նա զմեռեալս իւր ,” պատաս-
խանեաց . թէ՛ “Ահա քառասուն ամբ են , զի
քահանայեմ աստ , և ո՛չ զոք թաղեցի ՚ի մե-
ծամեծաց մինչև ՚ի փոքրիւնս” : Եւ թէ իրաւ
իցէ այս , ցուցանէ քեզ զպատուականութիւն
օգոյ տեղւոյն :

Իստիւ արգելեալ էր Հայոց բնակելոց
ի Սրաստան , ելանել զալ ՚ի տեսութիւն
Հայրապետի իւրեանց : Աստի դատարկ և
միայնակ կեանս վարեալ անդանօր , մոռա-
ցաք գրեալ թէ զաշխարհ ամենայն , և սկսաք
զիրեարս բանբասել :

Յովսէփ վարդապետ Սեհապետեան՝ զան-
ձապետ , եկեալ ՚ի սենեակ մեր՝ ուր էին Ան-
տօն և Գրագիր Յովհաննէս եպիսկոպոսունք ,
Առաքել Սարկաւազաւ հանդերձ՝ սկսաւ
բանս առնուլ ՚ի բերան զԱրհւոյն Ներսի-
սէ , յօդս ՚ի վեր ամբառնալ զարարս հա-
ւատարմութեան իւրոյ՝ որով լոկ զտուն հօր
իւրոյ փարթամացուցեալ , և ախ և աւաղ
կարդալ ՚ի վերայ բաղտի իւրոյ : Արհիք
մեր ունին դնէին միայն . իսկ ես ՚ի ծունկն
յարուցեալ՝ բացի և եդի առաջինորա՝ զոր

ինչ և գիտէի զառն թերութեանց , Լուսե
 և գլուխ կորացոյց առ ամօթոյ , և յելանել
 իւրում յողոց եհան և հառաչեաց : Սե-
 նեակ Արհւոյն Ներսիսի հուպ անկանէր բը-
 նակութեան մերում , ուստի լուեալ զասու-
 թիւն երկուց 'ի մէնջ՝ կոչեաց առաջեաւ ,
 յանդիմանեաց , և ասէ , “խաղաղ կացէք :”
 'Ի վաղուի առաւօտուն եկն Պէորդ առ իս
 մինչ աղօթէի յեկեղեցւոյն . և ասէ , “Հոյր
 սուրբն կոչէ զքեզ :” Իբրեւ յանդիման ելի ,
 լուռ և եթ տուեալ նորա ինձ զթուղթ մի ,
 և ասաց գնալ կալ 'ի դրան եկեղեցւոյն , և 'ի
 թղթին գրեալ էր , “Ար միանգամ տեսանէք
 աղօթս արարէք առ Աստուած տալ ինձ զհո-
 գի խոնարհութեան և հնազանդութեան :”
 Առի , զնացի , կացի և կատարեցի զպատուէր
 նորա : Բայց իբրեւ ելին ժամաւորքն , ծալիցի
 զթուղթ 'ի գտակածալի , և ընդ վանսն ար-
 տաքս ելեալ ձիւնակոխ ընթացայ զճանա-
 պարհն 'ի փախուստ , Հասին զկնի Յովակիմ ,
 Պէորդ և Պարբրիէլ ներսիսեանք , և գրե-
 թէ բռնի յետս դարձուցին , և կացուցին ա-
 ռաջի զիս Արհւոյն : Աստ զառաջին ժպիտ
 տեսի ես 'ի դէմն նորա , որով առ իս դարձու-
 ցեալ զերեսն՝ ասաց , “Ար անարգէ զխրատ”

անՅիտ է :” Եւ ես անգրէն դարձուցի , “Որ
այսուհետեւ առանց վարձուց ծառայէ քեզ , և
առանց քննութեան պատժի՝ անմիտ է :—

Ներսէս Արքեպիսկոպոս վերադառնայր ՚ի
Տփղիս , և կամէր տանել զիս ընդ իւր՝
որպէս զէշ ՚ի Հարսանիս . ՚ի Հարկէ , ձրի գը-
րել վասն իւր : Այլ չգիտեմ բաղտաւորա-
պէս իմն՝ թէ տարաբաղուութեամբ պատա-
հալ , ՚ի խաղալ իմում ուրազաւ Հիւսանց՝
արք տաշէին զտախտակս վասն շինութեան ի-
րիք՝ Հարի ուժգինն ՚ի կոճ ձախոյ ոտին
իմոյ , և անկայ ոգեսպառ : Եկին եղբարք
և յանձանձեցին , և վերն մնաց ցամիսս
երկու : Ներսէս Արքեպիսկոպոս գնաց , և
պատուէր թող զկնի՝ զի երբ առողջացայց ,
առաքեսցեն զիս ՚ի Տփղիս Այլ թէ գնայի :—

Աշուն էր , և քանիք ՚ի սարկաւաղաց Հը-
բաման տաին գնալ Արեանն ՚ի տեսութիւն
ընտանեաց : Ոչ կարացի Հանգուրժել վայե-
լից ինքնիշխան Ճանապարհորդութեան , մա-
նաւանդ թէ և տեսութեան խանդակաթ և
կարօտ ընտանեացս . իմ իսկ եռացին խան-
դաղանք , ուստի ընդգէմ ամենայն ամօք Հա-
մոզանաց Հալց և եղբարցն ՚ի Հազրատ , որպէս
և ընդգէմ ամենայն խոստմանց և ակնկալու-

Թեանց Արհույն Ներսիսի, Ժտի առեալ
զհրաման և ընկերացայ նոցա, Վրիգոր
Սարկաւազ Տեղապահի, Առաքել Սարկա-
ւազ Անտօնի, Վրիգոր Հաճուն մականու-
անեալ՝ Սարկաւազ Վանձապետ Վրիգոր
Արքեպիսկոպոսի, և ես ընդ նոսա հանդերձ
ոմամբք յաշխարհական եղբարց՝ ելաք ՚ի
Հաղբատայ յամսեան Սեպտեմբերի ութն, և
ընդ ձորն ահագին մղեալ՝ անցաք ընդ կամուրջ
գետոյն՝ յ()ձուն գիւղ, յանդիման Սանահնե-
ւոյ վանաց, ուստի էր Ամաստասէրն մեր,
և անդ ագաք գայն գիշեր, —

()ձուն ՚ի հիւսիսոյ անկանի Սանահնեոյ՝
յայնկոյս ձորոյն մեծի ՚ի տափարակ քարու-
դաշտի շրջապատեալ ծնիւք լերանց և բլրոց,
Պղնձահանքն Երկայնաբազուկ Արղութեանց՝
անկանի առ երի սորա, զոր կռիւ գործեն
ընակիւք մերձակայ գիւղօրէից՝ առ ՚ի սէտս
Այստերութեան Ուսաց՝ հաս իմն որոշելով
գերապանձ Վերդաստանին Արղութեանց,
Երկիրն լեռնային է, զի բազուկ ինչ Արա-
դածոյն աղխաղխեալ ընդ կցորդս Վերդամա-
կան լերանց յարեմտից յարեւելս ընթանայ,
կատարս անուանիս ամբառնալով ՚ի տեղիս
տեղիս, զԱրմազ, զՎրիզափայտ, զԱյոյէն,

դ՛Վանձասար, դ՛Շուշի, ցդաշտն Սուղա-
նայ և ՚ի Օոմէն Աղուանից, Լի է այս
գօտի անհամար պողատու և անպտուղ ծա-
ռօք, Լինի ՚ի նմա տանձ, խաղող, կաղին,
շաղգանակ, և այլն ()դ նորա պարզ, առող-
ջարար և պահեցողական իսկ է. զի գտա-
նին յայրս և յանձաւս երկրին մարմինք
բազմօրեայ մեռելոց՝ անփուտ և անապական
մնացեալք՝ որպէս զմոմեայ, զորոց պատմե-
ցից յիտ դարձիս ՚ի Հնդկաց ՚ի Հայս :

Արպէս թռչունք ՚ի վանդակէ զերծուցեալ,
ոչ ոք իմանայր թէ զի՛նչ իցէ ճշմարիտ ա-
ղատութիւն, Սին ասէր, “Բաւ լիցի եթէ
վերստին դարձ արարից ՚ի Հաղբատ, կամ
յեղբայրութիւն նորա,” Այլ ոմն ասէր,
“Աւնիմ արդ գրամս բաւական տեղոյ միոյ
և տան, երթեալ կին տօից և զկենցաղ վա-
րեցից աշխատութեամբ և սիրով,” Այլ ոմն
թէ՝ “Ես ՚ի Սէան դիմեցից,” և այլ ոմն թէ՝
“Երբուսադէմ, կամ յայլուր” Պատկառելի
տարազուք սրբութեանց մտեալ յ()ձուն,
յամենեցունց պատիւ և մեծարանս ընկալաք.
բայց իբրև տիրեաց տղայութիւնն ՚ի վերայ՝
Վրիգոր տեղապահի առաջին եղև, որ սափ-
րեաց զմօրուս իւր, և զգեցաւ զձև աշխարհիկ :

Նոյնպէս Առաքել Անտոնի ստիրեւաց զպատկառանս երեսաց իւրոց , և զի չունէր զգեստ նորաձե , արձակեաց զգօտի իւր , և շուրջ զգլխովն պատատեաց՝ ասելով «Արեղայ լինելոց էի՝ ամիրայ եղայ» «Վրիգոր Շահուն նոյն եկաց յոր ինչ էրն . իսկ ես՝ թէպէտև զսքեմ՝ վանականութեանս հանի և զաշխարհիկ զգեցայ , այլ բարեբախտապէս դեռ ալիք չեմ ինձ զի գերձուի :

Ուրախ և ցնծում յարուցեալ յառաւօտուց ճանապարհ արարաք ընդ Աօռէ 'ի Բամբակաձոր՝ ընդ խիստ և խոշոր ելեւէջս լերանց և անառաւաց նոցա , և 'ի միջան գիշերոյ հաղիւ հասաք 'ի Արաքելիսա , «()»ն 'ի տուն Աւագերիցուն ,» գոչեաց Ամիրայ մեր , կարծելով թէ որպէս Աւագերեցն ()ձունայ գթութեամբ ընկալաւ զմեզ ընդ հիւրասէր յարկաւ իւրով , նոյն առնէր և Սիմոն Բամբակաձորայ . բոյց ոչ տյնպէս . իբրեւ ել պաշտօնեայն խաչապատկ՝ և ետես զկարաւան մեր խառնուրդ իմն խօրականաց՝ եհարց , «ո՞վ իցէք» Պատասխանեաց Վրիգոր՝ «Միաբանք եւրոյ Աջմիածնի , վերհասկտեանք , կաթողիկոսականք ,» և այլ հաղար այսպիսի մեծանշան բառեր : Իսկ նորա քաղցրութեամբ ա-

սացեալ “Թէ ես զայսպիսի խառնակ միաբանու-
թիւնն չչ բնառ տեսի,” հրամայեաց հօտաղի
իւրում վանատուր լինել մեզ ’ի գոմ’ անդր
անասնոց իւրոց :

Այնչ սոքա տյապէս մեծաբանէին, և նա
այնքան յարգ դնէր բարբանջանացն, վա-
րեալ զձին իմ առ Պօլիգոր գանձապետին՝
մատամբացի ազգ արարի մեկուսի կալ, և
խփոյն հանեալ զվերարկուն վանականու-
թեան իմոյ և զգտակն՝ զգեցայ զինն ’ի վերայ
ձիոյն, և գոչելով առ ընկիրն “Տիրացու Պօլի-
գոր սյսրէն, սյսրէն.” հուպ մատեայ առ
սրբազան քահանայն, և որքան կարևոր էր՝
քաղաքականութեամբ՝ ասա վանականութեամբ՝
ողջունեցի զնա, զիոյն արար և Պօլիգոր առ
լուսով ընդադօտ ճրագին, որ զարդիս ար-
տաքս երերաղախին տանուտեառնն : Իբրե-
ւաւ նշմարեաց զմեզ, “Ահա սոքա են տի-
րացուք, ասաց մեծաւ պատուով առ տարաւ
զմեզ ’ի տուն, և հրամայեաց ընթրիս առնել
մեզ՝ աւելի քան զոր ակն ունեաք :

Պօլիգոր Տեղապահի և Առաքել Անու-
նի զօրէն չաստուածաբարձ իշոյն Հոռմայ՝
քաջ ծանեան զյարգ իւրեանց, բայց իբրե-
ւնթրիքն պատրաստեցան, և մեր գինի հիւ-

բասիրին ջեռոյց զսառնութիւն սիրոյ՝ պատմեցաք նմա զոր ինչ միանգամ անցք անցեալ էին : Առաքեալ Տէր Սիմոն կոչել զնոսա , որք թէպէտեւ զհանդերձ վանականութեանցն լման ունէին , բայց այնպի զմորուայ ծիլ ընդ ծնօտս պատուատել ճշ կարէին՝ զամօթի հարան հրէշանի հանդիտանալ ՚ի տես գերդաստանին , և ՚ի ծաղր կանանոցն : Փոքր մի խոժոռեալ ևս էին , ուստի և զհացն առաքեալ ՚ի գոմանդը՝ ճշ կերին : Ոչ ոք ևս հոգացաւ ինչ ընդ այն , և զքաղց ՚ի քսակայ կրեցին :

Այնպի աղաղեցաւ յոյժ քիթ Վրիգորի տեղապահեան , որ գանձու փաթեմամբոյն էր , միանգամ և երկիցս գրգիռ ՚ի մէջ մատուցանէր , զի թերեւս կռուեցուք փոքր ինչ գաւազանաշարժութեամբ հանդերձ :— Բայց որովհետեւ աշխարհական եղբարք , մեօք վայելեալ ՚ի սեղան Տէր Սիմոնի , և ակնունէին նոյնպէս վայելել և ՚ի սեղան քահանային Համամյուսյ՝ ամենեւեմ ՚ի մեր կողմն էին : “ Աւասիկ ոսկի մի՝ առ երեկոյս ,” ասաց նա . գնեցից ինձ ոչխարս և մարիս , և զճենճեր խորովածին յերկինս ՚ի վեր գալարեցուցից այսօր՝ ՚ի հիճուկս ձեր ,” “ Արք և առանց ոսկւոյ

արարաք, և արասցուք:” պատասխանեաց
 Շահուն: Առաքել ընդ քեզ լինի, չէ,
 հարցի ցնա: “Ահարկէ:” պատասխանեցին
 երկոքին ՚ի միասին: Յայնժամ դարձու-
 ցեալ զդէմս իմ դէպ յողջոյն կարաւանն և ա-
 սացի, “Քարոսք և ս. զի համարին Համամ-
 լուք: Եթէ դոքա երկոքեան յանցաւորք ի-
 ցեն. և վասն այնորիկ գերծեալ ՚ի մօրուսց՝
 ՚ի բաց հալածեալք. և այդ մեզ մանաւանդ
 պատիւ է՝ եղբարք:” “Ա՛չար. եթէ նոքա
 չհամարիցեն և ս՝ տակաւին դու բաւական ես.
 ուրեմն ՚ի միասին լիցուք, ուր և կալ հա-
 սանիցէ մեզ:” առաց Պօլիգոր: “Ո՛չ բնաւ.
 զի դու հարուստ ես, և ոսկւով պարծիս. ե-
 թէ տաս զոսկիւ առ ՚ի գին հասարակաց
 պիտոյիցն՝ բարի է. իսկ թէո՛չ՝ ուր և երթամք՝
 զդոյն քարոզեմք: Օ՛րնչ ասէք առ այս՝ եղ-
 բարք:” Ամենքին զամէնն առացին. և Պօլիգոր
 հան զոսկին, հաւատաց Սկրտչի Աիւրղեան, և
 ապա ընկերեցաւ մեզ: Եւ այսպէս յօթեւանէ
 յօթեւան, մանաւանդ ՚ի մերձակոյս Հայրե-
 նեաց, որքան առաւել հասանէաք ծանօթից՝
 այնքան և շատ կերլեքէաք մեզ կաշառս ՚ի
 մօրուաթափ եղբօրէն:

Հասեալ ՚ի Համամլու գիւղ մեծ, ՚ի

ստորոտս Հի սխալին ինչ բազկի Արագած լե-
րին՝ հուպ ՚ի կիրճ նորա՝ որ հանէ յԱլարան ,
այլ ևս ոչ ծանրացաք քահանային , թէպէտև
ընդ լուր հասանելոյ մերոյ անդր՝ եկն հեղաշո-
ղին ՚ի տեսութիւն մեր . և շատ ևս դարմացաւ ,
զի թողեալ զտուն իւր՝ օթս արարեալ էաք ՚ի
տան Պարոն Սուսոյ Ղաւորդեան ,— Սկին
Ղարգորի առաւել պատրաստեաց մեղ խո-
րոված , խարշած , և այլ համադամս կերակ-
րոց՝ քան զոր մեք ծախել կարէաք . ուստի
և քահանայն հանդերձ բազմութեամբ գե-
ղականաց հրաւիրեցան անդտնօր , և գրեթէ
զգիշերն բովանդակ կերին , արբին , երգեցին
և խնդացին :

Հարուցեալ , տինս թէ յոտն ելեալ , զի
հազիւ թէ ննջեցաք , հեծաք յերիվարս
մեր , որ պարզակեացք քան զմեզ՝ բանաւո-
րագոյն ևս քան զմեղ ցուցան՝ ՚ի հանել
զխոնջ յանձանց իւրեանց . այնինչ մեք սընո-
տեաց և խեղկատակութեանց ծախեցաք զգի-
շերն ողջոյն : Եւ ընդ ահագին ընդ կիրճն
՚ի վեր մղեալ ընդ ձիւն և յեղուրջ՝ հազիւ
հազ շրջեցաք յԱլարանքն Այրարատայ ,
ուր ՚ի գոլորշուտ և ՚ի ձիւնաբաց մարման-
դլս ինչ հզերաց Քասաղ գետոյ էջս արա-

բեալ՝ կերաք զնախաճաշ մեր 'ի պախ մօոյ
 և պանրոյ, և հանդերաք 'ի բուն, — Հազիւ
 ուրեմն կարացին աշխարհական, այո՛ և աշ-
 խարհատես և առաւել քան զմեզ փորձա-
 ուռ և իմաստուն եղբարք մեր զարթու-
 ցանել զմեզ 'ի չուն. զի շէն մերձաւոր չէր
 ուրեք ընդ ձիւնապատ ամային, և վրանք
 խաշնարածաց վազու իսկ 'ի ձմերոց անդր իւ-
 բեանց ծալէին: Ասանորոյ զարժանին մեզ
 պատուհաս զանմեզ անասնովք մերովք ար-
 կեալ՝ անագորոյն խժուժեամբ արշաւեցաք
 մինչ յԱշտարակ, իւրաքանչիւր ոք 'ի տունս
 ծանօթից մերոց և ազգականաց: Մարթ էր
 մեզ՝ գէթ մղոնաւ միով դուռ տալ անասնոց
 մերոց՝ եթէ էջս արարեալ էաք 'ի Սուղնի.
 Բայց այնդի այն վանք էր, և մեք հրէշանի
 ոմանք, կէս վանականք և կէս աշխարհականք,
 մանաւանդ թէ և յերկուց իսկ արտաքոյ՝
 երկեաք թէ մի գուցէ զՆամբակաձորոյն նորո-
 գեսցուք մի զիպուած, և փոխանակ յաբ-
 գանաց՝ անարգութիւն յանձինս մեր բերե-
 ցուք:

Դամ գկիսով գիշերոյն անցեալ, զխովին
 ցրտատար և վաստակեալ՝ Հազիւ թէ կարա-
 ցաք զարթուցանել զընտանիս և զբարեկամս

մեր 'ի կամայ և յակամայ ընդունելութիւն
մեր . որոց աստատան թողեալ զանասունս և
զոր ինչ մեր անել կարէաք , հազիւ թէ
կարացաք ունել զծերպ ինչ Վառակուսոյն ,
զոր հասարակօրէն Վառասի անուանեն , (ե-
ղեալ 'ի վերայ թոնրի և ստուար վերմա-
կաւ սլարասլատեալ , 'ի վերուստ ձգելով
սփռոց սլատուական , և 'ի վերայ կասկերտ
կեղտակալ .) և հալիւ լուծանել 'ի քուն :

Սեղ նոր առաւօտ լինէր 'ի վազուի մի-
ջօրէն Աշտարակայ , այնինչ նոր զարթու-
ցեալ տեսաք արս , կանայս և մանկաի տանց
'ի տունս գրոհել 'ի պին ինքնակամանկեալ
հրեշտակացս մեզ , Ամենքին զարմանային ընդ
Վրիգոր և Ասաբել , զի թողին զկարգն փա-
ռաւորիչ անձանց իւրեանց , և զգեցան զանկար-
գութիւն , “Վոզ փոխէ ասէին , զվիճակ մարդ-
կան . բոց ոչ երբէք 'ի փառաց յանար-
գութիւն , որոց նախ քան զստացութիւն՝
զբարւոք կիրառութիւնն ուսանէին ,” Ամօթ
և խայտառակութիւն մեր մեծ էր յոյժ , բայց
ես ծալեալ ծրարեցի դիմ տարազ աշխար-
հական և խոր 'ի սահեստի եղեալ առ Պա-
րոն Կարասիւրի Մէլիք Մկրտչեան՝ Վեա-
ւոյ իմոյ՝ զգեցայ զփառաւորագոյն սար վա-

նահանգ գեղատուց իմոց, և նստայ որպէս
 զթուրք 'ի դատաստան՝ ծանր և լուրջ: Եկն
 առ իս և Տիրացու Վրիգոր Շահունն կո-
 չեցեալ, և այնինչ խորհէաք և խօսէաք զե-
 լից մերոց 'ի սուրբ Լճմիածին՝ բազմու-
 թիւն նորասիրաց աւանին զեղան անդանօր,
 և իրրե տեսին զմեզ յայն տարազ զուսպ և
 սլարկեշտ կրօնաւորութեան՝ ասացին: «Ս'ի
 Վրիգոր էր՝ և մի Վրիգոր պիտի մեզ. մի
 Ս'եսրովր էր՝ և մի Ս'եսրովր պիտի մեզ.—
 սճւրբ եղիցի ձեզ Հաց Լճմիածնայ՝ որպէս
 զձեր մարց կաթնն:» Վրիգոր սլարզ և ան-
 խռով դիմօք ընկալաւ զյաղթանակ մարտի
 անփոփոխ ճգնութեանն. իսկ ես շառագու-
 նեցայ. զի խիլճ նեղէր զիս: Այսնորոյ
 ոչ կարացի բանալ զբերան իմ, այն ինչ
 Վրիգոր աստուածաբանել սկսաւ առաջի նոցա
 զգործութիւն ալի և Հացի Աթոռոյն մեծի.
 մեր զանմոռաց ճանաչումն յարգանաց նոցա,
 և զոր կոչեցաքն կալ՝ անփոփոխ մտօք և ան-
 դրդիւն Հաւատովք: Ս'արգարէացաւ այն,
 և վասն այլակերպեալ եղբարց մերոց. դողնյր
 անտիառութիւն իմ առաջի ճարպիկ լեզուի
 նորա, թէ մի՛ գուցէ և զիս 'ի նոսա խառ-
 նեացէ. բայց գոհութիւն եղբայրական սիրոյն՝

որ ծածկեաց զբազմութիւն մեղացս :

Իսկ Վրիգոր սփրեալ, որ ամենայն ոսկւով իւրով, որպէս և անուամբ տեղապահին՝ ոչ կարաց մազ մի 'ի ծնօտին ցուցանել, և ոչ զասուլիս հասարակաց լռեցուցանել՝ ստիպէր զամենեւին 'ի չու յայն իսկ օր. բայց եղբարքն արդարապէս ողորմելով նաանոցն՝ ոչ հուանեցան : Եւ նա զգիշերայն, և խոյս ետ ամօթահար յերեան 'ի տուն հօր իւրոյ : Առաքել Սարկաւազ 'ի բաց եդ զամիրայութիւն իւր, զգեցաւ ըզթուխ զղջութեան իւրոյ, և ուխտեաց տանել ամենայն անարգանացն՝ զոր աշխարհ մաւուցանէր ինքեան վասն մեղաց տղայութեան և անգիտութեանն :

'Ի Վարաբիլիսա անուանեալ հանգուցեալ եկեղեցւոյն՝ յԱպարան, ցիօնարհ չէր ուրեք ձիւն ընդ դաշտն մեծ, և կոթք այգեաց էին յամենայն ուրեք : Ընդ Ուշական աւան Ճանապարհ արարեալ՝ հասաք յԷմիածին յաւուր վեցերորդում 'ի Հաղբատայ : Վոյժ տգիտութեանց մերոց կարապետեալ անդանօր պատրաստեալ էր մեզ զտեղի վայելուչ ապերախտ գնացից մերոց : Հիւրընկալ Յովհաննէս վարդապետ հազիւ թէ

Հայեցաւ յերեսս մեր . և փոխանակ ՚ի ներ-
քըս անդ եղբայրանոցին Հրաւիրելոյ զմեզ ,
կիսաբերան ատաց վանատուր սպառաւորին՝
որոշել մեզ սենեակս ՚ի Ղազարապատին .
եթէ և զնոսս սենեակս անուանել Հնար ինչ
իցէ . ոչ սփռոց , ոչ վառարան , և ոչ մահիճ
կամ անկողին ունելով : Ամիրայ մեր՝ արդար-
և Հաստատ եկաց յուխտի իւրում , և դեր-
օրինակ Հեղութեամբ տարաւ անարգանացն .
(ուստի և Աստուծոյ արժանապէս կոչեաց զնոս
ի վարդապետութիւն բանին՝ փոխելով ապա
զանուն նորա՝ Յովհաննէս) : Իսկ Վրիգոր
սարկաւագ և ես առաքեցաք զճառայս մեր
առ Հիւրընկալն , Հարցանել թէ զի՞նչ դի-
տումն իւր իցէ առնել ընդ մեզ : Պատաս-
խանեաց նա . « Օ ի ունիցիք աշխարհասէրք
և աշխարհականացեալքդ ընդ սրբազումաբ
Հրաժարելոցն յաշխարհէ . Աշխարհակա՞ն էք՝
կացէք ուր և կայք :

Արի ՚ի խոր խոցելու ՚ի բանից ատոյ ,
դրեցաք առ ոմանս յեղբարց մերոց ՚ի ներքս :
Արդար սարկաւագ , որ յետոյ Վիոնէսիոս
վարդապետ , և Սիմոն սարկաւագ՝ որ յե-
տոյ Առաջնորդ Վիրապին ՚ի կողմանէ Վրի-
գորի . իսկ Տիրացու Պօղոս՝ կեսարացի , և

Լեզնակ կողրացի՝ սարկաւադունք՝ ՚ի կողմանէ
 իմ՝ եկին, փարեցան զմեօք՝ և առեալ տարան
 ՚ի ներքս. զնա՝ ՚ի դիտարան Վանձապետ
 Վրիդոր Լըքեպիսկոպոսի Աղարշապատցոյ,
 և զիս՝ ՚ի տաճար Բարսղի Լըքեպիսկոպոսի
 Կեսարացոյ :

Կացաք անդ զաւուրս ինչ, և դառնու-
 թեամբ սրտի ընթերցաք ՚ի դէմս ամենեցուն
 զտխրութիւն ՚ի մահ Հարց ոմանց, մանա-
 ւանդ թէ՝ և Փիլիպպոսի Լըքեպիսկոպոսի
 Սողեցոյ՝ մեծափորն կոչեցելոյ և ճոխի,
 ՚ի հարստահարութիւն Պարսից՝ անգրելի բար-
 բարոսութեամբ Սաֆար Խանի ընդ անձն
 Ստեփանոս վարդապետի ուրումն Կաշոյ,
 վասն մաշկելոյ ՚ի նմանէ զգաղուստ գանձուց
 վարդապետին՝ և որ մեծ քան զամենայն՝
 զգերութիւն ազգիս ՚ի Վարսայ, ՚ի Աղար-
 շակերտայ և ՚ի կողմանց կողմանցն Կարնոյ.
 զորս էր՝ զի վաճառէին. և էր՝ զերգեաշն
 Երեանայ վարէր ՚ի Վաղբին և բնակեցուցա-
 նէր ՚ի գիւղօրէս իւր : Թողի զձի իմ յախոռ
 անդր, և փոխանակ առեալ զմի ՚ի պատուա-
 կան երկվարաց սրբազան հիւրասիրիս՝ հեծայ
 յերևան : Եւ զի՞նչ զճանապարհայն արդեօք,
 եթէ ոչ երամ երամս գրեթէ ամենայն վառ-

տակաւոր քաղաքուհեաց Երեանայ՝ դառնալ յիւրաքանչիւր տղեաց և 'ի հնձանաց իւրեանց, է՝ որ հեծեալ, և է՝ որ հեաի. տանելով ընդ ինքեանց տառաղանս տառաղանս խաղողոց և այլոց պտղոց աշնայնոց 'ի պահեստ ձմեռանի, և կամ յուտեստ առօրի՝ բարեվաստակ անդամոց գերտաստանաց իւրեանց, որք յայլ և յայլ արարս չորուցամաք պարապեալք, Եւ անդ 'ի մէջ յառաջաւորացն տեսի զՄԱՅՐ իմ. Օ արդար Թաղիդեանց, կողով խաղողոյ յուս իւր, յաջմէ նորա Աննա քոյր իմ, կուսան երկոտասամեայ՝ ոգեպէս կերպարանեալ 'ի սխրանս հանդերձից՝ որ ձիւնափայլ ձեռք իւրովք կարկառէր զողկոյղ ինչ խաղողոյ եղբօր մերում Յովհաննու՝ մանկանն հասակաւ՝ հեծելոյ յէշ իւր:

Պատն առաջին տեսեալ զիս, որ գրեթէ մայրացեալ և քեռացեալք գլխովին՝ ամենեքին իբրեւ 'ի միջէ բերանոյ գոչեցին, «Բարեաւ տիրացու Պապիկ, բարեաւ. քան մին չկայ որ գնայ. Օ արդարին աւետիս տայ» Անդ բանիս բազումք 'ի մանկանց և պատանեաց ռոտ առին, բայց ես կամեցեալ նոցա չթողուլ զաւետչեայն՝ ձի արշաւեալ ինքնին հաի, իջի, և վարեցայ զնովաւ, Չկա-

բեմ մարմնացուցանել աստանօր զգուր ծըն-
դական խանդավատանաց սրտին, և զարտա-
ռուս կարօտաւար աչացն՝ որովք հառաչեաց .

“Փառք քեզ Աստուած, փառք քեզ, որ ոչ
ամօթ ազգի արարեր զիս, և ոչ յայպի գրա-
ցեաց իմոց :” Յետ բազում ողջունից և
համբուրից, գրգանաց և փափայմանց, լուայ
թէ՝ և առ սա հասեալ համբաւոյ այլակեր-
պութեանցս յ() ձուն՝ վշտացուցեալ էր յոյժ
յոյժ : — Ո՛վ եթէ գիտէին մանկունք՝ թէ
խաղքն համարեալ չարիք իւրեանց՝ ռբքան
մեծ վիշտս հասուցանեն ծնողաց :

Այցի աստ զաւուրս հնգերտասան, և իր-
բեւ ելանէի՝ բարեպաշտօն մայր իմ մատոյց
զԱստուածաշունչ միահատոր Տիպ Յովհան-
նու Արգապեաի Օօրաբեան՝ զսր գերի
վարեալ զօրաց բդեշխին Երեանայ ՚ի կող-
մանց Աղաբշակերաի և Կարնոյ՝ վաճառեալ
էին յԵրեան, գրելով ՚ի վերայ իւրով իսկ
ձեռամբ խրատս պիտանիս ինձ՝ առ ամենայն
դէպս կենցաղոյս այսորիկ, Այս առաջին
օրինակն էր ՚ի համօրէն նահանգին, և ինձ
ինքեան վիճակեցաւ մայրենի օրհնութեամբ
հանդերձ :

Ո՛վ կարծէր թէ այս վերջին լինելոց էր

աւետութեան ամենեւեան ծնողիս, և այս վերջին՝ անմահ և անմահարար ի սարգեաց նորա առ իս: Աստուծոյ, ապառնիք, Աստուծոյ միայն տեսանելիք, և ի մէջ անտեսք. ո՞ր ասել կարիցէ թէ զինչ վաղիւն ծնանիցի: Թողի զնա, և զսիրելի զաւակունս նորա՝ գիտեմ. բայց թէ յոր արտասուս, յորպիսի հառաչանս, և յորպիսի աղօթս առ Աստուած, ոչ կարեմ ասել: Վեռ բարբառ մարդոյ կրից անուանս չունի, մանաւանդ թէ՛ սրբոց, անարատից և երկնայնոցն:

Յերկոցն ի Հաղթատայ միայն ես դարձայ. բայց ընդ Ահարօն վարդապետի և նորոց այլ ճանապարհորդաց՝ և ի միջոցս ամսոյն Հոկտեմբերի հասի անդր ընդ նոյն ճանապարհ, յոր եկեալն էաք:

Ահարօն Սարգապետս այս՝ էր հինաւուրց և բազմարդիւն ծերունի ոք, զարմանալի թէ ի միտս, և թէ ի վարս: Ուշ նորա անկորուստ պատգամարան էր սուրբ գրոց. մինչ այնքան՝ զի եթէ անհետանայր Աստուածաշունչն ի միջոյ, Շարական, և Նարեկ, նա կարող էր զամենայն ծայրածայր ասել կամ գրել: Չէր մոռնի անուանի՝ որ կարէր զհամբարձին ճիշդ ասել, քան նա զո՞ր և իցէ

գլուխս զգրոց սրբոց : Քերականութիւն ,
 Նորոտասանութիւն և Տրամաբանութիւն ան-
 գիր ասէր : Բայց որովհետեւ առ վարժապետի
 ոչ ուսեալ՝ տող մի անողալ գրել ոչ կարէր :
 Քերթող էր և զանազան տաղս յօրինեաց .
 այլ միշտ սրբագրութեամբ Եփեման Ստե-
 փաննոսի և Գիւլասպեանց Օսքարիայ ե-
 սլ՝ խոստաց : Չայն նորա կամ հագագ՝ հա-
 մեմատ ուշոյն , ներդաշնակ՝ եղանակաւոր և
 հրապուրիչ : Այսք նորա յաւէտ հրեշտա-
 կայինք էին , քան թէ մարդկայինք : Շու-
 մարիտ մեռեալ աշխարհի էր , զի ոչ իմիք
 Գափագէր , և եթէ էր՝ զի անկանէր 'ի ձեռս
 ինչ՝ իւր ոչ համարէր : Բազում անգամ
 տեսի զնա այսօր 'ի ծիրանիս , և վաղիւ՝ 'ի
 ցիցստիս : Այլ աշխարհ զնա ազուաշ և թե-
 թեւահանձար դնէր , զի գրեթէ ծանակ եղեալ
 կամովին՝ ծաղր առնէր գամենեօին . մինչև
 անգամ բգեշին Երեանայ գիտէր զնա , և
 շնորհ առնէր նմա : Սա եղև մեզ հայր բա-
 րեկենդանութեան թէ 'ի ճանապարհին՝ և թէ
 'ի հաղբատ :

Եկն անդ թողմաս Այսրդապետ արեղայ՝
 Արթանիսի Արհւոյ՝ Նուիրակին հնդկոց ,
 և մատոյց հայրապետին զզուգնաքեայ խե-

չերանս մեծագանձ հարստութեան այնորիկ՝
զոր մեծաւ առատաբաշխութեամբ նուիրեալ
էր ժողովուրդ մեղազանց կողմանցն այնոցիկ ,
և զորս յետին անյաջողութեամբ վառն Պօղոսի
Եպիսկոպոսի Նախնուանցւոյ՝ ի կորուստ
յա խոնկից մատնեալ՝ եղեալ էր սկզբնապատ-
ճառ այսքան պարտուց Լշմիածինի :

Եւս Պօղոս Եպիսկոպոս արքեպիսկոպոսի էր մե-
ծին Փիլիսպոսի արքեպիսկոպոսի , որ յետ
վախճանի նորա ի Հնդիկս , և յաջորդելոյ
նմա Սրթանիսի արքեպիսկոպոսի , վերա-
դարձաւ Ելշմիածին , և ձեռնադրեալ ե-
պիսկոպոս՝ ընկալաւ զգլխաւորս ի Պարսիկ
պարտատերանց անտի Լթոռոյն՝ և գնաց ի
Հնդիկս , ուր զայնու ժամանակաւ մեռեալ
գտանելով զՊարոն Յովսէփ Յարութիւնեան ,
զՊարոն Մարտիրոս Տէր Ստեփանոսեան
անանկացեալ մինչ ի սպառ , և զԽօդաբաշխ
ոմն Պարսիկ զմնացորդս գոյից հանգուցե-
լոյն գրաւեալ սուտ յօդածոյ մուրհակօք ,
դարձոյց զնոսա դատարկածեռն ի սուրբ Լշ-
միածին : Որոց եկեալ հրամանաւ բռնչին
յաւելին վաշխս սաստիկս ի վերայ մայր
գրամոց . զամենայն ծախս անհուն ճանապար-
հորդութեան իւրեանց թէ ի գնալ և թէ

ի գալն, և և զմտացածին շահ վաճառացն՝
զորս յուսայինն գտանել, եթէ ընկալեալ
էին զգրամս իւրեանց ի Հնդկաստան, փաս
և ոչ մի կարծելով թէ հանդիպէր ամենեւին,
բարդեցին ի վերայ՝ և ահա 5000 թումանն
վեցսկատկեալ աճեցուցին ց30,000 թուման:

Այդ եկն անդանօր և մեծանուն Ղաւիթ
Խան՝ Օստուրեան Ղաեսպան ի կողմանէ
Պարսից ի Ղաղղիա գնացեալ, և առ յապայն
զիրաւունս տանուտիրական իշխանութեան
իւրոյ ի վերայ Ղաղարքունեաց հաստատեալ
ի դիւանի կայսերութեան Ռուսաց, վասն
շառաւիղ գոլոյն իւրոյ սերնդոց Սուփանայ
հինաւուրց Տեառն երկրին: Այս հոյակապ
սլայազատ, ի սակս սակաւութեան սենեկաց՝
հիւր տուաւ զրազրատան տեղւոյն, յորում
եան բնակէի, Վաղցր և իշխանաւայելուչ
բարք նորա, հանրածանօթ տեղեկութիւնք
աշխարհաշուրջ մտացն, և ուսումնասիրու-
թեանն սովորոյթ, բազմօք բացին զմիտս
իմ: Ի մասնաւորի սլատմեաց ինձ սա զվարս
Ռորինսոնի Վրուղայ՝ զոր գեռ չէի տե-
սեալ, և յաւել ի նա զհրաշակերտս և ըզ-
գովանիս ի դիտութեանց մեծի մայրաքա-
ղաքին Պարիսայ, և զարուեստիցն գիւտս յե-

գուլ 'ի լսելիս իմ, Ս'անուկ անլուր այն-
 պիսեաց՝ այնքան սաստիկ հարայ 'ի սէր եր-
 թալոյ անդր, և վստանգաց 'ի վստանգս անկա-
 նելոյ՝ մինչև աղերս 'ի վերայ աղերսանաց զբ-
 րեալ մատուցի ամեներան հայրապետին Եփ-
 րեմայ, թողուլ զիս ազատ 'ի շուրջ աշխար-
 հի, Տեղապահ Ս'արտիրոս արքեպիսկոպոս՝
 որ զայլ ինչ ոչ ճանաչէր, եթէ ոչ՝ զխուց և
 զանուռ իշխանութեանն, հակառակ կայր խնդ-
 րանացս, Երբեմն ասէր “մի բնաւ թոյլ տալ.”
 երբեմն՝ “թէ զինն ամ կացի յԱջմիածին,
 նախ տարեկան տասն և երկու թուման հա-
 ցագին պարտ էի վճարել՝ և ապա ելանել
 ազատ,” Եւ երբեմն՝ “թէ տղայ անփորձ տուայ-
 տանաց աշխարհի, թող գնայ ասէր, փոշի-
 մանի, դառնայ, և յայնժամ տնարգարար ևս
 վարենցուք 'ի գործ,” Բայց Տէր Եփրեմ
 մեր հայրապետ՝ զովմ շյր հեզ, և աշխար-
 հատեսութեան զճաշակ առեալ, անակնու-
 նելի գթութեամբ զիջաւ 'ի խնդիր. կոչեաց
 առ ինքն, և ասէ, “Արդեակ, այս ևս այս-
 պէս ոչ մնայ. դայ ժամանակ՝ յորում ես
 ինքնին հրաման տաց քեզ ելանել և զաշ-
 խորհ տեսանել՝ փառօք, բայց զարդիս ոչ,
 Ասմիս վերստին գնայ յԱջմիածին և յԵ-

բեան ի տես ընտանեաց քոց, մինչև զիջանիցի սիրտ քո. և ասլա դարձիր սյսրէն առ մեզ:”

Այնքան սքանչելիք համարէր ամենի հեղեղաց դարնան կամ բունն ծփանաց ծովու դադարել առաջի նորա՝ քան զիմ ի ժամանակին ուկնդրութեան, Ասացի, “Տէր յարուցեալ սրտի իմում, այլ ոչ ևս յօժարի կալ մնալ աստ՝ առանց ուսման, և եթէ որպէս խնդրեմս, չդտից զողորմութիւն՝ կամ փախեայց, կամ ջանացայց չարիս առնել արժանիս առ ի ձէնջ հալածանաց, և յայնժամ հոգւոյ և մարմնոյ իմոյ պարտական մնայ—տէրութիւն ձեր:” “Բարի է,” ասաց բարեհոգին, և ես զաջն համբուրեալ՝ ելի արտաքս, և հրամայեցի իսկոյն կազմել զերիվար իմ:—“Բոյ հօր տան մատակ ծնաւ քեզ զայն,” ասաց Յովսէփ Արդապետ, զոր այդպէս հրամայեա սարել քեզ, ձին վեհապետին պատկանի, և միայն հաւատարիմ որդւոց աթոռոյ է ժողանդութիւն, որպէս մտեր, այնպէս ել:” —“Երանի թէ և սրբութիւն ձեր արասցէ ըստ հրամանիդ ըստ այդմիկ,” պատասխանի արարի ցնա, երիցս երեք անդամ արհամարհանօք, Այնինչ ըզհակս շերամի պայուսեկին ծանրութեթե առ-

նէի , զի յուս բաճնալ կարացից , հաս առ խարժանապատիւ Աբրահամ սարկաւազ Աստուածատրեան Աղարշապատեցի , Հայ և Ուսու քերականութեանն և այլ և այլ գրոց հեղինակ , և մատոյց Մանգի հինգ ի գիմաց Հայրապետին : Օայրացեալ գոլով ընդ բանս Յովսէփայ վարդապետի , ընկալայ զպարգև Հայրապետին , և այսր անդր Հայեցեալ տեսի զորթարած վանացն՝ տղայ աղքատիկ և մերկ , զառաջեալ կոչեցի , ետու նմա զբովանդակ զայն հինգ Մանգ , և ասացի սարկաւազին՝ “ թէ այնքան միայն արժէր ինձ պարգեն , որ և ի ձեռն միոյ զըկեցայ յետ այսչափ զօչացս լոյս թափելոյ : ”

Ելի ի Հաղբատայ սարկաւազ՝ սարօք սըրբութեան , բայց իբրև՝ յուսահատ մտօք : Բաժանեցի որ ինչ և ունէի ծանրոցս . միայն զԱստուածաշունչն՝ զպարգև խանդակաթ մօր իմում , և զԱստուածանմանութիւն Պետրոսի՝ իմով ձեռամբ օրինակեալ՝ ի պայուսեկին , ընդ եթնութեանս Պարսիկ պեղաց ի ծոցի՝ և հետի ընթացեալ՝ հասի ի գիւղն Քաբաբաշին , ուր ժողովուրդք սիրով ընկալան , և ի վաղուի վարձելով ինձ զերիւար՝ տարան ի Ղազախ՝ առ Տէր Յովհաննէս , որոյ եղ-

քօրորդի՛ իւրոյ ինքեան համանուն , աշակերտէր ինձ ՚ի վանս անդ Հաղբատայ :

Պարուն էր : դեռ ձիւնք լեռնակողմանցն անհալ , ուստի և ձեռք և ոտք իմ միանգամայն դուցումեալք : Առաջին՝ որ ետես զիս՝ Յովհաննիկ էր՝ իմ աշակերտ , և ճխալով վազս առեալ ազդ արար ծնողաց իւրոց : Տէր Յովհաննէս ընդ յառաջ եկեալ ընկալաւ զիս իբր զհրեշտակ լուսոյ , նու նորա՝ որ մայրն էր աշակերտիս՝ լուաց նախ զոտս իմ , և անբուհին հանգերձեաց զկերակուր : 'Ի սեղանոյ հացին ցչորորդ ժամ՝ գիշերոյն՝ խնդրեաց Տէր Յովհաննէս գտանել զստոյգ պաածառ ելիցս ՚ի Հաղբատայ , այլ ես ոչ կամեցոյ ասել : 'Ի վաղուի յարուցեալ հասաք ՚ի գետն , ընդ որ յանցանելն՝ սկսեցայ ընդ յորձանսն երկվարաւ իմով , և հեղձանէի արդեօք՝ եթէ չէր Պարուն Սկրուչի հզօր երկվարաւն ՚ի թիկունս հասեալ և ձիւան հանեալ զիս արտաքս : Տամկացեալ յոտից ցգլուխ՝ և պաղեալ յորձանս առնորակ՝ բերայ վերստին ՚ի զիւղ անդր ուր և ագայ զայն գիշեր : Տէր Յովհաննէս հաղարիցս հաղար անգամ ստիպեաց զիս ունել զձի իւր պարգևի մասամբ , այլ ես յանձն ոչ առի . զի չունէի ինչ առձեռն ՚ի

փոխարէն չնորհացն, Հազիւ ուրեմն զիջաւ
 նա ընդունել զհօթնուտասան պարսիկ ռեալս՝
 որ կացուցանէր զըովանդակ հարստութիւն
 իւր. և ես ապա ընկալայ զձին, և անուն
 կարդացի նմա՝ Աշխոյժ. զի հնգամենից էր,
 բարձր յոյժ, և ի կայսիկ յարենէ. որով
 բազմիցս ի մահուանէ փրկեցայ, Առջնորդ
 կալեալ ինձ ապա զմի ի գիւղականացն՝ Սուքի
 անուն, պատանի առոյդ և զուարճաբան,
 հասի ի Պանծակ, և ագայ առ Սարգարտի
 հօրաբեռ իմում. յորմէ փոխ ընկալայ ինձ
 ոսկիս երկերիւր, 'Ի վաղիւ անգր չոքայ առ
 Խաչատուր վարդապետ. և ի հարցանել
 նորա ցիտ, թէ զի՞ դա՞, պատասխանեցի, 'ի
 փրկութիւն քո՝ եթէ մայն ողջոյն դարձայց
 ի Շուշոյ, "Օ խաւրդ, զխաւրդ" կրկնեաց
 հատկելալ. և ես ասացի, այնու՞ զի զննի
 դարձին իմոյ՝ հոգեւոր Տէր միւր ձեռնա-
 դրելոց էր զեպիսկոպոսունս, յորոց մի անու-
 անեցար դու ինքնդ, Անդ այս լուր՝ աչք
 նորա պայծառացան. և երեսքն կարմրեցան,
 հրամայեաց ծառայի իւրում գինի մատուցա-
 նել, և ասաց, "Այդ բերան չէ, բարե-
 կամ, այլ տաճար Աստուծոյ է, " Առաք
 անձնիւր բաժակ մի կամ զերկուս. և բրե

ոսկաւիկ մի գինեցաք, ասացի ցնա, իսկ աւերտչեայ խմ ուր է,“ “Հազար ոսկի քեզ մատաղ,“ ասաց նա, եբայ զարկըն ասլանոսի, և համարեաց ի բուռնս՝ ոսկիս իբրեւ երեսուն, **Օ** աջն համբեելով առի, և ընդ **Ղ**-իզա, ընդ **Խ**աչէն և **Խ**նածախ՝ եկի հասի ի **Շ**ուշի:

Առաջնորդ խմ **Ս**ուքի յամեցաւ ի վաճառանոցին հետեւել ինձ, և ես միայնակ յառաջեցի ի տուն անդր **Թ**առումեանց, և այնինչ բաղխէի զդուռնն, **Ա**ւերտիք որդի **Օ**ռհրապայ ընդ պատուհանն հայեցեալ՝ ետես զիս և ճչաց, “**Ս**եսրմլք, **Ս**եսրմլք,“ **Ա**մենայն զերդաստանն օտարոտի խմն կրիւք անդր գրոհեցան, մին վայէր, “մի բանար, մի բանար,“ **Ս**ին ասէր “արդարեւ **Ս**եսրմլք է դա,“ և միւս՝ “**Թ**է ոչ, ոչ, այլ ընդ կրուռնն հայեցարուք,“ **Լ**սիլի լինէր և ձայն, **Թ**է ածէք այսր զատրճանակ խմ, ածէք այսր,“ **Օ** այսու ժամանակաւ եհաս անդր **Ս**ուքի, և ես կարի յոյժ զայրացեալ և ի խոր խոցեալ յարհամարհանաց աստի՝ զերես **Թ**եքեցի դէպ ի տուն եղբայրացելոյն ինձ **Ս**նացականայ, **Ղ**ուռնն բաց էր, իբրեւ ի ներքս մտաք՝ յարեան **Ս**նացական և զառամեալ մայր նորա, և շտապաւ փախուցեալ ի սենեակ մի

տանն՝ ընդդէմ փակեցին երեսաց զգուռնն ։
Տաղնապ և տարակոյս պաշարեցին զիս ։
Փոքր մի լուռ և երթ ընդարմացայ , և ասելով
ցլլութի , “Ահա քեզ Արցախային բարեկա-
մութեան հանգամանք ։” սկսայ մի ըստ միջէ
սլատմել նմա զանցեալ սիրոյ և զվայելից
միտոց ։ “Ե՛կ ասէ նա , երթիցուք ՚ի սրանդոկ
անդր վաճառանոցին ։ միթէ՞ տեղւոյ պակա-
սութիւն կայ մեզ ։” — Եւ իբրեւ այր իւրա-
քանչիւր զերասանակ երիւարաց կալեալ ար-
տաքս ելանէաք , ել Սնացական . և ահա-
հար և դողահար հեռի հեռի զհետ դայր ։
Անազան ուրեմն սրտասնդեալ առ սակաւ իկ
մի՝ եհարց ցլլութի “Ատա ավի՛ լհա տրացօդ
հուսի” — “Բնա , քնծահար , քնացելսն ։”
պատասխանեաց նմա Սլութի , և նա իսկոյն ե-
կեալ փարեցաւ զինն . արտասուեաց և ասաց .
“Ատա քը մատաղ՝ Սարօ՛ր , դու դըռ մըռէլ
չը՛ս . խիբա ըսէյիսին ։” և սկսաւ պատմել
մեզ թէ՛ որպէս դոյժ մահու ՚ի հարուածոյ կո-
ճին իմոյ՝ հաս առ նոսա ՚ի Հալքատայ . և
թէ՛ որպէս տուն թառումեանց սուգ արար
վասն իմ . և պատարագ վասն հոգւոյ իմոյ
՚ի Նորաշէն յԵկեղեցւոջ ։ — Եւ թէ զարդիս
յանկարծ երեւել իմ աչաց իւրեանց՝ զիսորդ

ահարեկս արար, զօգի ինչ ի գերեզմանաց
յորուցեալ համարելով, և այլն,»

Այսպէս արդարացուցեալ նորա զփախուս-
տըն յերեսաց խմոց՝ բազում թախանձանօք
հաւանեցոյց զիս ընդ յարկաւ իւրով մտանել
վերստին. բայց յառաջոյ կարապետելով և
նախ զմայրն համոզելով, որպէս և առ Աղայ
Օռհրաբ գնալով և ստուգելով նմա զճշմար-
տութիւն կենաց խմոց, —

Երկվար ընտիր աւրնթեր, ընկերիւք ոսկի
զոգ ի ծոցի, և սարս զգեստուց ի պատրաստի
ունելով՝ որքան կարացի՝ ծանր ծախեցի.
վանտորոյ և ընդ հրաւէր Աղայ Օռհրապոյ
ամենեկն ոչ զիջայ՝ մինչև առաքեաց զորդիս
եղբօր իւրոյ զՅովհաննէս և Կարապետ, և
տարաւ զիս ի տուն իւր, Կացի առ նմա
զաւուրս երիս, պատմեցի նմա զպատճառ,
զեղանակ և զվախճան ելից խմոց. բազմօք
յորդորեցայ դառնալ առ Տէր Աերսէս
ի Տփղիս՝ կամ առ Հայրապետն սուրբ՝ ի
Հաղբատ, այլ չեղև հնար. «Անց ուրեմն
ասաց, և պսակեցից զքեզ» Պատասխա-
նեցի՝ պսակ Ուսումն է ինձ, որ ինչ ծախք
երթանս պսակին՝ ուսման շնորհեմ. զի յաւի-
տեան օրհնեցից զկեանս քոյ» «Բանի բէսի

ծնրա Խօխա՝ " ասաց, տյսինքն՝ արասիր Աստ-
 ցի երկիրի ր ոսկիս ՚ի Մարգարտայ՝ և երեսուն
 ՚ի Խաչատուր վարդապետէ, " Եւ պատ-
 մեցի ճշմարտութեամբ զմիջոցսն՝ սրով ստա-
 ցայ ինձ զնոսին : Այսան աւետչէի Խաչա-
 տուր վարդապետին շատ ծիծաղելով՝ ասաց,
 " սուրբ է քեզ այդ փող : " զգումար հօրա-
 քեռ իմում դարձոյց յիւրմէ, զի և զնա սիրէր
 յոյժ, և յաւել ինձ ոսկիս հարիւր և եօ-
 թանասուն, տալով և ՚ի տեղիս տեղիս գիր
 յանձնարարական ՚ի վերայ ճրագանց իւրոց :

Եկի հասի ՚ի Տաթև, ուր Մարտիրոս
 Արքեպիսկոպոս իբրև եգիտ զիս անխու յոր-
 դորանաց իւրոց ՚ի դարձ, համոզեաց մնալ
 առ իւր, " և ՚ի միջոցի երկուց ամսոց ժո-
 դովեցից առ քեզ, ասէ, մանկունս աւելի քան
 զհինգ հարիւր, և զԱնսպառն մեծ կարգեցից
 քեզ ՚ի վարժարան, որքան կարես ուսնոցս
 զընթեռնուլ և զգրել, " Ես ինքնին պէտս
 ունիմ ուսանելոյ, որում և զոհ արարի զա-
 մենայն ակնկալութիւն հանդերձելոցն, — Բայ
 մնամ " պատասխանի արարի, և ՚ի վաղիւ
 տնդր դեռ ննջէր նա՝ մինչ ես հեծայ ՚ի
 Բանակոթ Սիսիանայ, զի երկնչէի՝ թէ մի
 զուցէ բռնաբարիցէ զիս ՚ի կալն կամ ՚ի դառ-

նախն անդրէն , Անտի եկի ՚ի Մատչուան առ
 Պարոն Սարգիս վանատուր Հայրապետին ,
 յորժամ անդ էր . և մատուցի նմա զգիր Ա-
 զայ . Օ ոհրապայ , Սերով ընկալաւ զիս . և
 առ ՚ի չգոյէ երթեկեղութեան՝ ծանրացայ
 նմա զաւուրս Հնդկաստան , Սրովհետեւ զօրք
 Արքաս Սիբղայի՝ որ իշխէր Ատրպատականի ,
 և Հասան Խանի եղբօր ըզեշխիս Երեսնայ
 դեռ կռուէին ընդ Սարաց քնակերոց ի Սա-
 զարչակերտ գաւառի՝ երթեկ կարաւանաց
 լսեալք էին : Ճանապարհ աստի ՚ի Սոս-
 տանդնուսթլիս ընդ այն անկանէր , և բաց ՚ի
 վտանգաց անտի գերութեան և տարադրու-
 թեան՝ նաև զմօտալուս զմահուն վտանգ ըս-
 սլառնայր ինձ : Այնտորոյ խորհրդով բարե-
 րար ասպնջականիս , փոխեցի զերասանակ մտաց
 իմոց դէպ ՚ի Պարսկաստան . զի անտի ի Հըն-
 դիկս անցից գնացից . զօրոյ սքանչելի նո-
 րութեանց ոչ սակաւ տեղեկութիւնս տու-
 եալ էր ինձ թովմասայ վարդապետի , Պար-
 տաւորեցայ փոխել զձե վանականութեան իմոյ ,
 և զգե՛նուլ զաշխարհական վրացին կոչե-
 ցեալ տարաղ . բայց զերկարութիւն հերաց
 իմոց , որ ձգէր զուսովք ՚ի խոնարհ , ըստ
 կապիանալոյ իմոյ հոգեւորականացն Սուսաց՝

նոյն թողի մնալ, Ասլայ ինձ ծառայ դէպքիկ
 ոմն 'ի գերերայն Քասենայ, գնեցի նմա զձի,
 և ընկերացայ Սաղսուդ Խանի Ասխուան-
 ցւոյ ընդ ճանապարհ գետեղերացն Երասխայ,
 ընդ Ազատ գաւառ, Սոյն այս Սաղսուդ
 Խան Քանգեառլու կոչեցեալ, (որպէս կոչին
 և ամենայն մահմե տականք 'ի սահմանա Ասխ-
 ուանու ընակեալք,) էր 'ի տանուտիրական
 տոհմէ Սաղսուդեանց, որք յառաջ քան զմեծն
 Շահաբաս տիրէին կողմանց այսոցիկ: Այս
 լիաճատակ էր սա ըստ արտաքին երևութին,
 ազուակն, կցայօն և արծառնդն. վարուք
 ընտելագոյն, և եթէ համարձակեցայց ասել,
 մարդատիրագոյն և ազատախորհուրդ ոմն 'ի
 մէջ համօրէն ազգին, որոց եսն պատահեցայ,
 Իբրև անցաք նաւով ընդ Երասխ գետ
 յամի 1825 յամսեան Սայիսի ինն, և յուղե
 անկաք դէպ 'ի հարաւ ընդ կապանն Կարկառոյ՝
 Սաղսուդ Խան խօսս 'ի մէջ առեալ ասաց
 ցիս, թէ “գիտիցե՞ս մանուկ զուսումն գրոց.”
 և յընդունել իմում, եհարց ապա. թէ “ո՞վ
 էր Իսւ.” պատասխանեցի, Հրեշտակ Սե-
 ծի ուխտին, Փրկիչ աշխարհի, և Քան Աս-
 տուծոյ,” “Քանի՞ առաքեալս (հալարիուն)
 ունէր նա,” ասացի՝ երկոտասան և աշակերտս

եւթանասուն , որք հրաման ընկալան ՚ի նմանէ
 քարողել զարքայութիւն Մատուծոյ ամե-
 նայն մարդկան , զի որ հաւատասցի բանիւ
 նոցա՝ կիցցէ , և որ ոչն հաւատասցէ՝ դա-
 դապարտեսցի : “ Գլխակէս էր ասէ , և մերս
 պատգամարեր . որ առաքեալ յՄատու-
 ծոյ քարող կենաց աշխարհի՝ արար իւր Ի-
 մամս երկոտասան , և դարձոյց զաշխարհն կը-
 ոցն ՚ի պաշտելութենէ , զոր դուքդ ար-
 համարէէք անխիղճ իմն թերահաւատու-
 թեամբ : ” — Օ իմրդ “դոյն պէս , ” Խան .
 թուիցի ձեզ , եթէ Սահումէդ ըստ օրինա-
 կին Քրիստոսի եկն յաշխարհ , և առաքեաց
 զքարոզս փրկութեան հոգւոց մարդկան , — ”
 “ Եւ ընդէր ոչ ” : Գլխացեա արդեօք զի ես
 Քրիստոնեայ եմ : — Գլխեմասէ , Ուրեմն ոչ
 կարեմ հաւատալ նմանաբանութեան այդմիկ :
 Ոչ ասաց ձեզ ԻՍԱ , թէ դալոց իցէ Սա-
 հումէդ , այսինքն միսիթարիչն , և ուսու-
 ցանելոց ձեզ զամենայն ճշմարտութեամբ :
 Լյո՛ , ասաց նա թէ դոյ միսիթարիչն՝ Հոգին
 ճշմարտութեան , որ ՚ի Հօրէ ելանէ , սակայն
 ոչ ասաց , թէ դոյ Սահումէդ , “ Սահու-
 մէդ միսիթարիչ ասել է . ” կրկնեաց իշխանն ,
 Իրաւ իցէ թերեւս , բայց ուստի ուսայք դուք

Թէ Իսայի հրամայեալ իցէ մեզ մի թարգմտ
հաւատալ : Ասաց “ձեր իսկ աւետարանք
յայտ առնեն , որք յերկնից իջին : ” Պատաս-
խանեցի հաւատաւոր աւետարանի մերում , պա-
տասխանեաց , “լստ մասին եւ թ ” : Անդէր :
“Վասնզի փոփոխեցիք զտեղիս տեղիս ՚ի սուրբ
դրոց : որք գուշակէին զմարգարէէն մեծէ՝
Սահմէտէ : և այն՝ որ էջն յերկնից՝ վե-
րացաւ կրկին : և մնաց ձեզ միայն մրուրն ՚ի
պարզութեանց նորա : ” Ով պատմեաց ձեզ
զայդ , Իսնն : — “Աստուած յԱղուրանի մեր-
ում , ” ասաց : Ուրեմն՝ — կրկնեցի և լուե-
ցի , ցուցեալ նմա թէ երկնէի յառաջ վա-
րել զընթացս վիճին , իսկ նա ստիպաւ իմն
հրամայեաց ինձ ազատաբար մատուցանել
զառաջեաւ զփաստս իմոց կասկածանաց : Ե-
թէ ասացից , Իսնն , թէ Աստուած երբեք
ոչ խօսեցաւ ՚ի Պուրանի , քարկործել հը-
րամայիցես զիս : “ Իբաւունք են դեհպետաց
և խստակրօն Իսլամաց մերոց զայդ առնել ,
հրամանաւ Պուրանին . բայց ես ինքն Վանդե-
աւուր ոք եմ , առէ : և շատ ծանօթ Սե-
հեաց , այսինքն Քրիստոնէից . վասնորոյ և
մեզմով իւրիք խնայեմ տղայական հասակիդ : ”
“ Ուրեմն Աստուած ոչ երբեք խօսեցաւ ՚ի

Պօլրանի .” — Դհարկէ ասէ , դու այդպէս կարես արդարացուցանել զբան քո , և մեք այսպէս , Սիշտ գիրք գրոց հակառակ խօսին .” — Բայց ոչ այն գիրք , որք ՚ի հոգւոյն Աստուծոյ շնչեցան առ մեզ , “Պօլ գրք Աւտարանդ համարիս շնչեալ ՚ի հոգւոյն Աստուծոյ , և մեք գմեր Պօլրանն , բայց եկ զանց արասցուք զերկոքումքք ևս , և հաւաստեօք բանին յայտնեցուք իրերաց զգերազանցութիւն երկաքանչիւր հաւատոցս , Եւ յայնժամ տեսանելով տեսանիցես , զի զեն Սահմեաի է գերագոյնն ամենայն կրօնից մարդկան , ” Եւ զինչ առ այդ ասել կամիցիս ՚ի պաշտպանութիւն զենիքում , ասէ Խան , “Եթէ անդատին իցէ մարդոյ , որ տեսանէ արարածս ՚ի ներքոյ քան զինքն՝ մակարերել և զէակս նոյնպէս ՚ի վերոյ քան զինքն — Թէ սրբոտ է զմտաւ ածել , զի որովհետեւ ոչ ինքն զինքն արար , և ոչ ծընողք նորա աշխատք ինչ եղին կազմութեան զարմանալի գրից մարմնոյ նորա , պիտանութեան զգայարանացն , և զօրութեան վհահագունին ՚ի նոսա՝ մտաց նորա , որպէս և ոչ անձամբ տիրելոյ ստորագոյն էակաց , այլ գոգջիր ՚ի վերագոյն իմն հրամանէ՝ ճանաչել

զհրամայողը՝ արարիչ ամենայնի , և գերագոյն կառավար . ուստի և երկիւղածութեամբ պաշտօն հարկանել նմա՝ որ անուանեալ կոչեցի Աստուած : Բայց ոչ կարէ բնութիւն առանց սղալանաց առաջնորդել զմարդն առ նախկին էակն զոյացուցիչ ամենայնի , “կարէ, ասէ , բայց ոչ միշտ առանց սղալանաց : ” Ուրեմն զուր մարթ իցէ մեզ գտանել զճշմարտութիւն յայսքան կրօնից միջի , ” Ի համեմատութեան մտաց քոց՝ ընդ պատգամաց կրօնի ուրուք : Եւ այսպէս միտք ձեր համեմատին ընդ պատգամաց Պուրանին , և միտք իմ՝ ընդ պատուիրանաց Աւետարանին : ՅՍՈՒՍԻ . ուստի և ոչ ինչ փաստ վախճանական ելանէ աստուստ , ասրահովել մեզ զգերազանցութիւն բազդատութեանցն , որ են ՚ի նուսա՝ “Եկ ուրեմն՝ առաց ես և դու լիցուք անկրօնք , ՚ի կղզի ինչ անծանօթ ընկեցիկք , և անտուօտ նոր եկեալ յաշխարհ , քնեսցուք զգիրս , և տեսցուք թէ՛ զմտաց մօտ . զայն կալցուք մեզ ՚ի վարդապետ հաւատոյ : ” Բայց չէ կարելի , Իսան , եթէ որպէս տարբերելիմքս զիմօք . նոյնպէս և տարբեր եղեալ մտօք , մին զայս , և միւր՝ զայն նախամեծար համարիցիմք , և մնայցէ ճշմարտութիւն տա-

կաւ ինն անժանօթ ՚ի մէնջ ՚ի խորս գաղտնեաց։
 Ս՝ անաւանդ՝ զի մի և նոյն ոք, երբեմն զայս
 և երբեմն զայն ընտրելով՝ փափոխի, և որ փո-
 փոխականն է, զիսորդ կարէ զանփոփոխն գը-
 տանել ճշմարտութիւն։ “Օ ինչ, ուրեմն
 անհաւատ մեռցուք բան” Ո՛չ, Խանն. այլ
 աղօթս մատուցուք առ Լ՝ անն անժանօթ. զի
 վասն փառաց իւրոց և բարութեանց՝ բացցէ
 զկափարան մտաց մերոց, և յայտնեցէ մեզ
 վճիտ սլարդութեամբ զհաճութիւն կամաց իւ-
 րոց. որպէս զի ընտրել կարացցուք զբարին՝
 և հետեւել նմին։ “Լ՝ համբուլիւն, արդ՝ ո՞ր
 իցէ հետեւելին ըստ մտաց քոց, ահա քեզ
 Պ՝ ուրան և Լ՝ ւետարան։” Յոյնժամ բերեալ իմ
 օրինակս ինչ ՚ի սրբոյ Լ՝ ւետարանէն, և զհակա-
 ռակս նոցին մուծեալ ՚ի Պ՝ ուրանէ, և եղծեալ,
 հարցի ցնա, թէ ո՞ր ՚ի նոցունց երեւէր ար-
 ժանի փառացի Լ՝ ստուծոյ, փրկութեան և սրա-
 տուոյ մարդոյն. և համաշխարհական կառա-
 վարութեան աստի կենաց և հանդերձելոցն
 միանգամայն։—

“Ս՝ արտան քեզ, մարտան քեզ, մանո՛ւկ,
 և ո՞ւր ընթերցար դու զՊ՝ ուրան։” Լ՝ արա-
 թողեալ զինդ իրն կարե որադոյն՝ որ հուսլ յամ-
 բոկն հասանէր, սկսաւ կեղծու սլատիր բանիւք

ցուցանել բազմութեան այրուծի հետեակաց
 իւրոց զգերազանցութիւն Սսեհեաց՝ քան ըզ
 Սունեացն՝ (զորս չարաչարս ատեան Պար-
 սիկք,) և յաւելուլ թէ՛ ինքն ոչ խորէր ինչ
 այնուհետե ուտել ի ձեռաց իմոց, Քանզի ա-
 էսր, թէ սուրբ է նա՝ որ միայն զԱստուած՝ մեծ
 ասէ, “ Ալլահ ու ալպար .” թէպէտե զմար-
 դարէ նորա ոչ ընկալնուցու, և ահա սա ըստ
 որում ոչ անհաւատ Աստուծոյ՝ սուրբ է մեզ
 “ Բալի՝ Բալի՝ Խան .” Հնչեաց այրուծին յա-
 մենայն կողմանց, և ես խառնեալ ի հազորդակ-
 ցութիւն նոցա՝ զուարճալի իմն ճանապարհոր-
 դութեամբ ընդ հեզիկ առապար ձորոյն ի վեր
 մատուցեալ՝ հասաք փարսախաւ և կիսով ի
 գիւղ մի Տաճկաց՝ Սուջա անուն . որ ունէր
 տունս իրրե 40, կառուցեալ ի ստորոտս ոսաոյ
 իրիք մեծի լերինն՝ զոր իրաւունս համարէի
 կոչել մասն մեր Սասեաց . որ սկսեալ ի
 Հնդկաց, և անցեալ ընդ Պարսկաստան և ընդ
 Սեծ և Փոքրն Հայս, երկոյնի մինչև յե-
 ղերս Սիջերկրական ծովուն . որոյ են Ղաթա-
 ւանդ, Էլբուրդ, Շմրու, Ալատաղ, Սաւալան,
 Սհէնդ, Սանատրուկ, Սառիս՝ և այլք՝ բարձ-
 րագոյն և մշտաձիւն կատարք նորա : Այս
 լեառն դուն ուրեք երեւցուցանէ ինչ յաշ-

խարհին Պարսից՝ քան ժայռս և առասպարս
սեանիչ որձաքարանց , անջրդի և անպտուղ
կուտակութիւնս խճից և աւազոց կոշտացե-
լոց , և սոսկալի ահաւորութիւնս սկզբնական
սչընչութեան բնութեանն : Ուրեք ուրեք
'ի ծործորս նորա ընթացեալ աղբերականց՝
հրաշալի իմն տեսարան ընծայեն բնակչաց երկ-
րին : Այլ մեք զանց արարեալ զհեռաւորօքն ,
զմերձակայն , զոր տեսաքն՝ ստորագրեսցձք՝
զսարսափելի քարալերինս Սուջայ , և զորս 'ի
հարաւոյ ձգեալ ընթանան դէպ 'ի լերինս
Աորդուաց : Չեք բոյս 'ի վերայ՝ որ պիտանի
մարդկան և անասնոց . բաց 'ի գաղից , յակ-
քանացն և 'ի համասեռից նոցուն՝ փշոց : Բա-
րակոչկոճ են յոյժ . և ժայռք 'ի ժայռս կու-
տակեալ դժուարանցք 'ի մարդկեղէն արարա-
ծոց : Ունի կիրճ իմն նեղ , երկայն և խոտորըն-
թաց՝ Աարկառ կոչեցեալ , ընդ որ միայն է հնար
անցանել կարաւանին , Գտանին 'ի լերին այս-
միկ էրէք և այծեմունք ազգի ազգիք , թըռ-
չունք որոց՝ տեսակ տեսակ , և 'ի գաղանաց
մինչև 'ի վազր և առիւծ : Ատակ ականակիտ
ջրոյ անցանէ ընդ այն և թափի յԷրասխ , ե-
կեալ 'ի դաշտէն Սարանդայ՝ Սեծին Հայոց ,
Առ մեծ դիւրութիւն ճանապարհորդաց՝ 'ի տե-

ղիս տեղիս կառուցեալ կան աշտարակք, բրբ-
 դունք և մարտկոցք . որք եթէ հրազինուք
 վառիցին , և 'ի քաջակիրթ զօրաց պաշտպա-
 նիցին , արդարև անմատչելի մնան յամե-
 նայն եկամուտ թշնամեաց անտի . այլ՝ չիք
 'ի նոսա՝ ոչ պահ մի , և ոչ հրացան . ուստի
 զօրք Ուսսաց անկասկած գրոհ տուեալ ընդ
 այն՝ երբ և կամիցինն՝ ունել կարեն զաշխարհն
 Պարսից , Երկու կամ երեք ջրաղացք են 'ի
 ձորամիջի անդ կրճոյն՝ յորս մերձակայ գիւ-
 ղօրայք աղան զնիւթս հացի : Երկայնութիւն
 ոլորապտոյտ ընթացից նորա մինչև 'ի դաշտն
 Սօջա , որ այն է աղուաղութիւն Արկառիս
 մերոյ՝ է ինն հրասախ : Յորժամ արտաքս 'ի
 զարհուրելի գեհիցն դաս՝ ծաղկածին ծածանի
 առաջի քոյ դաշտն սիզաւէտ , ընդ որ՝ դէպ յա-
 րևելս ընթացեալ կոյս՝ վեց հրասախաւ , հա-
 սանես 'ի վտակ ինչ անապական ջրոյ , առ որով
 կոյ ջրաղաց , և կոչի Սօջա . թերևս 'ի հա-
 մանունն 'ի գեղջէն՝ 'ի հիւսիսոյ կառուցե-
 լոյ : Աստ 'ի վայելուչ դաշտավայրի խառան
 արկեալ յոտս երկուարաց մերոց՝ թողաք ա-
 զատ 'ի վայելս փափկութեան դաշտին դա-
 լարւոյ , և մեք ըստ սովորականին՝ զրուցիւք
 ձանձրացուցաք զծերունին ապաժոյժ՝ 'ի փա-

խուստ յաւիտենից • մինչև պատրաստեցաւ սեղան Սաղսուդայ, յեղինձն Պարսից և յարգանակն չրալից, 'ի խորոված, և 'ի զանազան տեսակս օշարակաց, Տեղեակ ծխի խտրութեան Պարսից՝ քանի մի վայրկենիւ ք յառաջ քան զայն՝ մեկնեցայ անտի, և այնինչ հանաւ 'ի մաղախէ իմմէ զհաց աստուծ ընթրէի՝ մին 'ի ծառայից անտի նորա բերեալ սկտեղբ անօթ եղնձոյ, խաշած մսոյ, և օշարակ, դըրգալաւ միով անճոռնեաւ կկոցաձևով, մատոյց առաջի՝ ողջունիւ խանին իւրոյ, և ստիպաւ իմն պատուիրեաց, մի ինչ ունիլ առանձինն, ցորչափ ուղեկիցն լինելոց իցեմ շնորհապարտ իշխանին, “Սասնդի պատուիրեալ է նորա ինձ, ասէ, որոշել քեզ զայդ խան, անօթ, գաւաթ և դրգալ • ըայց ջուր՝ լմալիցես դու քոյով բաժակաւ, մինչև 'ի Պաւլբէժ։” Սասն զի անհրնարին է Պարսից՝ որք զիսլամու թիւն աշխարհին ճիշդ կանոնօք վարել կամիցին, յանօթոյն հպելոյ 'ի Քրիստոնէից՝ ուտել ինչ կամ լմալել, մինչև ոչ մաքրեացի վերստին օծութեամբ անագին, Այլ ես, որ պիղծ և պատուեալ միանգամայն՝ գոհութեամբ ընկալայ զերկոսին ևս, Պիղծն՝ իբրև անհիմն վարկուած նոցա, զի ես յայնժամ ամենևին սուրբ հա-

մարէի զիս ինքն • և զպատիւնն՝ ոչ իբրեւ ողորմութիւն Այնորիկ՝ որ 'ի ձեռին ունի ըզսիրտս հղօրաց , իբրեւ սահան դիւրաշըջուն , այլ իբրեւ արդիւնք իմոց ճառատանաց՝ որով զնալով զնաց և բարձրացաւ եղջիւր ամբարտաւանութեան իմոյ : Իբրեւ կերի և յագեցայ , փոխանակ փառս մատուցանելոյ Խնամողին տիեզերաց՝ անկուշեալ զնա , սկսայ խօսել 'ի սրտի իմում , օրինակ զայս :

“Ահա տաճիկ • և տես զիս՝ որ մեծարէ զիս • և ով ոչ այնպէսն արասցէ , յորժամ զչափ առնուցու զպատուականութեան իմոյ :” Եւ այս կարծիք՝ այնքան ամբարձին զմիտս ամբարշտութեան իմոյ՝ մինչ ամօթ համարել ինձ ինամ տանել վաստակաբեկ անասնոյն , զոր յանչափս սիրէի • և ապաստան թողուլ զնա ինամոց Յովկայ :

Յարուցեալ ընդ արեգական առանց աղօթից՝ յինէն կողմանէ , ճանապարհ արարաք յես դալարաւէտ և 'ի ծաղկածին մարմանդս դաշտին՝ ի Սարանդ գիւղաքաղաք : Աստանօր մեծահանդէս շքով իջև անեցաւ Խանն , և զիս ինքն հիւր օրար միում՝ 'ի տաճիկ գիւղականացն , ըստ որում հայ ոք՝ ոչ էր անդ • և ըստ սովորականին՝ առաքեաց ընթրիս , որով

և արգոյ յոյժ ընծայեաց զիս յաչս տանու-
տեառնն : 800 տունք են 'ի նմա : ունի վա-
ճառանոց փոքրիկ շուրջ պատեալ զքառա-
կուսի հրապարակաւ : Ականակիտ առու իմի
եկեալ 'ի Համզայ-չիման լեռանց՝ անցանէ 'ի
հարաւոյ ընդ հիւսիս : Տունք ընակչացն են
հողաշէնք : և են որք յարեալթուրձ աղիւսոյ
և 'ի կաւոյ կառուցեալք : Տանիք առ հասարակ
տափարակք են : որպէս և ամենայն Հայոց : յորս
ննջեն յամարանի բնակիչք նորա : և 'ի ձմրան
սախլին քերել օր ըստ օրէ զձիւնն նոցա : զի մի
հալեալ կաթիլս կամ քանդմունս սլառճա-
ռիցէ : Արանդ միանգամայն առեալ է դաշտ
իմի երկայնաձև յարեմտից յարեելս : 'ի հիւ-
սիսոյ ունելով զլերինսն Սուջայ , որ է մասն
Ալանկէզ և Ասպան լեռանց : և 'ի հարաւոյ ըզ
Համզայ-չիման : Սահմանակից է Հեր և Օ ա-
րեանդ գաւառաց՝ եթէ մարթ ինչ իցէ ասել՝
Ասսպուրականի : ունի տղիս խաղողոյ և
սլարտէղս ծառոց : Բերէ գարի և ցորեան
անբաւ առատութեամբ , և զսեխ , զլարունկ ,
և զձմեռուկ : այլ հարստահարութիւն Պար-
սից այնքան սաստկանայ 'ի վերայ ողորմե-
լեացն՝ մինչ բաց 'ի կորկանէ և 'ի դարւոյ ,
չառնուլ ինչ զճաշակ քաղցրութեան աշխա-

տանայն : Յարեմուից Ճանապարհին՝ որ հանէ
 'ի վեր ընդ Համգա-չիման՝ դէպ 'ի Սովխան
 գիւղ՝ է շիրիմ՝ գմբեթաշէն . յոր աւանդու-
 թիւն ընակչաց ամփոփեալ դնէ զՆշխմա-
 րա կինն՝ Նշխ նահապետի . որ 'ի բաղմաց ուխ-
 տիւք և խնկօք սլատուեալ :—Սրիսկաւ
 գրեն Սարգան՝ Սատթէոս՝ միանգամայն
 և հետևողք նոցա , թէ Ալփասլան առաջին
 թաղեալ իցէ աստանօր . ընդ որում և բա-
 զումք 'ի Սուլդանացն Պարսից . զի նա ըստ
 Ոքսոն գետ անցեալ 'ի Բերդէն՝ և 'ի Խո-
 րիզմայ նետահարեալ մեռաւ և թաղեցաւ 'ի
 Մերու կամ 'ի Մէրվընդ՝ 'ի Խորասան աշ-
 խարհի :

Եհաս այսօր կտրաւան յԱղուանից՝ յորում
 էին կարմրափաթեթ Հնդիկք երկու . կարի
 վտխոք մարմնով , նիհար . և նուրբ գիմօք . և
 բարակ բոլորեալ միջօք . որք եկեալք 'ի Պուջ-
 րաթայ՝ որպէս ասէինն՝ ուխտեցին Հրաքոտին
 'ի Բաքու՝ և դառնային ուրախութեամբ 'ի
 հայրենիս իւրեանց : Սոքա զնոր իմն եղանակ
 խօսից 'ի կիր առնուին՝ զոր ես ոչ հասկանայի ,
 այլ զոր բառ 'ի Թուրք և 'ի Պարսիկն ար-
 տասանէին՝ գրեթէ զամենայն զէս՝ զլ՝ և զք՝
 կէ հնչէին :

Յի Սաղիւ անդր խաղացաք ՚ի Սովիան , որ էր զիւղ բնակեալ ՚ի Տաճկաց՝ իբրեւ Հարիւր յիսուէն տանց : Ունի այս զիւղ զգեան Սարգապ՝ եկեալ ՚ի Մարանդայ : որ ոռոգանէ զայգիս և զանդաստան նորա : Ընդարձակածաւալ դաշտն , որ անկանի առաջոյ նորա յարեմտից յարեելս՝ մինչև ՚ի Ղաւրէժ քաղաք՝ և անաի ցատորոտս մեծի լերին Սէէնդայ : ՚ի Հիւսիսոյ՝ յԱլադաղ լեռանց մինչև ՚ի լերինն Սալաանայ , և ՚ի Հարաւոյ՝ ցծովակն Ումնայ և ՚ի լերինս Սղուզաց : Մատակարարէ նիւթ մեղեր անհամար փեթակաց գեղջս այսորիկ : Առերի սորուն՝ ՚ի Հիւսիսոյ ճանապարհին , երեւեր աւերակ ինչ նախնի և հաստակառոյց իմն սլանդոկի , որ լքեալ և ամայի :

Յայս դաշտ ընդարձակածաւալ խաղան գետորայքդ Սարտապ , Սարգարակ , Աղի՝ Աճի՝ կամ Շօր , յորոյ վերայ է կամուրջ գեղեցիկ երեքկամարեան՝ մերձ ՚ի քաղաքն Ղաւրէժ : և և գետակն Ուջան , Յի Հնումն կոչէր դաշտ Սարածնունի : Բաց ՚ի մասնաւոր ինչ մարգաց ՚ի ստորոտս լեռանցն Ալադաղայ , և Սէէնդայ՝ սկսեալ ՚ի Սովիանայ մինչև ցեղերսն Ասպուտանի՝ երկիրն զանգեալ գոլով ՚ի ծծմբոյ , ՚ի կպրոյ , յաղէ և ՚ի բորակէ , ոչ մի յն աղտաղ-

տինս առնէ զնա և անբեր՝ այլ և ենթակայ
 ահագին շարժմանց, և հանապազորդեան կոր-
 ծանմանց: Հեղանակս ինչ ամառանն՝ յորժամ
 տօթանայ և ցամաքի սյս դաշտ՝ օդերևոյթ իմն
 պատճառեալ 'ի զանազան աղից ցնդելոց 'ի
 վեր՝ պատկերանայ աչաց ամենազան կերպարա-
 նօք: զոր ես հիմն համարիմ՝ բազմաց յանալի
 առասպելացն 'ի մէջ Հայոց և Պարսից:

Այնինչ դեռ 'ի Սովիան բացօթեայ գիշե-
 րէաք, տեղաց անձրև անհնարին յորդու-
 թեամբ՝ մինչև զգետորայ աշխարհին ընդ
 թումբս արտաքս զեղուլ, և զդաշտն գլխովին
 'ի ծով ինչ համատարած փոխարկել: — 'Ի
 Սովիանայ ցՊարսկէժ ճանապարհ հարթ ըն-
 թանայ, ընդ որ իբրև յուղի անկանէաք չուել՝
 դադարեցան սահանք ջուրց, և թողին զկնի
 ձկունս այնքան առատութեամբ՝ մինչ մէն մի
 'ի մէնջ անաշխատ հաւաքեաց զհարիւրս 'ի
 նոցանէ: Քանզի սկեալ զնոսա գետոց յան-
 դորայ ցորենւոյ՝ և 'ի ցամաքելն չկարացեալ
 ընդիւրեանս վարել, թուի, 'ի խտողելոյ ոստ-
 ղիցն զկողս նոցա՝ մնային ապաստան 'ի խնամս
 ցամաքայնոց: Չկունք Աղւոյ կամ Հօրին
 պատուականք են յոյժ:

Ըստանօր արտաքս ընդ Հայաստան ելեալ՝

խորհեցայ թէպէտեւ զայլ և այլ սահմանս
 նորա ՚ի վերադարձ շրջագայութեան իմում
 դնենալս՝ յառաջ մատուցանել յամբողջութիւն
 մասանց մերոյ աշխարհիս, սակայն՝ այն զի Զա-
 նապարհ՝ որպէս և գրեմն՝ ուղղեցաւ, բարւոք
 իմն վարկայ ըստ բուն յատկութեան ճանա-
 պարհորդի զընթացս անսայթաք պահել. և
 զպատահեալս անվրէպ շարագրել, քան եթէ
 պատ ՚ի պատ ցլտուտմամբ զկարգ բանին աղա-
 ւաղել, Այսն որոյ ահա քեզ Պարսկաստան
 ընդարձակագոյն ևս :

Վ. Ե. Բ. Զ.

Ե. ՀԱՏՈՐՈՅՆ՝

